

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ VIII-IX

Реєстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010

ЗАСНОВНИКИ:
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ,
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ,
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СОХАНЬ П.С. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (голова)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф.
БРЕХУНЕНКО В.А. – д-р істор. наук, проф.
ВАСИЛЬЄВ К.К. – д-р мед. наук, проф.
ВЛАСЕНКО В.М. – канд. істор. наук (головний редактор)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф.
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – канд. істор. наук (відповідальний секретар)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук
ЗІЛИНСЬКИЙ Б. – д-р філософії (Прага, Чехія)
ІВАНУЩЕНКО Г.М. – директор ДАСО (заступник головного редактора)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф.
КЛИМЕНКО В.А. – канд. істор. наук
КУРАЄВ О.О. – д-р істор. наук, ст. наук. співроб.
МАТЯШ І.Б. – д-р істор. наук, проф.
МИГАЛЬ Б.К. – д-р істор. наук, проф.
МИРОНЕЦЬ Н.І. – д-р істор. наук, проф.
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (заступник головного редактора)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету
(протокол №11 від 10.06.2010 р.)

© ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ, 2010
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2010
© ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ, 2010

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!	6
АРХІВОЗНАВСТВО	
ПАПАКІН Г.В. (Київ) Український визвольний рух за Другої світової війни: специфіка джерельної бази	7
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ	
РАЗДОРСКИЙ А.И. (Санкт-Петербург, Россия) Книги таможенного и питейного сбора Лебедина и Мирополья XVII в.	17
ДЕГТЯРЬОВ С.І. (Суми) Маловідомий опис м.Батурин 1760 р.	32
БОБРОВА М.И. (Харьков) Личная библиотека Е.И.Станевича (1775-1835) в фонде Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина	67
ГОНЧАРЕНКО А.В. (Луганськ) Формування російської програми врегулювання Східного питання (березень-квітень 1876 р.): на основі документів Архіву зовнішньої політики Російської імперії	71
ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) “В целях принятия мер к охране памятников старины и искусства” (Рапорт історика мистецтва Д.Гордєєва про поїздки до Лебединського повіту)	76
ВЛАСЕНКО В.М., ГЛУШАН О.В. (Київ) До історії Українського університетського угруповання для Ліги Націй	81
БАЖАН О.Г., ЗОЛОТАРЬОВ В.А. (Київ) Маловідомі джерела до історії “Великого терору”	105
КОРОЛЬ В.М. (Суми) Газета “Сумський вісник” як інструмент ідеологічної обробки населення в роки німецької окупації (1941-1943 рр.)	112
ПЕСЧАНИЙ О.О. (Київ) Австрійсько-українські стосунки 90-х років ХХ століття на сторінках “Вістей СУФА” та “Австрійсько-українського огляду”	118
МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ	
ПІСКУН В.М. (Київ) “Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література” (Листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала)	124
АРТЮХ В.О., САДІВНИЧИЙ В.О. (Суми) “Покаяльний” лист поета Миколи Данька	129
ДУБРОВИНСКИЙ С.Б. (Ташкент) О других деятелях отечественной микробиологии: Д.К.Заболотный, М.А.Морозов, С.И.Златогоров и Л.В.Громашевский	136
ВАСИЛЬЕВ К.К. (Сумы) К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о микробиологах и эпидемиологах: академике АН СССР	

и президенте Всеукраинской академии наук Д.К.Заболотном, члене-корреспонденте АН СССР С.И.Златогорове, академиках АН СССР М.А.Морозове и Л.В.Громашевском	150
---	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЛОБКО Н.В. (Суми) З історії запровадження метричних книг на українських землях	159
КАПЛИН А.Д., МАТВЕЕНКО М.П. (Харьков) Харьковская епархия в условиях революционных событий 1917 г.	165
САМСОНОВА І.В. (Київ) Відносини між громадськими виконавчими комітетами та Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів на прикладі Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній	168
КОЖЕВНИКОВА А.А. (Суми) Тип творческой личности в трактовке А.П.Чехова (к 150-летию со дня рождения писателя)	174
РОМАНЮК І.М., СМІРНОВ М.А. (Вінниця) Містечко Браїлів у період Української революції 1917-1920 рр.	184
ІВАНУЩЕНКО Г.М. (Суми) Особливий комендант (До біографії Михайла Ковенка)	190
ГЛУШАН О.В. (Київ) С.В.Бородаєвський - професор кооперації українських еміграційних вищих навчальних закладів	199
ДУБИК М.Г. (Київ) Німецькі підприємства в окупованій Україні (1941-1944 рр.)	205
ПРОХОРЕНКО О.А. (Київ) Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-50-х років ХХ ст.	214

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

ВЛАСЕНКО В.М. Атаманенко Алла. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / Національний університет “Острозька академія”, Інститут дослідження української діаспори, Українське історичне товариство. - Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2010. - 672 с.: іл.	217
--	-----

ХРОНІКА

Урочистий пленум, присвячений 85-річчю Національної спілки краєзнавців України. <i>Дмитрук В.І.</i>	223
Шевченкіана української еміграції. <i>Смєхов В.М.</i>	225
Презентація книги. <i>Ред.</i>	227

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

На обкладинці: С.1 - Троїцька церква Б.Хмельницького у с.Суботів (нині - Черкаська обл). XVII ст.
С.4 - Церква у с.Ворожба Сумської обл. Фото *С.І.Гуцана*

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc або rtf. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання у тексті зазначаються у квадратних дужках. Наприклад, [3, с.25].

4. Джерела та література у списку та бібліографічний опис робіт подаються згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

5. Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків), які повинні містити прізвище та ініціали автора, а також назву статті цими мовами;

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:

40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Г-1101

Електронна пошта: starsergo@bigmir.net

Тел. +38(066)3465953, +38(050)9862780

АРХІВОЗНАВСТВО

ПАПАКІН Г.В.

**УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ЗА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
СПЕЦИФІКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ**

У статті аналізується джерельна база історії українського визвольного руху періоду Другої світової війни. Визначено її специфічні особливості, пов'язані з походженням і долею документів, способами їх творення й архівування, змістовним наповненням та характером інформації в них.

Всебічне розкриття складу та змісту документів, що розповідають про діяльність Організації українських націоналістів та її мілітарної організації - Української Повстанської Армії в період Другої світової війни (1939-1945) та перші повоєнні роки, для сучасної української історичної науки є надзвичайно актуальним завданням. Тільки комплексне й об'єктивне дослідження всієї джерельної бази українського руху Опору 1939-1956 рр. дозволить остаточно ввести в рамки наукової дискусії питання його внеску в загальну антифашистську боротьбу, ставлення до нацистського та радянського окупаційних режимів, які тричі послідовно змінювалися на українських теренах, починаючи з вересня 1939 р., зробити остаточний висновок щодо характеру його ідеології, нарешті - поставити крапку в питанні "колабораційності" й "масових злочинів" українського національного руху в Другій світовій війні, визначення його ворогів, поділу їх на основних та "другорядних" тощо. Найцікавіше, що роль архівних джерел високо оцінюють абсолютно всі учасники нинішньої надто заполітизованої дискусії, що давно вже перетнула національні кордони і перетворилася на міжнародну. До неї активно залучилися найближчі сусіди України: Росія, Польща, Чехія, Словаччина. Але тупиковість мейнстріму полягає насамперед у тому, що кожна з дискутуючих сторін використовує лише і тільки ті документальні свідчення, які підтверджують її аргументи. Суттєві сегменти наявної джерельної бази про події періоду Другої світової війни та перших повоєнних років, які суперечать заздалегідь визначеній історичній схемі, просто ігноруються.

Яскравим прикладом такого ставлення є новітня праця двох дніпропетровських істориків В.Іваненка та В.Якуніна, в якій майже на кожній сторінці, принаймні в кожній главі наголошується на необхідності дотримати "правду історії", слідувати за фактами. Більш того, у передмові вказано, що "предметом нашої розвідки є переважно новітня історіографія історії ОУН та УПА, методологія дослідження, джерельна база"¹. Але ж у грубому томі насправді немає місця ані аналізу методології історичних праць, ані розгляду джерельної бази теми. Основний пафос книги - відродження заялжених радянських ідеологічних кліше, захоплене цитування радянських видань, які протиставляються сучасній українській історіографії. А в додатку, що складає більше 200 сторінок (при основному тексті - 160) вміщено 81 документ. В основному (за винятком двох десятків, позичених з двох видань В.Косика, та десятка з "Літопису УПА") це - вибірка із старих радянських збірників. Але анотовані вони як такі, що "просто ігноруються, замовчуються", а не заангажованому читачеві "допоможуть ємніше пізнати феномен ОУН-УПА у контексті нашої історії"². Головний принцип відбору документів автори визначили так: "щоб у читачів склалося всебічне, максимально правдиве уявлення про сутнісні, базові засади та специфічні риси діяльності ОУН і УПА, їх генетичну спорідненість, про трагізм тогочасних подій і

причинно-наслідкові зв'язки між ними"³. Тобто бачимо тут найгірший зразок радянської політичної археографії, із заздалегідь визначеними висновками і дбайливо розставленими вже у заголовках наголосами.

Опрацювання всього відомого на сьогодні джерельного комплексу з історії українських визвольних змагань середини ХХ ст. іде у двох головних напрямках. Перший з них полягає у систематичному оприлюдненні текстів документів з фондів державних, галузевих і громадських/приватних архівів в Україні та за кордоном (у вигляді книжкових та електронних публікацій). На сьогодні це вже велика бібліотека друкованих видань та інформаційних ресурсів, на жаль, повністю ще не описана бібліографами⁴. Серед них особливо виділяється "*Літопис УПА*" - ґрунтовне видання корпусу документів і матеріалів українського збройного руху Опору в двох серіях (американо-канадській, що видається з 1972 р. і нараховує 47 томів, та українській, т.зв. "*новій*" - започаткованій 1995 р., видано 14 томів)⁵.

Загалом високо оцінюючи науковий та археографічний рівень здійснених в обох серіях "*Літопису УПА*" публікацій⁶, застережемося від визнання їх "*корпусною публікацією*" навіть у рамках одного архіву⁷. На наш погляд, на заваді "*корпусності*" стоїть тематичне розмаїття опублікованих томів - їхня підготовка здійснювалася за тематичною, номінально-видовою, персоналістською ознаками, що суперечить засадничим принципам корпусної публікації: *друкувати всю сукупність документів з одного фонду чи групи споріднених фондів у тому вигляді, як вони відклалися, без жодних винятків чи тематичної сепарації*. Скоріше це, за найостаннішою класифікацією російського археографа В.Козлова, "*системна документальна публікація, що базується на необмеженому середовищі документів, документах двох і більше (до максимальної кількості) документальних комплексів*"⁸.

Наочним свідченням міжнародного статусу проблеми є останні електронні публікації документів до історії ОУН та УПА за 1944-1945 рр. з Архіву Федеральної служби безпеки та Державного архіву Російської Федерації на веб-порталі МЗС Російської Федерації⁹. Стосовно опублікованих російським МЗС історичних джерел слід принагідно зауважити, що фактично вони мають дуже опосередковане відношення саме до УПА, особливо остання добірка окремих актів Надзвичайної державної комісії з установа і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їх посібників (ЧГК), що зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), яка є простою вибіркою зі свідчень інформації про злочини людей з українськими прізвищами з числа поліцаїв, карателів, місцевих адміністраторів та ін. Щоб підкреслити увагу російської сторони до питань історії українського національного руху Опору середини ХХ ст., достатньо згадати кілька документальних видань, здійснених російськими авторами: одне, цілком популярне 1991 р., з публікацією 50 документів з невказаних джерел¹⁰, та два, підготовлені впродовж останніх років за участю російського історика-публіциста А.Дюкова: "*Забутий геноцид*" (де опубліковано понад два десятки документів щодо "*Волинської різанини*" 1943-1944 рр.) та "*Повседневность террора*" (публікація оперативних зведень НКДБ про активність українських націоналістів у лютому-червні 1945 р.)¹¹.

Другий шлях поширення інформації про зміст наявних архівних джерел - створення й оприлюднення довідників та реєстрів (у тому числі електронних) архівних документів, тобто розкриття їх складу для майбутнього використання конкретних джерел дослідниками і широким загалом.

Нам здається, що саме він є більш плідним для розв'язання поставленої проблеми, оскільки будь-яка тематична збірка документів не позбавлена суб'єктивізму, відбиває

авторську позицію, корегується під заявлену спрямованість публікації, викликає звинувачення у приховуванні інших історичних документів, з певних причин відсутніх у ній. Натомість інформаційно-пошуковий показник, підготований на достатньому академічному рівні, дозволяє об'єктивно і всебічно оприлюднити певне коло джерел, навіть тематичного спрямування, але без тої селективності, що за визначенням є притаманною збірникові документів.

Спроби підготувати такі довідкові видання здійснювалися вже з початку 1990-х років. Перша, дуже коротка й із зрозумілих причин далеко не повна, інформація про архівні фонди з історії ОУН та УПА в одному архівосховищі - Центральному архіві вищих органів влади та управління України з'явилася 1992 р.¹² Стислий огляд документів УПА в усіх українських архівах був оприлюднений за два роки (і продубльований 1995 р.) в інформаційному виданні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України відомим знавцем цього питання А.В.Кентієм¹³. Його, як першу ластівку в цьому напрямку досліджень, схвально зустріла як українська, так і закордонна наукова спільнота.

Наступним кроком стала підготовка двох наших коротких анотованих показників архівних фондів УПА та партійно-радянських органів, які організовували боротьбу з нею, здійснена у рамках діяльності створеної за рішенням Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, зокрема, її робочої групи істориків¹⁴. Згаданим показникам притаманна значна вибірковість, адже в першому основний наголос був зроблений на виявлення документів, що походили від самої УПА як мілітарної організації, яка хоча й була створена ОУН у межах виконання своїх політичних завдань, але ж виступала окремим чинником визвольних змагань українського народу в 40-х роках минулого століття. З метою концентрації уваги лише на таких документах довелося відмовитися від анотування фондів крайових проводів ОУН, її місцевих структур та органів. Це створювало певні труднощі при описуванні документів, оскільки іноді було дуже важко відокремити партійно-політичні матеріали проводу ОУН від політичних директив керівництва УПА.

Автори показника виходили із завдань, що були поставлені перед Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН і УПА, а саме - ґрунтуючись на архівних документах, зробити об'єктивний висновок щодо участі УПА в Другій світовій війні. На наш погляд, відповідь на це питання мають дати передусім ті документи, які були створені у ході щоденного життя та боротьби тисяч козаків, старшин, провідників Української повстанської армії.

Другий випуск Анотованого показника був присвячений розкриттю змісту архівних фондів компартійного та партизанського походження. У ньому розглядаються документи, створені у протилежному, ворожому УПА таборі, - партійно-державними органами УРСР, які очолювали політичну боротьбу з Організацією українських націоналістів та її збройною потугою - УПА. Проте на шляху здійснення аналізу цієї частини документальної спадщини визвольних змагань кінця 30-х - початку 50-х років ХХ ст. виникли чималі труднощі як загального, світоглядного, так і суто джерелознавчого плану. Оскільки ці документи народилися в таборі найзапекліших противників національного руху українського народу, боротьба з якими була спрямована на повне знищення озброєних загонів українських повстанців та національного руху взагалі, то відповідним сприйняттям УПА просякнуті абсолютно всі партійно-радянські джерела. В їх висвітленні повстанці заслуговують лише однієї характеристики: *"українські націоналістичні банди"*, пізніше навіть - *"банди українсько-німецьких націоналістів"*, а всі можливі контакти з ними зводяться до

“боротьби з бандгрупами”. Так само і серед відомостей про діяльність загонів УПА годі шукати чогось іншого, крім списків партійно-радянських активістів, загиблих від рук “буржуазних націоналістів”, переліку спалених селищ та інших збитків, заподіяних під час збройних сутичок з ними. У політичних документах (постановах і рішеннях Політбюро ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів КП(б)У, матеріалах партійних нарад та засідань) немає й натяку на будь-які реальні кроки назустріч народному рухові, що охопив значну частину України, в якому брали безпосередню участь десятки тисяч людей. Документи цієї категорії засвідчують лише наміри компартійної влади фізично знищити своїх опонентів, а не розпочати діалог з ними. Згодом, коли збройний опір повстанців утратив свій розмах, такою ж запеклою і непримиренною стає боротьба з українським націоналізмом у політико-ідеологічній сфері.

На жаль, в силу низки об’єктивних та суб’єктивних причин згадані показчики не змогли охопити всіх дотичних визначеній тематиці фондів, насамперед радянських - органів державної влади від Раднаркому/Ради Міністрів УРСР до місцевих рад та їх виконкомів. Поза довідниками залишилася група компартійних фондів держархівів східних та Чернівецької областей України, де також були виявлені документи щодо організації боротьби з ОУН та УПА.

У рамках дослідницької діяльності тієї ж робочої групи істориків був підготовлений анотований показчик документів Галузевого державного архіву СБУ¹⁵. До нього включено анотації на архівні документи з так званого фонду друкованих видань ОУН та УПА за 1944-1953 рр. (ф.13, спр.372 та 376) - сформованих у першій половині 1960-х років архівістами КДБ УРСР машинописних збірників документів, що включали як “трофейні” видання ОУН та УПА, так і архівно-слідчі документи щодо заарештованих діячів українського визвольного руху. Звичайно, збірники мали викривально-обвинувачувальний характер, мали доводити злочинну діяльність і кримінальні методи роботи українських націоналістів. Разом з тим зібрані матеріали містили багато об’єктивної інформації, що мають непересічну наукову цінність. Значення цього показчика підкреслювалося і тим, що він став першою науково-довідковою публікацією таких документів. Утім, оприлюднена була лише незначна частина джерельного масиву з історії українських визвольних змагань, що досі зберігається у галузевому архіві СБУ, а запланований другий випуск показчика світ не побачив.

Цими спеціальними довідниками, власне, і вичерпується список створених на сьогодні науково-довідкових видань, що розкривають склад і зміст існуючої джерельної бази українських визвольних змагань середині ХХ ст. Вочевидь не вистачає комплексного спеціального довідника, який би розкрив склад і зміст всієї джерельної бази українського визвольного руху 1939-1956 рр. Він має максимально охопити всі фонди (як національно-повстанської провінційної, так і широке коло дотичних фондів і колекцій) усіх державних архівів незалежно від їх галузевого підпорядкування. Також є потреба представити у довіднику інформацію про склад і зміст фондів з архівосховищ не лише України, але й Росії, Польщі, Німеччини.

Окрема тема - висвітлення в ньому архівних зібрань громадських організацій національного спрямування, приватних архівів діячів ОУН, УПА та їх нащадків в Україні та за кордоном. Широко відомий Архів ОУН у Києві, джерельний огляд якого опублікував Ю.Черченко. Автор визначив його як найбільший недержавний архів, що зберігає документи українського визвольного руху ХХ ст.; причому там є документи єдиної ОУН по 1940 р. включно, а далі - документи мельниківської

ОУН¹⁶. Громадський Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР) повідомляє на своєму сайті, що володіє унікальним архівом документів, які висвітлюють діяльність ОУН та УПА, а також фоно- та відеосвідчення. Окремим структурним підрозділом Архіву ЦДВР виступає фотоархів. Цікавими збірками Центру є архіви голів Проводу ОУН Миколи Лебеда та Ярослава Стецька, а також останнього Головного командира УПА Василя Кука¹⁷.

Суто джерелознавчий підхід до документальної бази з історії українських визвольних змагань кінця 30-х - другої половини 50-х років ХХ ст. вимагає комплексного аналізу всієї наявної сукупності архівних документів, і вже на підставі цього - класифікації за видами і типами документів, їх значенням, інформаційним потенціалом тощо. І саме як перший крок у такому напрямку просимо розглядати нашу статтю, підготовлену, з одного боку, джерелознавцем, з іншого - архівістом.

Але насамперед потрібно визначити загальну специфіку джерел з історії українського визвольного руху середини ХХ ст. Практично всі автори існуючих досліджень з історії ОУН та УПА, не виключаючи і В.Ковальчука, який спеціально досліджував діловодство і документні ресурси запілля УПА на Волині та південного Полісся 1941-1944 рр.¹⁸, засадниче виходили з того, що наявні сьогодні в державних архівних установах архівні фонди є цілісними зібраннями, створеними внаслідок певної діяльності саме тих структур українського визвольного руху та його супротивників, які позначені їхніми фондоутворювачами.

Але це припущення не може стати вихідним пунктом справжнього джерелознавчого дослідження. Треба усвідомити, що, навпаки, всі наявні на сьогодні архівні фонди є продуктом тривалого історичного розвитку, мають власну складну долю. Цей процес можна окреслити як шлях від формування в діловодстві підпільно-повстанської мережі через складну процедуру зберігання й архівування (у тому числі захоплення протилежною стороною, адже переважна більшість документів повстанської провінієнції в українських та російських архівах є т.зв. "*трофейними*") до опрацювання (впорядкування, описування та систематизації) архівістами КДБ чи державних архівів, унаслідок чого і формувалися сучасні фонди й колекції матеріалів.

Крім того, на окремий аналіз заслуговує процес взаємного "*поглинання документів*" різних сторін - як борців за незалежність України, так і їх ворогів. Ідеться, насамперед, про включення до комплексу радянських джерел оригіналів та копій/перекладів документів інституційної мережі ОУН та УПА (від розпорядчих актів до агітаційних матеріалів), а також їх цитування, згадування, окреслення в матеріалах архівно-слідчих справ на учасників українського визвольного руху та його симпатиків. Аналогічно серед документів структур визвольного руху згадуються, цитуються і містяться різноманітні радянські матеріали. Варто спеціально згадати інструкцію командування УПА щодо збирання у фронтовій зоні радянських матеріалів про боротьбу з українським національним рухом, датовану квітнем 1944 р.¹⁹ Тому, аналізуючи склад, скажімо, фондів радянських партизанських формувань і загонів, маємо застерігати щодо наявності там "*трофейних*" джерел УПА (оригіналів та тогочасних копій/перекладів). Натомість очевидним є факт значно меншої присутності радянських документів у складі нинішніх архівних фондів повстанської провінієнції ЦДАВО та Держархіву Рівненської області. Очевидно, свого часу їх просто вилучили радянські архівісти.

Більш того, слід взяти до уваги і факт захоплення у вересні 1939 р. радянськими каральними спецслужбами за спеціальною директивою наркомун держбезпеки Л.Берії

державних архівів Західної України, а насамперед - польської жандармерії, політичної поліції, військової розвідки. Їхні документи, в яких висвітлювалася діяльність ОУН напередодні Другої світової війни, опинилися серед фондів радянських спецслужб.

Назва *“трофейні”* у згаданому контексті в принципі є неправомірною - адже їх творцями були не вороги України, а представники тієї частини українського народу, яка протягом 40-х - початку 50-х років минулого століття боролася проти обох окупантів українських земель. Проте фактично, якщо не оперувати ідеологемами, ця назва відбиває справжній стан справ. Ті документи, що складають нинішні фонди загонів та з'єднань УПА, структур ОУН(б) в державних архівосховищах України, мають виключно *“трофейне”* походження. Вони були захоплені в результаті воєнних дій, розгрому загонів повстанців, ліквідації їх баз, розкриття таємних архівів організацій українського руху, арештів окремих членів ОУН та вояків УПА, і лише згодом опинилися в державних архівах, які, нагадаємо, на той час входили до системи МВС СРСР.

На жаль, практично невідомі насправді *“трофейні”* документи повстанців - тобто документи УПА та ОУН, захоплені німецькими військовими та спеціальними службами нацистського Райху у повстанців. Такий страт документів відсутній у жодному збірнику, не згадується у будь-якій дослідницькій праці. Проте він існував і існує. Щодо цього є певні згадки в опублікованих документах, зокрема, у доповіді начальника військ СС та поліції командувачу військами оперативного тилового району групи армій *“Південь”* від 30 червня 1943 р.: *“Із захоплених документів [підкреслення наше - Авт.] видно, що командування банд планує чітко організувати по селах придатне до військової служби населення”*²⁰. Поза сумнівом, певна кількість захоплених у боях документів УПА знаходяться також у військових архівах Польщі, Румунії, Угорщини, але інформація про це досі широко не оприлюднена. Можна лише послатися на згадки, що в польських архівах у фондах *“аківського підпілля і політичного представництва польського емігрантського уряду в окупованій країні (Делегатури уряду) міститься також величезна кількість паперів ОУН-УПА”*, зроблені І.Льошиним²¹.

Ознаки *“трофейного походження”* згаданих фондів викликають потребу в уважному дослідженні їхньої передархівної та внутріархівної долі. При цьому варто з'ясувати конкретні обставини захоплення кожного з архівів, проблему збереження його цілісності та репрезентативності в умовах імовірного вилучення, обставини подальшого зберігання до передавання в державний архів. Йдеться також про виявлення фактів *“виїмки”* документів з уже сформованих у повстанському діловодстві фондів, кількісні та якісні параметри такого вилучення, або ж про ймовірне приєднання до них окремих документів з інших аналогічних архівів. У зв'язку з цим більшої ваги набувають ті архіви, які не належать до числа *“трофейних”*, а потрапили до рук сучасних архівістів прямо з повстанських схованок. Широко відомий *“Озернянський архів”*, щодо якого ми писали, що це - *“єдиний цілісний комплекс документів УПА, який надійшов до нас у тому самому вигляді, в якому він був сформований повстанцями”*²². Час від часу інформація про такі архіви з'являється у пресі (наприклад, 2009 р. стало відомо про віднайдення чергового *“бідонного”* архіву - документів референтури пропаганди надрайонного проводу ОУН Золочівщини²³), але основна частина таких документів розпорошена між приватними і громадськими зібраннями й остаточно втратила ознаки своєї цілісності. Натомість *“Озернянський архів”* переданий тернопільським архівістам і впорядкований ними за сучасними архівними правилами із збереженням усіх його особливостей як комплексу автентичних документів повстанської провінції.

Проблема наявності фальсифікатів серед повстанських документів і радянських матеріалів також варта спеціального дослідження. При цьому факт такої фальсифікації має бути неспростовним, а не доведеним лише довільним логічним припущенням, як це робить А.Дюков²⁴. Доказами можуть бути оприлюднення офіційних вказівок щодо виготовлення фальсифікатів (ідеальний варіант) або ж аргументований порівняльний аналіз групи джерел, на підставі якого можна дійти висновку про фальсифікацію конкретного історичного джерела. Потрібний тут і спеціальний герменевтичний аналіз умов і засад створення, побутування, використання та архівування означених джерел.

Ще одна особливість архівних документів ОУНівської провінційної пов'язана зі специфікою функціонування організації українських націоналістів як нелегальної. Далеко не всі насамперед ідеологічні, організаційно-розпорядчі документи дійшли до нашого часу. І взагалі виникають питання, чи були вони свого часу юридично оформлені, як, скажімо, рішення Великих зборів або конференцій. Частина такого роду документів відома лише з викладів у листуванні, згадувань сучасників чи спостерігачів, свідчень протоколів допитів тощо. Зокрема, це інструкції СБ ОУН, відомі здебільшого за матеріалами радянських каральних органів²⁵.

Процес документування діяльності УПА був визначений і такою особливістю. Головний командир УПА, шеф ГВШ, начальники відділів штабу, тобто весь керівний склад УПА, за справедливим зауваженням А.Кентія, *“постійно змінювали місце свого постійно і рідко працювали як єдиний організм”*²⁶. Тому не завжди насамперед організаційні документи скріплювалися відповідними підписами: з кінця жовтня 1945 р. накази ГК УПА виходили за підписом лише головного командира, тоді як раніше, після створення наприкінці 1943 р. ГВШ, їх підписував також шеф штабу. Такий характер документування вплинув і на географію видання документів - як правило, місце видання позначалося як *“Постій”*, тому важко нині встановити дійсне місце видання документів. Аналогічне явище спостерігається і щодо датування: з конспіративною метою деякі організаційно-розпорядчі документи були позначені датою, ранішою або пізнішою за справжню, яку встановити іноді неможливо. З метою дезорієнтації ворога та моральної підтримки вояків Головна команда УПА вдавалася і до інших подібних заходів, позначаючи у своїх документах уже з кінця 1943 р. існування крайової команди УПА-Південь, яка насправді, очевидно, не склалася як самостійне військово-оперативне територіальне угруповання, а була лише тимчасовим об'єднанням різних військових загонів, головною з яких була Південна група *“Еней”*²⁷. Усе це, безперечно, викликає потребу у прискіпливому джерелознавчому аналізі, здійсненні ґрунтовного герменевтичного дослідження змісту та атрибуції документів повстанської провінційної.

Ще одна специфічна особливість повстанських документів - система їх шифрування і кодування, взагалі застосування конспірації в діловодстві ОУН та УПА. Навіть посібники з поведінки підпільників (конспірології) видавалися під виглядом брошур сільськогосподарської тематики, як-от відома праця В.Кука *“Пашині буряки”*. Фахівець Галузевого державного архіву СБУ О.Ішук доводить, що *“підпільні організації підтримували контакти між собою лише за допомогою обумовлених способів зв'язку, повідомляючи про виконану підпільну роботу, про зібрану на території інформацію, про свої подальші плани і наміри. Керівники підпільних структур ОУН часто надсилали вказівки у підпорядковані їм ланки виключно шифром”*²⁸. Насамперед зашифровувалися адресат та адресант кореспонденції (за допомогою псевдонімів, номерів), а також

використовувалися різні шифри, коди та системи тайнопису. Крім того, підпільна пошта передавалася у вигляді “*гринсів*”, “*штафет*” - маленьких клаптиків цигаркового паперу, писаного щільним шрифтом, дрібними літерами. Шифри і коди використовувалися також при складанні списків осіб, які допомагали підпіллю, або ж навпаки - ворожих агентів, для фіксації місць переховування зброї, запасів, краївок тощо. Керівники підпілля різного рівня використовували шифри і для ведення записів в особистих блокнотах. Наявність таких специфічних джерел ускладнює аналіз наявних документів визвольного руху - адже радянські каральні органи не завжди розшифровували такі записи, або якщо і розшифровували, то не можна бути певним у правильності такого розшифрування повстанських кодів.

Дуже важливою є проблема “*лакун*” у джерельній базі історії українського визвольного руху. По-перше, до нас дійшла лише певна частина діловодного архіву УПА, її з’єднань і груп, і ця частина є незначною. Варто навести фрагмент із спогадів П.Омелюсіка, керівника оперативного відділу командування УПА-Північ: “...майбутній історик не знайде багато матеріалів з джерел військових штабів того часу, бо бойові штаби УПА, що по своїй природі були дуже рухливі і не мали забезпеченого запілля, такі цінні матеріали, як звіти, донесення, накази і т.п. по використанні нищено, щоб не попали до рук ворога. Наприклад, вся канцелярія Штабу УПА Волинь-Поділля складалася з однієї скриньки головним чином з мапами, що часто носив її на плечах один-єдиний писар, що був на цілий штаб. Потрібні ж секретні папери та шифр носили в своїх торбинах начальник оперативного відділу та начальник штабу... Силою обставин прийдеться користатися з архівів партійних організацій [маються на увазі структури ОУН. - Авт.], що збереглися чи збережуться”²⁹. По-друге, і серед документів, які збереглися, є істотні пропуски. В.Ковальчук засвідчує, що документи ОУН(б) і Запілля УПА мають низку інформаційних прогалин. Їхні автори навмисно намагалися уникати будь-яких важливих масивів цифрових даних (справжні втрати у збройних сутичках, загальна чисельність працівників мережі ОУН(б), Запілля УПА та учасників УПА). По-третє, існують і тематичні “*лакуни*”: практично не відображена координація між структурами Запілля УПА та командами УПА, діяльність так званих “*повстанських республік*” і “*січей*”, управ, ведення лісового господарства тощо. Тому великого значення набуває проблема відновлення, повноцінної реконструкції всього комплексу джерельної спадщини українського визвольного руху середини ХХ ст. - без жодних вилучень.

Певні застереження існують і стосовно джерел ворожої українському національному рухові провінієнції. Так, якщо вести мову про радянські історичні документи, то слід обов’язково враховувати їхню ідеологічну спрямованість та заангажованість. Насамперед ідеться про те, що весь національний рух вважався тільки і виключно “*політичним бандитизмом*”, а всі його дії - “*бандпроявами*”, що не мають жодної народної підтримки, хіба що прихильність “*куркулів*”. Тому, аналізуючи такі джерела, слід за ідеологічною риторикою бачити справжній зміст подій та суспільних процесів, зокрема, і щодо “*всенародної підтримки*” компартійного курсу на силове нищення повстанського руху, проведення “*соціалістичних перетворень*” на Західній Україні.

Захоплені у повстанців документи, як правило, копіювалися, а значно частіше перекладалися російською мовою, тому при аналізі таких джерел вторинного походження (на відміну від оригіналів повстансько-підпільних документів) слід враховувати можливість неадекватного сприйняття, а особливо неточного перекладу деяких специфічних слів, термінів, що побутували в середовищі українських націоналістів.

Нарешті, своя специфіка притаманна архівно-слідчим справам на членів ОУН, бійців УПА та симпатиків українського визвольного руху. Про фальшування свідчень, зафіксованих у протоколах допитів, вже йшлося в публікації В.Ковальчука³⁰. Загалом про особливості цієї категорії історичних джерел було багато сказано, тому можна лише відіслати читачів до ґрунтовної розвідки відомого джерелознавця Я.С.Калакури з цього приводу³¹. Тому жодна інформація із цих справ не має бути сприйнята без ретельного перевіряння, і бажано не за одним, а за кількома іншими джерелами.

Те ж саме стосується й оперативних звітів НКДБ/МДБ СРСР про боротьбу з “бандпрооявами” на території Західної України. Інформаційна цінність їх не дуже велика, оскільки там фіксувалися лише кількісні параметри (вбито, зникло, уведено стільки-то людей, здебільшого навіть без прізвищ і будь-якої конкретизації). Тому перевіряти відомості, що викладені в них, потрібно за іншими документами, бажано повстанської провінценції.

Таким чином, джерельна база з історії українських визвольних змагань періоду Другої світової війни має свої специфічні особливості, пов’язані як з походженням і долею відповідних документів, особливостями архівування, так і зі способом їх творення, змістовним наповненням, характером інформації, що відбилася в них. Під час користування такими документами слід завжди враховувати цю специфіку, а тому приділяти зовнішній науковій критиці джерел, з одного боку, і герменевтичному аналізу змісту самого документа, з іншого, потрібну увагу. Зважати треба також на лакуни в наявній джерельній базі, які пояснюються підпільно-повстанським характером діяльності самої ОУН та УПА як її мілітарної організації.

¹Іваненко В.В., Якунін В.К. ОУН та УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія. - Дніпропетровськ: “АРТ-ПРЕС”, 2006. - С.7.

²Там само. - С.9.

³Там само. - С.175.

⁴Опублікована лише значно застаріла бібліографія: Див.: Здіорук С.І., Гриневич ЛВ., Здіорук О.І. Показник публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998). - К., 1999. - 123 с.

⁵Стислу характеристику цього корпусного видання див.: Потічний П., Посівнич М. Літопис УПА - документована історія // Український визвольний рух: наук. зб. - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича, Центр дослідження визвольного руху, 2007. - 36.11. - С.250-254.

⁶Є й інші оцінки археографічного рівня цього видання. Зокрема, В.М.Жилук стверджує: “більшість його томів підготовлена з нехтуванням правилами видання історичних документів”, через що, на її думку, і з’явилася потреба в новій серії “Літопису”. Див.: Жилук В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 роках. - Автореф. дис. ... к.і.н. - Львів, 2008. - С.7.

⁷Див. рецензію на серію: Кучер В. Корпусна публікація документів ЦДАГО України з історії національно-визвольної боротьби 40-50-х рр. XX ст. // Архіви України. - 2005. - №1-3. - С.570-578.

⁸Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. - М.: РОССПЭН, 2008. - С.158.

⁹Див. публікації у розділі Новые издания на странице “Архивная служба”: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/8069d21d3aa78d45c325745800262453?OpenDocument>; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/f87bea67a169ef49c325747200382757?OpenDocument>; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/5919e8082ae6094dc3257589002fbc1c?OpenDocument>

¹⁰Обвиняет земля. Организация украинских националистов: документы и материалы / Ред. коллегия В.И.Масловский, А.И.Мартынюк, А.В.Писковский и др. - М.: Универсум, 1991. - 157 с.

¹¹Забытый геноцид: “Волынская резня” 1943-1944 годов. Документы и исследования / Сост. А.Дюков. - М.: Алексей Яковлев, 2008. - 144 с.; Повседневность террора: Деятельность националистических формирований в западных регионах СССР. - Кн.1: Западная Украина, февраль-июнь 1945 г. / Сост. А.Дюков и др. - М.: Фонд “Историческая память”, 2009. - 232 с.

¹²Кагуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому / АН України. Інститут української археографії. Львівське відділення. - К.; Львів, 1992. - Вип.3. - С.7-9.

¹³Кентій А. Джерела з історії ОУН-УПА у фондах державних архівів України / Документи з історії національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. // Інформаційний бюлетень. 2-е вид., виправлене. - К., 1995. - Вип.1. - С.18-22.

¹⁴Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. - Вип.1: Анотований покажчик фондів УПА (1942-1946) / Упор. Г.Папакін, О.Вовк, З.Яцишин. - К., 1999. - 60 с.; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. - Вип.2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА (1941-1957) / Упор. Г.Папакін. - К., 2000. - 48 с.

¹⁵Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944-1953). - Вип.1. - К.: Інституту історії України НАН України, 2000. - 214 с.

¹⁶Черченко Ю. Архів ОУН у Києві // Український археографічний щорічник. - К., 2007. - Т.12. - С.25-31.

¹⁷Див.: <http://www.cdvr.org.ua/content/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80>

¹⁸Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.). - (Бібліотека Літопису УПА, Т.7). - К., 2006. - 522 с.

¹⁹Дзюбан О. Матеріали до історії УПА // Україна в минулому. - Вип.ІІІ. - К., Львів, 1992. - С.43-47.

²⁰Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. - К.: Політвидав України, 1986. - С.237.

²¹Льюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). - К.: Інститут історії України НАН України, 2000. - С.10.

²²Папакін Г. "Озернянський архів" - нові джерела до історії українського руху Опору // Архіви України. - 2005. - №1-3. - С. 514.

²³Браун А. На Львівщині знайшли унікальні документи УПА повоєнного періоду // <http://umoloda.kiev.ua/number/1469/116/51699/>

²⁴Дюков А. "Второстепенный враг": ОУН, УПА и решение "еврейского вопроса". - 2-е изд, испр. и доп. - М.: Фонд "Историческая память", 2009. - С.27-29.

²⁵Див.: Там само. - С.23.

²⁶Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. - Т.2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942-1956. - К., 2008. - С. 201.

²⁷Пошлемося тут на думку відомого дослідника історії УПА: Там само. - С.205.

²⁸Ішук О., Ніколаєва Н. Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944-1954 рр. - К.: 2007. - С.5.

²⁹Омельюк П. УПА на Волині в 1943 році // Літопис УПА (Нова серія). - Львів, Торонто, 1989. - Т.1. - Кн.1. - С.19.

³⁰Ковальчук В. Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - К., 2007. - №2(29). - С.160.

³¹Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць. - К., 1998. - С.19-23.

Папакін Г.В. Украинское освободительное движение во время Второй мировой войны: специфика источниковой базы.

В статье анализируется источниковая база истории украинского освободительного движения периода Второй мировой войны. Определены ее специфические особенности, связанные с происхождением и судьбой документов, способами их создания и архивирования, содержательным наполнением и характером информации в них.

Papakin H.V. Ukrainian liberation movement during the period of World War II: specific character of the source base.

The source base on the history of Ukrainian liberation movement during the period of World War II is analyzed in the article. Its specific features connected with the origins and destiny of the documents, methods of their creation and archiving, their content and the character of information are defined.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

РАЗДОРСКИЙ А.И.

**КНИГИ ТАМОЖЕННОГО И ПИТЕЙНОГО СБОРА
ЛЕБЕДИНА И МИРОПОЛЬЯ XVII в.**

У публікації подані і проаналізовані важливі джерела з суспільно-економічної історії Слобідської України кінця XVII століття – тексти книг митного та питного зборів міст Лебедин і Миропілля.

Книги таможенного и питейного сбора являются ценными источниками по социально-экономической истории XVII в. В них содержатся сведения о товарной и питейной торговле в различных населенных пунктах, а также о казенном производстве алкогольных напитков, предназначенных для отпуска населению через государственные питейные заведения.

По малороссийским городам таможенных книг не имеется. Это связано с тем, что в Малороссии после ее присоединения к Российскому государству вплоть до таможенной реформы 1754 г. сохранялась автономная таможенная система, не предусматривавшая ведения подобных документов¹. Иным образом в XVII в. обстояла ситуация на территории Слободской Украины. На нее в этот период распространялись общероссийские таможенные правила. Здесь находились внутренние таможни и кружечные дворы, администрация которых была обязана ежегодно отчитываться о своей деятельности перед центральными московскими властями посредством представления приходно-расходных книг.

В Российском государственном архиве древних актов (РГАДА) в Москве сохранился ряд книг таможенного и питейного сбора 1650-1690-х гг. по 14 городам Слободской Украины: Алешне, Ахтырке, Белополью, Коротояку, Краснополью, Лебедину, Маяцкому, Мирополью, Ольшанску, Острогожску, Салтову, Судже, Харькову и Чугуеву.

Ни одной таможенной книги слободских городов до сих пор не опубликовано. Что же касается изучения этих источников, то к исследованиям привлекались лишь некоторые таможенные книги Восточной Слобожанщины. Так, в фундаментальной монографии тамбовского историка Ю.А.Мизиса “Формирование рынка Центрального Черноземья во второй половине XVII - первой половине XVIII вв.”, изданной в 2006 г., использованы материалы шести таможенных книг Коротояка (1660/61, 1661/62, 1665/66, 1667/68, 1672/73, 1677/78 гг.)². Таможенные книги городов Центральной и Западной Слобожанщины научному анализу пока не подвергались.

В данной публикации представлены тексты книг таможенного и питейного сбора двух городов Западной Слобожанщины - Лебедин за 1687/88 г. и Мирополя за 1692/93 г. В настоящее время эти населенные пункты расположены на территории Сумской области Украины. За другие годы XVII в. источников рассматриваемого типа по указанным городам не выявлено.

Обе книги хранятся в РГАДА в фонде 137 (“Боярские и городовые книги”). Они невелики по объему: лебединская книга насчитывает 7 листов, миропольская - 6 листов. Формат документов - in folio. Документы написаны скорописью на бумаге, имеющей различные варианты филигрانی “Аламоды” (“Галантная сцена”). Источники находятся в составе конволюта, имеющего сложное содержание. Он

насчитывает 558 листов и включает документы, относящиеся к разному времени и разным территориям, в частности: ногайскую посольскую книгу (1576 г.), книгу сбора кабацкой прибыли с.Рогачево Дмитровского уезда (1626/27 г.), раздаточные книги кормовых денег урядникам и солдатам полка А.А.Шепелева (1668 г.), тетрадь помещиков Мценского уезда, не уплативших полоняничные деньги (1675 г.), записные книги старост московской Мещанской слободы (1675-1682 гг.), сыскную именную книгу смоленских беглых даточных солдат (1679 г.), письма голландского резидента в Москве Я.В. фон Келлера (1683 г.), росписной список Салтова (1688 г.), книгу сбора мостовых пошлин с проезжих людей на Торских озерах под Маяцким (1691/92 г.), сметный список денежных доходов и расходов Нежинской приказной избы (1693/94 г.), переписную тетрадь пушек и пищалей в Новгороде (1694 г.), оброчную приходную книгу Вологды и Вологодского уезда (1699 г.), раздаточную книгу денежного жалования стрельцам, пушкарям и воротникам Гдова, Изборска, Опочки и Острова (1700 г.) и др.

Лебединская и миропольская книги представляют собой беловые отчетные документы о сборе таможенного и питейного дохода в течение года на местных таможенных и кружечных дворах. По истечении годового срока службы очередных голов таможенных и кружечных дворов книги были представлены в Москву в Приказ Великой России (Великороссийский приказ), в ведении которого с 1687 г. до конца XVII в. находилась территория Слободской Украины. Лебединская книга содержит скрепу дьячка Георгиевской (Егорьевской) церкви города Карпова Герасима Месоедова, расписавшегося *“по веленью”* головы и ларечного. Миропольская книга скрепы не имеет.

Обе книги открываются преамбулой, в которой указаны имена и фамилии действовавших и предыдущих начальствующих должностных лиц таможенных и кружечных дворов. В Лебедине в 1687/88 г. головой и ларечным целовальником были жители Хотмыжска Савелий Бояринцов и Семен Матчин, а их предшественниками - Фрол Микулин и Григорий Коржавый (местожительство последних не указано). В Мирополье головой в 1692/93 г. являлся Сидор Тимофеев сын Резанов, сменивший на этом посту Микифора Гранкина. Их местожительство не оговорено, возможно, они были местными жителями.

Основной объем книг составляют помесечные приходные записи, в которых приведены:

- общая сумма таможенных пошлин, собранных с розничной торговли за месяц;
- ассортимент и объем проданных с кружечного двора в течение месяца алкогольных напитков, их начальная и отпускная стоимость, сумма полученной питейной прибыли;
- сведения о производстве кислого меда (объем и стоимость израсходованного меда-сырца, объем кислого меда на выходе и сумма расходов на его изготовление).

В лебединской книге представлены также данные о расходах на покупку дров и свечей для отопления и освещения помещений казенных таможенных и питейных учреждений и бумаги для ведения приходно-расходной документации. В миропольской книге имеются записи о суммах явочных денег, собранных с населения за частное изготовление питей к праздникам.

В конце обеих книг приведены итоговые сводки о суммах таможенного и питейного сбора за год.

Таможенные явки оптовых товарных партий совокупной стоимостью свыше 1 руб., которые подлежали регистрации в таможенных книгах с обязательным

указанием даты явки, фамилии и имени торговца, его местожительства, названия, объема и стоимости товара, в анализируемых источниках не зафиксированы. В Лебедине и Мирополье в рассматриваемое время производилась только внутригородская розничная торговля, таможенные пошлины с участников которой собирались на торгу целовальниками *“в ящик”* без записи. Поэтому у нас нет возможности установить ни ассортимент поступавших на рынок товаров, ни персональный состав и географическую принадлежность торговцев.

В Лебедине за 1687/88 г. с торгующих было собрано в общей сложности 2 руб. 86 коп., в Мирополье за 1692/93 г. - 5 руб. 46,5 коп. Зная размер таможенной рублевой пошлины, которая после таможенной реформы 1653 г. составляла 10 денег с рубля (5% от стоимости товара), можно рассчитать размеры торгового оборота местных внутригородских рынков. В Лебедине он составил в 1687/88 г. 57 руб. 20 коп., в Мирополье в 1692/93 г. - 109 руб. 30 коп. Масштабы розничной торговли в этих населенных пунктах были незначительны и не шли в этом отношении ни в какое сравнение с крупнейшими городами южнорусского региона. Так, в Курске в 1677/78 г. с розничной торговли было собрано пошлин на сумму 203 руб. 82 коп., т.е. годовой оборот местного внутригородского торгового оборота превысил 4000 руб. (используем для сравнения курскую таможенную книгу 1677/78 г. как наиболее близкую по времени к лебединской и миропольской)³.

Сведения о размерах таможенного сбора по месяцам позволяют проследить сезонные колебания розничной торговли в Лебедине и Мирополье. Чем интенсивнее протекали торговые операции, тем выше был сбор. Так, в Лебедине максимальная сумма сбора таможенных пошлин в течение года пришлась на сентябрь (77 коп.), в Мирополье - на октябрь (65 коп.). Пик розничной торговли в обоих городах приходился, таким образом, на осень, т.е. на период после завершения сельскохозяйственных работ. В Лебедине в марте, в отличие от других месяцев, розничный торговый оборот не функционировал совсем (сбор таможенных пошлин равен нулю), в Мирополье же подобных перерывов не отмечено, а минимальный размер таможенного сбора был зафиксирован в августе (29 коп.).

На кружечных дворах в Лебедине и Мирополье производилась казенная торговля хлебным вином и кислым медом, а в Лебедине, помимо указанных напитков, в продажу поступало также пиво. Вино и пиво закупалось администрацией питейных заведений у частных подрядчиков. В лебединской книге указан один из них: в июле 1688 г. местный житель Степан Пушкарь продал на кружечный двор 13 ведер вина на 3 руб. 90 коп.

Кислый мед, в отличие от вина и пива, производился в Лебедине и Мирополье на казенных поварнях целовальниками. Для его изготовления вначале разводили водой (*“рассычивали”*) мед-сырец. Затем полученную смесь заправляли кипятком, предварительно вываренным с хмелем (*“хмелевым варом”*), варили, остужали, а затем заквашивали хлебными дрожжами (иногда краюхой ржаного теплого недопеченного хлеба). Сваренный мед несколько раз переливали в разные бочки с целью остановить процесс спиртодрожжевого брожения на определенной стадии. Для этого засмоленную бочку с медом после второй или третьей переливки ставили на лед, в результате чего брожение в ней тормозилось до такой степени, что его продукты не превращались в газы, а уходили в сам мед, что и сообщало напитку особую *“сногосшибательную крепость”*⁴.

В Лебедине в течение года кислый мед варился два раза (в октябре и январе), в Мирополье - четыре раза (в октябре, феврале, марте и апреле). В обоих городах каждый

раз для производства напитка закупалось по одному пуду меда-сырца. Кислый мед, сваренный в Лебедине, был более крепким и концентрированным: здесь из пуда меда-сырца на выходе получали пять ведер кислого меда, тогда как в Мирополье - восемь. Есть основания полагать, что снижение объемной доли меда в готовом напитке маскировалось администрацией миропольского кружечного двора увеличением количества закладываемого хмеля. Если в Лебедине на пуд меда-сырца расходовалось хмеля на 3-4 коп., то в Мирополье - на 6 коп. Пуд меда-сырца, закупувавшегося для производства кислого меда, в Лебедине в 1687/88 г. стоил 60 коп., в Мирополье в 1692/93 г. - 72-73 коп. Себестоимость готового напитка составляла в Лебедине 12 коп. за ведро, в Мирополье - 10 коп. за ведро.

В течение 1687/88 г. на лебединском кружечном дворе было продано 12,25 ведер хлебного вина (на 6 руб. 12,5 коп.), 10 ведер кислого меда (на 2 руб. 40 коп.) и 5 бочек пива (на 2 руб. 60 коп.). Общий оборот питейной торговли составил 11 руб. 12,5 коп., а суммарный питейный доход - 4 руб. 15 коп.

Масштабы питейной торговли в Мирополье были более значительными. За 1692/93 г. на местном кружечном дворе было реализовано 128 ведер хлебного вина (на 38 руб. 40 коп.) и 35 ведер кислого меда (на 3 руб. 50 коп.). Общий оборот питейной торговли зафиксирован на уровне 41 руб. 90 коп., а суммарный питейный доход - 14 руб. 92 коп.

Объемы питейной торговли в Лебедине и Мирополье по сравнению с главными городскими центрами Юга России были невелики. В Курске, например, в 1677/78 г. за год было продано 1626,25 ведер хлебного вина и 824 ведра кислого меда⁵. В Рыльске в 1670/71 г. объем годовой реализации этих напитков составил 983,5 и 570,5 ведер⁶.

Хлебное вино продавалось на лебединском и миропольском кружечных дворах в течение всего года. С кислым медом и пивом ситуация обстояла иначе. В Лебедине эти напитки сбывались населению только в сентябре и в ноябре-апреле, причем в те месяцы, когда продавалось пиво, в продажу не поступал кислый мед и наоборот. В Мирополье кислый мед продавался только в течение пяти месяцев (в сентябре-октябре и феврале-апреле).

Вино в Лебедине отпускалось в розлив *“чеховым ковшом”*. Данное определение указывает на то, что стоимость ковша вина составляла один чех. Чехами на Украине в XVII-XVIII вв. назывались польские монеты - *“полтораки”* - достоинством в 1,5 гроша⁷. Один чех был равен одной русской копейке⁸, следовательно, в ведре вина, отпускная стоимость которого в Лебедине в 1687/88 г. составляла 50 коп., было 50 *“чеховых ковшей”*. Тарные единицы, которыми осуществлялась торговля кислым медом и пивом, в лебединской книге не указаны.

В Мирополье вино отпускалось *“в кварту и в полкварты”*, а кислый мед продавался *“в ведро, и в полведро, и в четверть ведра, и в гарнец”*. Квартой в России называлась мера жидкости в 1/8 или 1/10 ведра⁹. На миропольском кружечном дворе скорее всего использовалась кварта в 1/10 ведра. Именно такой объем имела данная мерная единица, например, в 1660-е гг. на киевском кружечном дворе¹⁰. Гарнец обычно использовался для измерения объема сыпучих тел и равнялся 1/64 четверти или 1/8 четверика¹¹. В миропольской книге при перечислении мерных единиц в порядке убывания их объема гарнец указан на последнем месте, следовательно, он был меньше четверти ведра. Вероятнее всего гарнец составлял половину четверти, т.е. 1/8 ведра¹².

Высота казенного русского (“указного” или “заорленного”) ведра равнялась 8 вершкам (35,6 см), а диаметр (предположительно) - 4,66 вершка. В историографии приведены различные оценки объема казенного ведра. Наиболее корректными представляются расчеты объема “староманерного” ведра, выполненные в 1738 г. академиками И.Н.Делилем и Х.Н.Винсгеймом. Согласно полученным ими экспериментальным путем данным, объем казенного восьмивершкового ведра составлял 30,3 фунта воды¹³. Интересно отметить, что на лебединском кружечном дворе для измерения объема вина имелось мерное “печатное” ведро, но оно, в отличие от крупных городов, было не медное, а деревянное.

Закупочная цена ведра хлебного вина в Лебедине в 1687/88 г. составляла 30 коп., отпускная - 50 коп. В Мирополье в 1692/93 г. эти показатели составляли соответственно 25 коп. и 30 коп. Норма прибыли в винной торговле на лебединском кружечном дворе, следовательно, была существенно выше, чем на миропольском пятью годами позже (166% против 120%). Начальная стоимость ведра кислого меда в Лебедине была 12 коп., отпускная - 24 коп. (норма прибыли 200%), в Мирополье соответственно 10 и 20 коп. (норма прибыли также 200%). Закупочная стоимость бочки пива в Лебедине составляла 50-60 коп., отпускная - 60-70 коп. (норма прибыли 120%).

Для сравнения приведем данные о стоимости питей в Курске в 1677/78 г. Закупочная цена хлебного вина, которое в Курск в этот период поставляли глуховские черкасы, составляла 30 коп. за ведро (т.е. столько же, сколько в Лебедине в 1687/88 г.). Отпускные же цены на курском кружечном дворе были существенно выше: хлебное вино продавалось на нем по 1 руб. 20 коп. за ведро в мелкий розлив и по 1 руб. в крупный. Начальная цена ведра кислого меда колебалась в Курске в 1677/78 г. от 8 до 10 коп., а отпускная составляла 25 коп. за ведро¹⁴. Эти показатели сопоставимы с теми, что зафиксированы на лебединском и миропольском кружечном дворах 10-15 лет спустя.

В Киеве закупочная стоимость ведра вина, приобретавшегося казной для реализации на кружечном дворе, в 1665/66 г. составляла 40 коп., а в 1669 г. колебалась от 30 до 40 коп.¹⁵

Как уже было отмечено выше, в Мирополье, в отличие от Лебедина, производился сбор явочных денег с местных жителей, кутивших вино и варивших пиво к праздникам частным образом. В октябре 1692 г. с миропольцев было собрано явочных денег 1 руб., в декабре - 76 коп. Существование в Мирополье легитимного частного пивоварения отчасти объясняет факт отсутствия пива в казенной продаже на местном кружечном дворе.

Расходные записи лебединской таможенной книги позволяют установить цены на такие товары, как писчая бумага и дрова. Десть бумаги была приобретена в Лебедине в сентябре 1687 г. за 6 коп. (стопа бумаги состояла из 20 дестей, а десть - из 24 листов¹⁶, т.е. стоимость стопы составляла 1 руб. 20 коп.). Стоимость воза дров колебалась от 4 до 6 коп. Для сравнения в Курске в 1677/78 г. бумага закупалась по цене 9 коп. за десть, а воз дров стоил 4 коп.¹⁷

Ниже приводятся тексты книг таможенного и питейного сбора Лебедина и Мирополья. Документы публикуются в соответствии с “Правилами издания исторических документов в СССР” 1990 г. Тексты воспроизведены в орфографии подлинников без каких-либо купюр и произвольных дополнений и переданы буквами гражданского алфавита с заменой вышедших из употребления букв современными,

обозначающими тот же звук. Конечный ь в конце слов опущен, но в середине слов сохранен. Буквенная цифирь дана арабскими цифрами. Количественные и порядковые числительные, написанные словами, переданы словами же. Титла опущены, а буквы, восстановленные при раскрытии аббревиатур, внесены в строку без специальных графических обозначений. Выносные буквы помещены в строку также без специальных графических обозначений. Слова, в написании которых писцами использованы сокращения, приведены полностью. Тексты переданы с разделением на слова, предложения и абзацы. Надстрочные и пунктуационные знаки оригинала опущены. При передаче текста использована современная пунктуация. Имена собственные воспроизведены с прописной буквы. Механические повреждения, исправления и пометки, имеющиеся в тексте, отмечены в примечаниях. Описки писцов, связанные с повторами отдельных букв, слогов или слов, недопиской отдельных букв или слогов, в тексте исправлены и оговорены в примечаниях. Скрепка лебединской книги воспроизведена в конце текста. Тексты сопровождаются легендой, в которой указано место хранения и шифр документов и номера публикуемых листов.

¹Подробнее об этом см.: *Лицоева Е.В.* Таможенное дело в Украине-Гетманщине во второй половине XVII - первой половине XVIII века // Клио. - 2003. - №3. - С.60-66.

²*Мизис Ю.А.* Формирование рынка Центрального Черноземья во второй половине XVII - первой половине XVIII вв. - Тамбов, 2006.

³См.: *Раздорский А.И.* Торговля Курска в XVII веке: (По материалам таможенных и оброчных книг города). - СПб., 2001. - С.127.

⁴*Похлебкин В.В.* История водки. 2-е изд., испр. и доп. - Новосибирск, 1994. - С.47-49.

⁵См.: *Раздорский А.И.* Торговля Курска в XVII веке. - С.266.

⁶См.: *Раздорский А.И.* Питейная торговля в Рыльске в 1669-1671 гг. // Материалы международной научно-практической конференции "Юг России в прошлом и настоящем: История, экономика, культура". - Белгород, 2005. - Ч.2. - С.114.

⁷Чехи, наряду с драйпелькерами шведской Прибалтики, Пруссии и Германской империи, были наиболее распространенными монетами на Украине в XVII-XVIII вв. Они имели также широкое хождение и на прилегающих великорусских территориях. В Курске, например, население в 1690-е гг. платило чехами оброчные платежи (см.: *Раздорский А.И.* Курский внутригородской торг в 90-е годы XVII в.: (По данным оброчных книг 1693 и 1695 гг.) // Очерки феодальной России. - М.; СПб., 2005. - Вып.9. - С.271-272). В 1680-е гг. московским правительством была предпринята попытка изъять из обращения на Украине иностранные монеты посредством выпуска русской региональной монеты, похожей на польскую. В 1686-1687 гг. на монетном дворе в Севске были выпущены так называемые "севские чехи", предназначенные для обращения только на Украине (см.: *Зварич В.В.* Нумизматический словарь. - Львов, 1979. - С.154). Курс севского чеха был занижен и составлял всего 0,375 копейки (см.: *Зверев С.В.* Материалы о севском "чеховом денежном" дворе 1686-1689 гг. // Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция, Москва, 11-15 апреля 2005 г.: Тезисы докладов и сообщений. - М., 2005. - С.126).

⁸См.: *Зварич В.В.* Нумизматический словарь. - С.135; *Соломин В.* От гривны до гривни: Увлекательный путь украинской валюты // Киевский телеграф: Электронная версия общественно-политического еженедельника. 27 авг.-2 сент. 2004. - №35(225). [Электронный ресурс]. URL: <http://telegrafua.com/225/history/2855/> (8.6.2010).

⁹Словарь русского языка XI-XVII вв. - Вып.7. - М., 1980. - С.102-103.

¹⁰См.: *Раздорский О.И.* Книги киевского "кружечного двора" 1665/66 та 1669 рр. // Київська старовина. - 2003. - №6. - С.129.

¹¹Словарь русского языка XI-XVII вв. - Вып.4. - С.11.

¹²В Польско-Литовском государстве также существовали мерные единицы под названием "кварта" и "гарнец". Так, в XVIII в. в Польше употреблялся "коронный" гарнец, официально утвержденный в 1764 г., а в Литве - "литовский" гарнец, утвержденный в 1766 г. И тот и другой делились на 4 кварты по 4 кварточки. Коронный гарнец составлял 3,77 л, литовский - 2,82 л.

¹³См.: *Шостын Н.А.* Очерки истории русской метрологии: XI - начало XX в. 2-е изд. - М., 1990. - С.78-79.

¹⁴См.: Раздорский А.И. Торговля Курска в XVII веке. - С.270-271, 274.

¹⁵Раздорський О.І. Книги київського "кружечного двора"... - С.129-130. С 30 декабря 1665 г. по 20 апреля 1666 г. на киевский кружечный двор было куплено для реализации 2569 ведер хлебного вина, с 3 мая по 22 августа 1669 г. - 1040,8 ведер (при публикации указанной статьи ряд приведенных в ней количественных показателей об объемах поставок вина на кружечные дворы разных городов (с.131, 2-й абзац) был искажен, в частности вместо 1040,8 ведер напечатано 10408 ведер).

¹⁶Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. 2-е изд. - М., 1975. - С.165-168.

¹⁷См.: Раздорский А.И. Торговля Курска в XVII веке. - С.634.

ТЕКСТЫ

№1

Книга таможенного и питейного сбора Лебедина 1687/88 г.

[л. 169] Лета 7196-го году сентебря в 1 де[нь] по указу великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича и великие государыни благоверные царевны и великие княжны Софии Алексеевны Всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев и по грамоте из Розряду за приписью дьяка Перфиля Оловеникова и по отписке из Белаягорода боярина и воевод¹ князя Михаила Андреевича Голицына с товарищи и по приказу воеводы Ивана Филиповича Пересветова хотмышена выборные верные в Лебедин на кружечной и таможенной двор на нынешней на 196-й год голова Савелей Бояринцов да ларечной² Семен Матчин с целовальники принели у прежнего головы у Фрола Микулина да у ларечного у Григорья Коржавого с целовальники великих государей таможенной и кружечной двор, да всякого суделу деревяного и склянного по цене на шесть алтын на чатыре деньги, да мерное деревяное печатное ведро, да заводного вина дватцать пять ведр, в цене по десяти алтын ведро, да бочка пива ценою дватцать алтын. И учинили записные книги и что куплено на таможенной и на кружечной двор вина и пива, и меду, по которой цене и по которой цене с кружечного двора [л.169об.] продано, и что прибыли в том продажном вине и в пиве, и в меду, и что взято пошлин и в котором месяце и числе, и то писано порознь по стотьям в сих книгах ниже сего.

Сентебря с 1-го числа октября по 1-е число продано ис погребя вина чеховым ковшом ведро, взято шеснатцать алтын чатыре деньги, и прибыли в ведре в вине шесть алтын чатыре деньги.

В том же месяце в розных числах продана бочка пива в рознь, в приеме бочка пива дана дватцать алтын, и прибыли в той бочки в пиве три алтына две деньги.

В том же месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных продажных товаров дватцать пять алтын чатыре деньги.

[л.170] Того ж месяца куплена на записные книги десть бумаги, дано два алтына.

Да куплена ж два воза дров, дано три алтына две деньги.

Октября с 1-го числа ноября по 1-е число продано ис погребя вина чеховым ковшом ведро с четвертью, взято дватцать алтын пять денег, в приеме ведро вина по

десяти алтын, а в продаже ис погреба ведро вина по шеснатцати алтын по четыре деньги, и прибыли в ведре в вине по шти алтын по четыре³ деньги, и всего прибыли в ведре вине с четвертью восм алтын две деньги.

В том же месяце куплено на таможенной и на кружечной двор пуд меду⁴, дано⁵ дватцать алтын, и тот мед россычен, и ис того меду вышло кислова меду пять ведр, да с того ж меду продано сырцу на три алтына, да куплено на тот мед хмелю на восм денег.

Таво ж месяца собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных продажных товаров восм алтын две деньги.

Да куплено два воза дров, дано гривна.

[л.170об.] Ноября с 1-го числа декобря по 1-е число продано ис погреба вина в рознь чеховым ковшом два ведра, взято тритцать три алтына две деньги, в приеме ведро вина по десяти алтын, а в продаже ис погреба ведро вина по шеснатцати алтын по четыре деньги, и прибыли в ведре вине по шти алтын по четыре деньги, и всего прибыли в дву ведр вине тринацать алтын две деньги.

Того ж месяца в розных числах продано кислова меду в рознь пять ведр, в ставке ведро меду по чатыре алтына, а в продаже ведро меду по осми алтын, и прибыли в ведре в меду по четыре ж алтына, и всего прибыли в пяти ведр в меду дватцать алтын.

В том же месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров три алтына две деньги.

Да куплено на таможенной и на кружечной двор воз дров, дано два алтына.

Да куплено ж свечей сальных на три алтына на две деньги.

[л.171] Декобря с 1-го числа генвоя по 1-е число продано ис погреба вина ведро, взято шеснатцать алтын чатыре деньги, в приеме ведро вина по десяти алтын, и прибыли в ведре в вине шесть алтын чатыре деньги.

Того ж месяца в первых числах куплена бочка пива, дана шеснатцать алтын чатыре деньги, и та бочка пива в рознь в продана, и прибыли в той бочки в пиве три алтына две деньги.

В том же месяце в розных числах собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров сем алтын.

Да куплено два воза дров, дано три алтына две деньги.

Генвоя с 1-го числа февроля по 1-е число продано ис погреба вина в рознь чеховым ковшом ведро, взято шеснатцать алтын чатыре деньги, в приеме ведро вина по десяти алтын, и прибыли в ведре в вине шесть алтын чатыре деньги.

[л.171об.] В том же месяце в первых числах куплено на таможенной и на кружечной двор бочка пива, дана шеснатцать алтын чатыре деньги, и та бочка пива в продана в рознь, и прибыли в той бочки в пиве три алтына две деньги.

Того ж месяца в последних числах куплено на таможенной и на кружечной двор преснова меду пуд, дано дватцать алтын, и тот мед россычен, и вышло ис того меду кислова меду пять ведр, и с того пуда продано сырцу на восм копеек, да куплено на тот мед хмелю на алтын.

Да в том же генворе месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров дватцать алтын.

Да куплено на таможенной и на кружечной⁶ двор три воза дров, дано пять алтын две деньги.

[л.172] Февроля с 1-го числа марта по 1-е число продано ис погреба вина чеховым ковшом в рознь ведро, взято шеснатцать алтын чатыре деньги, в приеме ведро вина по десяти алтын, и прибыли в ведре в вине шесть алтын чатыре деньги.

Того ж месяца продано кислова меду пять ведр, взято сорок алтын, в ставке ведро меду по чатыре алтына, а в продаже ведро меду по осми алтын, и прибыли в ведре в меду по чатыре алтына, и всего прибыли в пяти ведр в меду дватцать алтын.

В том же месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров десять денег.

Да в том же месяце куплено на таможенной и на кружечной двор воз дров, дано восм денег.

Да куплено свечей сальных на два алтына.

[л.172об.] Марта с 1-го числа апреля по 1-е число продано ис погреба вина в рознь чеховым ковшом три четверти, взято двенатцать алтын три деньги, в приеме четверть вина по два алтына по три деньги, и прибыли в четверти в вине по десяти денег, и всего прибыли в трех четвертях в вине пять алтын.

Того ж месяца в первых числах куплена бочка пива, дана шеснатцать алтын чатыре деньги, и та бочка в продана в рознь, и в той бочки в пиве прибыли⁷ три алтына две деньги.

В том же месяце куплено на таможенной и на кружечной двор два воза дров, дано три алтына две деньги.

Да куплено ж свечей сальных на восм денег.

Апреля с 1-го числа мая по 1-е число продано ис погреба вина в рознь чеховым ковшом ведро, взято шеснатцать алтын чатыре деньги, в приеме ведро вина по десяти алтын, и прибыли в ведре в вине шесть алтын чатыре деньги.

[л.173] В том же месяце куплена бочка пива, дана шеснатцать алтын чатыре деньги, и то пива продано в рознь и прибыли в той бочки в пиве три алтына две деньги.

Да в том же месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров три алтына.

Да куплено воз дров, дано восм денег.

Мая с 1-го числа июня по 1-е число продано ис погреба вина в рознь чеховым ковшом полведра, взято восм алтын две деньги, в приеме полведра вина пять алтын и прибыли в полуведре в вине три алтына две деньги.

В том же месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров шесть алтын две деньги.

Да куплено три воза дров, дано пять алтын.

[л.173об.] Июня с 1-го числа июля по 1-е число продано ис погреба вина чеховым ковшом в рознь ведро с четвертью, взято дватцать алтын пять денег, в приеме⁸ ведро вина по десяти алтын, и прибыли в ведре в вине с четвертью восм алтын две деньги.

В том же месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров десять алтын.

Июля с 1-го числа августа по 1-е число продано ис погреба вина в рознь чеховым ковшом ведро, взято шеснатцать алтын чатыре деньги, и прибыли в том ведре вине шесть алтын чатыре деньги.

В том же месяце принято на таможенной и на кружечной двор у лебединского жителя у Степана Пушкаря тринацать ведр вина без четверти, в приеме ведро вина по десяти алтын.

Да в том же месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров три алтына⁹ чатыре деньги.

[л.174] Августа с 1-го числа 196-го году сентебря по 1-е число 197-го году продано ис погреба вина полведра, взято восм алтын две деньги, и прибыли в полуведре в вине три алтына две деньги.

В том же месяце собрано на таможенной и на кружечной двор пошлинных денег со всяких розных товаров шесть алтын две деньги.

196-го году сентебря с 1-го числа 197-го году сентебря по 1-е число продано ис погреба вина двенатцать ведр с четвертью, в приеме ведро вина по десяти алтын, а в продаже ис погреба ведро вина по шеснатцати алтын по чатыре деньги, и прибыли

в ведре в вине по шти алтын по чатыре деньги, и всего прибыли в двенатцати ведр с четвертью два рубли пятнатцать алтын.

Пива продано пять бочак, в приеме бочка пива по шеснатцати алтын по четыре деньги, и прибыли в бочки в пиве по три алтына по две деньги, и всего прибыли в пяти бочках в пиве шеснатцать алтын чатыре деньги.

[л.174об.] Меду продано десять ведр, в ставке ведро меду по чатыре алтына, а в продаже ведро меду по осми алтын, и прибыли в ведре в меду по чатыри алтына, и всего прибыли в десяти ведр в меду сорок алтын. Да с того ж меду продано сырцу на пять алтын¹⁰ на чатыре деньги.

Да пошлинных денег собрано два рубли дватцать восм алтын чатыре деньги.

Да в росходе ис тех денег на дрова, и на свечи, и на бумагу, и на хмель тритцать девять алтын две деньги.

[л.174а] Книги зборные лебединские 197-го году¹¹

Скрепа: К сим книгом | Карпова города | егорьевьской дьячок | Гераска Месоедов | вместо томоженного | и кружечного двара головы | Савелья Бояринцова да ларечного Семена Матчина с целовальники по их веленью руку приложил.

РГАДА, ф.137, Новгород. Кн.137, лл.169-174об.

№2

Книга таможенного и питейного сбора Мирополья 1692/93 г.

[л.254] 202-го марта в 6 де[нь] зборные книги присланы из Мирополья¹² с отпискою, по сим книгам счесть.

[л.255] Лета 7201-го году сентября в 1 де[нь] по указу великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича Всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев.

Книги кружечного и таможенного двора нынешнего 201-го году при верном голове при Сидоре Тимофееве сыне Резанове с целовальники, что принято у прежнего верного головы у Микифора Гранкина с целовалники ж, и что куплено вина, и что продано, и что куплено и ставлено меду, и что у продажи у вине и у меду великим государем прибыли, и что собрано пошлин с розных продаж, и что взято с винного курения и пивных варь явочных денег, и что ис тех зборных денег в росходе, и то писано в сих книгах ниже сего порознь.

Сентября в 1 де[нь] нынешнего 201-го году верной голова Сидор Тимофеев сын Резанов с целовальники приняли на завод у прежнего верного головы у Микифора Гранкина с целовальники ж пять ведр вина, три ведра меду, и то вино

продано в кварту и в полкварты. [л.255об.] И за то вино взято рубль шеснатцать алтын четыре деньги. А мед продан в ведро и в полведра и в четверть ведра и в гарнец, взято дватцать алтын.

Сентября ж с 1-го числа ноября по 1 число взято великих государей пошлинных денег с розных продаж девятнатцать алтын две деньги.

Октября в 1 де[нь] куплено вина тринатцать ведр, дано за ведро по осми алтын по две деньги.

Октября ж с 1-го числа ноября по 1 число продано то вино в кварту и в полкварты, взято за ведро по десяти алтын, и в том wine великим государем прибыли дватцать адин алтын четыре деньги.

Октября ж с 1-го числа ноября по 1 число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж дватцать адин алтын четыре деньги.

[л.256] И того ж числа куплено пуд меду, дано дватцать четыре алтына две деньги, хмелю на два алтына, дров на четыре деньги. У ставки вышло восм ведр, ставилось ведро по три алтына по две деньги, и тот мед продан в ведро, и в полведра, и в четверть ведра, и в гарнец, взято за ведро по шти алтын по четыре деньги, и в том меду прибыли дватцать шесть алтын четыре деньги.

Октября ж с 1-го числа ноября по 1 число в розных числах взято явочных денег с винного куренья и с пивных варь тритцать три алтына две деньги.

Ноября в 1 де[нь] куплено вина десять ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Ноября ж с 1-го числа декабря по 1 число продано то вино в кварту и в полкварты, взято по десяти алтын ведро. И в том wine прибыли шеснатцать алтын четыре деньги.

[л.256об.] Ноября ж с 1-го числа декабря по 1 число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж шеснатцать алтын четыре деньги.

Декабря в 1 де[нь] куплено вина тринатцать ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Декабря ж с 1-го числа генваря по 1 число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том wine прибыли дватцать адин алтын четыре деньги.

Декабря ж с первого числа генваря по первое число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж чetyрнатцать алтын пять денег.

Декабря ж в шестом, да в двадесять пятом числах взято явочных денег с винного курения и с пивных варь дватцать пять алтын две деньги.

Генваря в первый день куплено вина шеснатцать [л.257] ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Генваря ж с первого числа февраля по первое число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том вине прибыли дватцать пять алтын.

Генваря ж с первого числа февраля по первое число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж девятнатцать алтын четыре деньги.

Февраля в первый день куплено вина десять ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Февраля ж с первого числа марта по первое число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том вине прибыли шеснатцать алтын.

Февраля ж с первого числа марта по первое число [л.257об.] в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж адиннатцать алтын четыре деньги.

И с того ж числа куплено пуд меду, дано дватцать четыре алтына, хмелю на два алтына, дров на четыре деньги. У ставки вышло восм ведр, ставилось ведро по три алтына по две деньги. И тот мед продан в ведро, и в полведра, и в четверть ведра, и в гарнец, взято за ведро по шести алтын по четыре деньги. И в том меду прибыли дватцать шесть алтын четыре деньги.

Марта в первый день куплено вина десять ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Марта ж с первого числа апреля по первое число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том вине прибыли шеснатцать алтын четыре деньги.

[л.258] Марта ж с первого числа апреля по первое число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж четырнатцать алтын четыре деньги.

И с того числа куплено пуд меду, дано дватцать четыре¹³ алтын, хмелю на два алтына, дров на четыре деньги. У ставки вышло восм ведр, ставилось по три алтына по две деньги ведро. И тот мед продан в ведро, и в полведра, и в четверть ведра, и в гарнец, взято за ведро по шести алтын по четыре деньги. И в том меду прибыли дватцать шесть алтын четыре деньги.

Апреля в первый день куплено вина десять ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Апреля ж с первого числа мая по первое число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том вине прибыли шеснатцать алтын четыре деньги.

[л.258об.] Апреля ж с перваго числа маия по первое число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж тринацать алтын четыре денги.

И с того ж числа куплено пуд меду, дано дватцать четыре алтына, хмелю на два алтына, дров на четыре деньги. У ставки вышло восм ведр, ставилось ведро по три алтына по две деньги. И тот мед продан в ведро, и в полведра, и в четверть ведра, и в гарнец, взято за ведро по шести алтын по четыре деньги. И в том меду прибыли дватцать шесть алтын четыре деньги.

Маия в первый день куплено вина адиннатцать ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Маия ж с перваго числа июня по первое число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том вине прибыли осьм[л.259]натцать алтын две деньги.

Маия ж с перваго числа июня по первое число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж двенатцать алтын четыре деньги.

Июня в первый день куплено вина десять ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Июня ж с перваго числа июля по первое число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том вине прибыли шеснатцать алтын четыре деньги.

Июня ж с перваго числа июля по первое число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж тринацать алтын.

Июля в первый день куплено вина десять ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

[л.259об.] Июля ж с перваго числа августа по первое число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том вине прибыли шеснатцать алтын четыре деньги.

Июля ж с перваго числа августа по первое число в розных числах взято пошлинных денег с розных продаж четырнатцать алтын четыре деньги.

Августа в первый день куплено вина десять ведр, дано по осми алтын по две деньги ведро.

Августа с перваго числа сентября по первое число продано то вино в кварту и в полкварты по десяти алтын ведро, и в том вине прибыли шеснатцать алтын.

Августа с перваго числа сентября по первое число двесте втораго году взято пошлинных денег с розных продаж девять алтын четыре деньги.

[л.260] Августа ж в двадесять осмой день тех вышписанных медовых ставок бит воск, воскобойнику дано адин алтын четыре деньги, дров куплено на четыре деньги, и тот воск продан по торговой цене, взято за воск рубль дватцать шесть алтын четыре деньги.

Итого по сим книгам таможенных пошлин пять рублей пятнатцать алтын три деньги, питейные прибыли четырнатцать рублей тритцать алтын четыре деньги.

Всего таможенных пошлин и питейные прибыли 20 ру[блей] 12 ал[тын] 5 де[нег].

РГАДА, ф.137, Новгород. Кн.137, лл.254-260об.

¹Так в ркп.

²Буквы ла написаны над строкой.

³В ркп.: четре.

⁴Буквы ду вписаны между слов.

⁵Написано над строкой.

⁶В ркп.: кружечно.

⁷Написано над строкой.

⁸Буква и исправлена из е.

⁹Конечное а исправлено из ъ.

¹⁰Буква т исправлена из других букв.

¹¹Написано на бумаге другой фактуры.

¹²Буквы ми исправлены из других букв.

¹³Написано по исправленному.

Раздорский А.И. Книги таможенного и питейного сбора Лебедина и Мирополья XVII в.

В публикации представлены и проанализированы важные источники по социально-экономической истории Слободской Украины конца XVII века - тексты книг таможенного и питейного сбора городов Лебедина и Мирополье.

Razdorsky A.I. The books of customs and potatory duties in the towns of Lebedyn and Myropilya (XVII century).

Important sources on the social and economical history of Slobidska Ukraine in the end of XVII century (the texts from the books on customs duties in the towns of Lebedyn and Myropolye) are represented and analyzed in the publication.

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

МАЛОВІДОМИЙ ОПИС м.БАТУРИН 1760 р.

У роботі подається маловідомий документ з описом міста Батури 1760 р. Частково здійснено його аналіз. В авторській частині роботи наголошено на важливій ролі, яку відіграв в історії цього міста останній український гетьман К.Г.Розумовський.

Історія міста Батури тісно пов'язана з ім'ям останнього гетьмана України К.Г.Розумовського. Про останнього українського гетьмана вже існує багата література. Його життя та діяльність стали об'єктом досліджень невдовзі після його смерті. У біографії цього видатного діяча залишилося вже не так багато *"білих плям"*. Науковцями неодноразово давалася оцінка К.Г.Розумовського як гетьмана, державного діяча і одного з останніх боронителів залишків української автономії; реформатора; культурного діяча, зокрема як першого президента Петербурзької Академії Наук тощо.

Родина Розумовських відіграла значну роль не лише в українській та російській історії, але, певною мірою, і в європейській. Серед її представників були останній український гетьман, дипломати, міністри, сенатори, військові діячі тощо. Найбільш помітним членом цього роду був, звичайно, Кирило Григорович Розумовський (1728-1803). Він народився 18 березня 1728 р. у незаможній козацькій родині с.Лемеші Козелецького повіту (нині - Чернігівська обл.). Після того, як його брат Олексій став фаворитом імператриці Єлизавети І, а згодом і її чоловіком, почався злет і самого Кирила Розумовського. Вже у 1740 р. він отримав титул графа. Його було відправлено навчатися за кордон, де у 1743-1745 рр. він здобував освіту в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга. Після повернення К.Г.Розумовського було призначено президентом Петербурзької Академії Наук. Цю посаду він обіймав з 1745 до 1764 р.

На початку 1751 р. К.Г.Розумовський офіційно став гетьманом України, отримавши 3 березня булаву та інші клейноди з рук імператриці. Гетьманською столицею став Глухів, а пізніше резиденція гетьмана була перенесена до Батурина.

К.Г.Розумовський був одним з найбільших землевласників Російської імперії. Він мав великі маєтки з будинками і палацами у Києві, Петербурзі, Москві, Батурині. У його власності були Батуринський та Почепський повіти, Шептаківська, Бакланська, Биківська, Ропська волості, м.Гадяч з прилеглими селами тощо. Після смерті К.Г.Розумовський залишив своїм дітям окрім величезних земельних володінь, понад 100 тис. кріпосних селян.

Наприкінці 50-х років XVIII ст. К.Г.Розумовський *"взирая на умножившееся число детей"* звернувся до імператриці з проханням наділити його землями та кріпосними душами. Згадуючи при цьому про своїх *"пять сыновей и пять дочерей"*, він скаржився, що володіє лише *"наследством жены"*, а сам *"собственного недвижимого имени в вечность за собою ни единой души не имею"* [1, с.253].

При цьому К.Г.Розумовський просив надати йому маєтності саме в Малоросії, якими він розпоряджався на правах гетьмана, але не володів. Тепер же він хотів, аби ці землі були за ним закріплені царською грамотою. У цьому контексті літописець історії родини Розумовських Васильчиков наводить наступні слова гетьмана: *"Хотя часть из тех деревень, которые в вечном же владении у князя Менишкова были и которыми я по одному только гетманству из высочайшей Вашей милости с некоторыми другими, временно, а потому безпрочно и безкорыстно, ныне владею"* [1, с.254].

До свого прохання К.Г.Розумовський долучив навіть окрему записку, у якій конкретно були вказані ті т.зв. волості, які він хотів отримати у власність:

1. Почепівська з усіма поселеннями.
2. Батуринська (частина опису представлена у даній публікації).
3. Шептаківська.
4. Бакланська.

Всі зазначені у записці території належали свого часу до гетьманських володінь, але пізніше були віддані князю О.Меншикову (крім Бакланської, яка була подарована І.І.Неплюєву).

Імператриця Єлизавета задовольнила прохання К.Г.Розумовського. Міста Почеп і Батурин разом із повітами та Шептаківська і Бакланська волості були передані у спадкову власність гетьману. Згадуваний вище Васильчиков говорить, що ця подія сталася у травні 1759 р. [1, с.254]. У самому ж описі Батуринського повіту, у вступній частині наводиться дата, коли був підписаний указ про передачу Розумовському вищевказаних земель - 17 лютого 1760 р. [6, арк.б/н]. Важко сказати звідки таке значне розходження у даті (практично 9 місяців). Можна припустити, що у травні 1759 р. гетьман отримав лише усну обіцянку імператриці, яка й була зафіксована у роботі Васильчикова, а юридичне закріплення відбулося пізніше - у лютому 1760 р.

Майже відразу після отримання таких великих маєтностей гетьман К.Г.Розумовський почав виношувати плани проведення на українських землях судової та адміністративної реформ. Окрему увагу гетьман приділяв ідеї заснування університету у м.Батурин. У цих починаннях він був підтриманий його близьким товаришем І.І.Шуваловим, який незадовго до цього брав участь у створенні Московського університету і хотів допомогти Розумовському у створенні такої ж установи для Малоросії. Проект Батуринського університету був складений Г.М.Тепловим у 1760 р., який використав для цього статuti німецьких університетів. Для заснування університету, на думку Теплова, необхідні були прибутки, відповідні закони, семінарія та *“профессии университетские”*. Прибутки повинні бути тимчасовими та постійними. Тимчасовий повинен був використовуватися на проїзд вчених з-за кордону, різні будівлі, придбання бібліотеки, різних інструментів, організацію друкарні, ботанічного саду, анатомічного театру тощо. Його розмір визначався у 20 тис. руб. Для поповнення цього прибутку пропонувалося обкласти всі млини у Малоросії на один рік податком з кожного жорна; брати пожертви гетьмана та старшини; *“отделить часть комиссарских денег”*. Джерелом постійного прибутку для університету повинні були стати подаровані йому вільні військові виморочні села; маєтності Батуринського монастиря (його планувалося ліквідувати, а будівлю використати для університету); частка митних зборів; податки на циган, на коси, що ввозилися до Малоросії; друкарня й книжна лавка [1, с.260-261]. К.Г.Розумовському планувалося надати пожиттєвий титул фундатора і протектора Малоросійського Батуринського університету.

У проекті Теплова також визначалися умови вступу до майбутнього навчального закладу, право та обов'язки ректора, викладачів, студентів. Так, учні Київської, Чернігівської, Переяславської, Белгородської шкіл та шкіл польських, які закінчили їх з добрими результатами, мали право вступу до Батуринського університету. У цей заклад дозволялося вступати навіть кріпакам, які отримали від своїх власників волю. Усі студенти отримували право носити шпагу або шаблю і були підсудними (крім

кримінальних злочинів) лише т.зв. директоріуму - раді професорів на чолі з ректором. При університеті планувалося заснування семінарії для 40 збіднілих шляхтичів та різночинців, після закінчення якої вони могли продовжити навчання в університеті. Також при університеті планувалося побудувати церкву, лікарню, економічну контору, карцер, лабораторію і т.п. [1, с.261-262].

На жаль мрія К.Г.Розумовського заснувати Батуринський університет так і залишилася нереалізованою, незважаючи на ті кроки, що вже були зроблені у цьому напрямку та на ту підтримку, яку він мав з боку деяких впливових російських урядовців.

Гетьман мав також задум заселити вільні землі на Гетьманщині, зокрема й ті, що належали безпосередньо йому. Це його побажання навіть було висловлене у записці до Єлизавети Петрівни, де гетьман писав: *“А в Малороссийских моих деревнях всевысочайше от В.И.В. мне в вечно-потомственное владение пожалованных, в Почеповской и Батуринской волостях, по дозволенному здешним людям переходу, немало пустых мест является. Того ради В.И.В. всеподданнейше прошу, оных желающих выходить из Польши зашедших туда Великороссийских людей раскольников, как в Малороссийских моих деревнях на порожних местах, так и на оной отобранной из завладения Польского земле, лежащей в Стародубском полку, между речками Цатою и Вагою, поселить под владением моим всевысочайше дозволить, на том основании, как они просят”* [1, с.261-266-267].

Але це прохання гетьмана імператриця залишила без відповіді. У пропонованому описі Батурина можна пересвідчитися у тому, що, дійсно, порожніх, ніким не заселених місць було досить багато.

У Конотопському краєзнавчому музеї ім. О.М.Лазаревського зберігається унікальний документ, складений у 1760 р. у зв'язку з пожалуванням імператрицею Єлизаветою І гетьману К.Г.Розумовському м.Батурин та м.Почеп *“с их уездами”*, що до цього перебували у власності О.Меншикова [6]. Тут містяться досить детальні описи 21 населеного пункту Батуринського повіту.

Сам документ представляє собою переплетену книгу збільшеного формату у розтрісканий від часу шкіряній обкладинці. Обсяг книги становить 160 аркушів (вступна частина подається на пронумерованому аркуші, а всі інші пронумеровані від арк.1 до арк.159). Текст здебільшого розбірливий, але деякі слова нами не були прочитані з причини нерозбірливості почерку осіб, які створювали цей документ. Папір жовтуватого-сіруватого кольору. Дана збірка матеріалів створювалася кількома особами, про що свідчать декілька варіантів почерків. Також доручення скласти ці описи було покладене на кількох осіб - *“статской советник Петр Шишкин и подполковник Алексей Семенов... какие именно к городу Батурину описали села, деревни подданные им двори и ко всем селам принадлежности”*.

У даній публікації ми представляємо лише початок описаного документу, який є найбільшим за обсягом і містить опис м.Батурин [6, арк.1-31зв]. Згодом нами планується опублікувати і всі інші описи населених пунктів (фізично не можливо вмістити всі матеріали в один номер, тому ми змушені їх розділити).

Цей опис м.Батурин (як і інших населених пунктів) у повному обсязі ще не публікувався, хоча в деяких роботах вітчизняних дослідників містяться посилання на нього. Щоправда цитати з даного документу інколи зустрічаємо в інших працях, але здебільшого у перекрученому вигляді, що свідчить про те, що дослідники наводили їх не з тексту оригіналу, а швидше за все, з інших публікацій, у яких цей опис

використовувався. Такі неточні цитати наводить у своїй роботі дослідниця Л.Кіяшко, посилаючись при цьому на текст оригінального опису (щоправда, зробивши сім цитувань, вона жодного разу не вказала на якому аркуші вони знаходилися) [5, с.107.]. Посилаючись на її роботу, три помилкові цитати використовує у своєму дослідженні й В.Вечерський [2, с.194]. У той же час це говорить про те, що сам документ не є абсолютно невідомим у дослідницьких колах (хоча жодного разу повністю не був опублікований).

Під час складання пропонованого опису м.Батурин його укладачі, ймовірно, використовували й більш ранні описи міста. Зокрема йдеться про опис 1726 р., складений за наказом Катерини І від 3 грудня 1725 р. [11, с.100]. Уривок з цього джерела був опублікований у 1852 р. в газеті “Черниговские губернские ведомости” [8, с.9]. Цей же уривок пізніше використовувався дослідниками [10, с.313]. Якщо його порівняти з аналогічною частиною нашого опису, то таке припущення стане цілком зрозумілим. Порівняємо по дві цитати з кожного опису.

Цитата №1.

Документ 1726 р. - “город Батурин земляный, в том городе два замка пустие, около них фолварки и стены разваленные”.

Документ 1760 р. - “Город Батурин земляной, в том городе два замка пустые около их болварки и стены разваленные и в них никакого строения нет”.

Цитата №2.

Документ 1726 р. - “На Гончаровке изменника Мазепы дворовое место с садом; где жил сам Мазепа, строения ныне нет; оное место, взявши с яру от поля, по самое низкое место на реку Сейм, обведено земляным валом и внутри онаго гай березовый небольшою”.

Документ 1760 р. - “изменника Мазепы двор с садом разного дерева где он Мазепа жил и были каменные палаты и деревянная церковь, а ныне оных нет, оное место взявши от яру от поля по самое низкое место на реку Сейм обведен земляным валом и внутри оного березовой гай небольшою”.

Як бачимо, обидві пари цитат відрізняються поміж собою лише окремими словами, в цілому ж залишаючись ідентичними. Скоріше за все, практика використання старих описів для складання нових не була оригінальною. І.Ситий, який детально дослідив опис 1726 р. [7], вказує на те, що у 1725 р. Катерина І наказала зібрати наступні відомості про Батурин - дізнатися скільки там є дворів з угіддями, скільки грошових та хлібних податків з них взагалі та з розписом по роках збирається, який сучасний стан міста, чи є нові мешканці, які є слободи, хто їхній власник, які податки ними сплачуються до скарбниці, що належало свого часу до двору Мазепи. Щоб знайти такі дані, були використані ревізькі книги Ніжинського полку 1723 р., де вказувалася кількість дворів у Батурині, зазначався соціальний статус мешканців, наводилася кількість шкіл, шпиталів, “але у цих книгах не було відомостей щодо терміну проживання мешканців, кількості ремісників, млинів, іни.” [11, с.100].

У цілому подібні описи є унікальним історичним джерелом з огляду на те, що містять інформацію про пересічних жителів Батурина та їхнє майно тощо. Якщо говорити саме про жителів та їхню нерухомість, то основна маса описових матеріалів з історії цього міста здебільшого вміщує дані лише про представників місцевої еліти та їхню власність. А як наслідок, саме вони й стають найчастіше предметом наукового інтересу дослідників [3, 4, 9].

Пропонований уривок подаємо, максимально зберігаючи пунктуацію та орфографію оригіналу. Не використовуємо літеру “*еры*”, а літеру “*ять*” замінено на сучасну “*е*”. Жирним шрифтом і в лапках вказуємо нумерацію аркушів оригінального документу. Знаком [...] відмічені місця, які нами не були прочитані.

1. *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. В 4 т. - Т.1. - СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880. - 486+СШ+ХХ с.
2. *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. - К.: Наш час, 2008. - 320 с.
3. *Гринь О.* Маєтності козацької старшини на терені Північного Лівобережжя за даними описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць. - Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. - 304 с. - С.70-74.
4. Имена в Черниговской губернии графа Кирилла Григорьевича Разумовского, последнего малороссийского гетмана // Черниговские губернские ведомости. - 1891. - №13, 14, 16, 18.
5. *Кіяшко Л.* Описи Батурина другої половини XVII-XVIII ст. // Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць. - Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. - 304 с. - С.106-107.
6. Конотопський краєзнавчий музей ім. О.М.Лазаревського, №ПП-I-72, 160 арк.
7. Мазепина книга / Упор. та вступна стаття *І.Ситого*. - Чернігів, 2005.
8. Материалы для местной истории // Черниговские губернские ведомости. - Неофициальная часть. - 1852. - №2. - 11 января. - С.9-10.
9. *Олефіренко Н.* Батуринські маєтки козацької старшини доби гетьмана Івана Мазепи // Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць. - Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. - 304 с. - С.211-214.
10. *Павленко С.О.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. - 602 с.
11. *Ситий І.М.* “Мазепина книга” // http://www.siver-litopis.cn.ua/konf/muz_tarn/skarb_3.pdf - С.100-107.

(без номеру)

По высочайшему Ея величества за собственноручным Ея императорского величества подписанием прошлого 1760 году февраля в 17 день высоко Правительствующий Сенат состоявшемся Указе изображено что Всемиловейше жалует Ея императорское величество Малороссийского Гетмана и разных орденов кавалера Графа Кирилла Григорьевича Разумовского в вечное и потомственное Ему и детям его наследное владение малороссийские маєтности, а именно город Батурин и город Почеп с их уездами потому как состояли они во владениях за князем Меншиковым¹, також шептаковская волость и бакланский дворец с их селами деревнями и угодьями. И тем именным Ея императорского величества высочайшим указом повелено ему сиятельному Графу Гетману Кириллу Григорьевичу Разумовскому в том сим жалованным от Ея императорского величества недвижимым имением владеть потому как оно состояло по ревизии во время покойного Гетмана Скоропадского² потом во время владения князя Меншикова включая то только что кому с того времени предков Ея императорского величества и Ея императорского величества именными за своеручным их Ея императорского величества подписанием Указами кому отдано чего ради и ревизии к отдаче употребить тех годов. А для отдачи вышеписанных пожалованных от Ея императорского величества сиятельнейшему Графу Кириллу Григорьевичу Разумовскому маєтностей. Указом Ея императорского величества высокоправительствующего Сената определено

чтоб штапц офицеры и полковник что те статской советник Петр Шишкин и подполковник Алексей Семенов которыми за сим оногo Ея Импва высочайшего и именного указа какие именно к городу Батурину описали села, деревни подданные им двори и ко всем селам приналежности о том значит пониже следуючому

(Арк.1)

город Батурин

Город Батурин земляной, в том городе два замка пустые³ около их болварки и стены разваленные и в них никакого строения нет

второй замок Малой в котором на преж сего был изменника Мазепы⁴ двор;

в болшом замке две церкви каменные пустые, первая Живоначальная Троица⁵ онаж Церковь не покрита и глав також не окончен и дверей не имеется и связей железных в стенках весьма малое число;

вторая Николая Чудотворца⁶ недоделанная;

за городом против киевских ворот, едучи из Киева в город Батурин на правой стороне ратуша⁷ деревянная не огороженная; строена светлица з сенми с черною; В бою в котором содержитца караулка ветхие, при той ратуше пушек чугунных три без станков;

близ оной ратуши амбар один, в котором и колодники содержались;

(Арк.1зв)

построение на городовом месте лавки которыми разного звания люди владеют с окладу;

лавки с мелочным товаром;

1. Батуринского козака Лукияна Соловья;

2. войскового товарища Иосифа Рижого общая с посполитым Герасимом Лободою;

3. сотенного служителя Федора Федченка лавочное место пустое между коморами общей Рижого и Лободы да с другой стороны Евдокии Подолской;

4. удовы Евдокии Подолской;

5. козака Якова Судченка лавочное пустое место между лавками Подолской и Грицихи Косачки;

6. Лавка козачки Грицихи Косачки;

7. лавка подлепе[...] хата з сенми козака батуринского Петра Музики;

8. Посполитого Ивана Драгиля место пустое между хатами Петра Музики и Степана Шеремета;

9. сотника батуринского Димитра Стожка⁸ которая без криши и без стеле ветха в пусте;

(Арк.2)

10. удвствующей Евдокии Подолской;

11. удвствующей козачки Грицихи Косачки о двох окнах;

между коморами двор церковный никольский в нем живет по найму моляр Яким Завидов, захожий полку Прилуцкого з местечка Ични;

пустой церковный двор, хата з сенми старости Подлипенского Савы Яновского;

хата з сенми и коморою, [...] Шеремета;

пуст Шеремета и Яновского хати коморка пустая гетманская;

лавки рыбные

козака Антона Косача;

Апанаса Мотузенка;

лавка с хатою козачки Татьяны Римарки Мотузовны;

посполитого Герасима Лободы;

другая лавка его Лободы;

(Арк.23в)

войскового товарища Иосифа Рижого;
козачки Марии Коцовни;
посполитого Герасима Кравченка;
козака Остапа Безпаленка;
подданного Григория Возковчина поуз Безпалого лавку;
лавка за хатою удовы Семенихи Потаманки посполитой;
две лавки за хатою посполитого Козмы Цибули подле Потаманчишиной;
лавка козака Трофима Серого поуз Цибулиного;
двор за хатою коморою и огородом где жил Борис Моисеев понамарь, и не
живет попадьа Стефанова з сынами Василием и Михайлом помеж одной стороны
Максима Шкапника а з другой Савы Яновского лавок;
старосты подлипенского Савы Яновского;
посполитого Стефана Шеремета;
поуз тою лавку хата з сенми посполитого Стефана Порскала, в ней живет сын
Порскалов Николай, жена его Настя, сын Федор, дочь одна;
удовы Семенихи Потаманки посполитой шинковая комора;
посполитого Якова Будника лавка, и комора шинковая;
амбар новый гетманский;
двор удовы Семенихи Агафии Потаманки, при ней сынов два - один Лукиян,
жена его Агафия, сын Максим и Клим, Илля, жена его

(Арк.3)

Матрона, у ней Потаманки лошадей четверо, поля пахотного на пятнадцать
дней, сенокосу на двадцать два косаря, лес с хутором;
две лавки и двор с огородом посполитого Федора Кудрицкого, жена его Устина,
сын Михайло, лошадь одна;
[...] Куцу, жены его Акилины лавка которого владеет посполитый Григорий
Новополец;
комора вовеленского попа Петра зятя его Лукяна Соловья
на двох местах посполитых Герасима Цибы и Дениса Емельянова посполитых
Дениса Светличного хата шинковая с коморою и ледовкою в ней живет сын Денис
Светличный, в оною жена Марина, дочь одна, сын Михайло, лошадь одна;
посполитого Алексея Васильева коморкою владеет козачка Марья Куцовна;
козака Антона Кучикуского зять коморою владеет жена его Куцовна и одной
стороны поуз Андрея Красовского а з другой стороны удовы Галаибихи Федорихи;
где зачали были калачники амбар строит на том месте поселил посполитый Роман
[...] хату з двома прикоморками в которой хате з найму живет раскольник Филип;

(Арк.33в)

в дворе вдовы Феодосии Пулинчихи живет Федора Галайбы жена Матрона,
строена в нем светлица с комнатою при ней ледовка и хата поуз Покровской церкви⁹;
братского двора;
церкви Покровской братской дом где жил шинкар Иван Пихарь а ныне в оном
живет Якима Красовского зять За[...];
гетманский шинковый двор на нем строения светлица с комнатою, ледник, на
леднику амбар с чуланом, походной погреб, в оном прежде живал шинкар Максим
Данилов, а ныне шинкует Максим Хоруженко;

на против того гетманского шинку чрез шлях где был шинок Семена Гуйневича ныне устроен амбар Федора Галайбы женою Матроною и при том амбаре малая часть пустого места;

мясной ряд;

Посполитого Андрея Красовского з двома лядами комора;
посполитого Якова Гордеенка об одной ляде;
посполитого Василя Мохны з двома лядами;
посполитого Трофима Стокоза з двома ляди во владении сына его Якова Стокоза;
посполитого Гордея Резника и сына его Якова Гордеенка з одной лядою;

(Арк.4)

посполитого Ивана Кулика он же Стокоз з двома ляди;
посполитого Матвея Стокоза о двух лядях которая была за Тимофеем Мандюком и при той коморе был резницкой лех и часть места а ныне [...] места и лех двором Матфей Шапочник и отобрано;
пустое место на котором была лавка посполитого Григория Грицаенка;
посполитого Ивана Онищенко коею владеет посполитый же Федор Мандюк о едной ляде;
посполитого Омелка Костюченка о едной ляде во владении сына его Грицка Костюченка;
посполитого Яцка Стокоза о двох лядях;
Посполитые дворы;
на предместье
место пустое где жил Иван Шевченко;
место пустое где жил Петро Яковлев того ж места на два ступне застроено посполитою Параскою Якимихою;

(Арк.43в)

двор посполитой Параски Якимихи где жил Тимофей Дячко, у нее сын Иван без грунтов;
двор Никиты Касяна в котором ныне живет Грицко Сталяр он же и Олиференко, при том дворе ледовка лех щопы жена его Гапка, сын один Матвей без грунтов;
хата з сенми, коморою Дарии Андреихи Музичихи посполитой которая была удовы Евдокии Перепелихи без грунтов;
двор Артема Бублика которым ныне владеет по наследству дочь его Бублика Улиана коя замужем Андреем Красовским и на части того двора комора Степана Шеремета;
двор Анны Максимихи которым владеет Захарий Подолский без грунтов;
двор Афанасия Яковлева Моляра в котором ныне живет Герасим Рымарь, жена его Феска, зять Гаврило Порскаль, жена Елена, строение хата, сени, комора, щопы и новая не жилища хата

слобода Гончаровка

изменника Мазепы двор з садом разного дерева где он Мазепа жил и были каменные палаты и деревянная церковь, а ныне оных нет, оное место взявши от яру от поля по самое низкое место на реку Сейм обведен земляным валом и внутри оного березовой гай небольшой и около его пахотного поля по опису¹⁰

(Арк.5)

в избаховой на [...]

в середине оног над ярм хата в которой живет подданный Грицко Мацай, жена его Агафия, дочерей две, вол один и корова одна, имеет сенокос;

двор посполитого ж Емельяна Мацай в нем живет подданный Артем Багнюк; жена его Татиана, сеножать имеют на пять косарей, поля на один день;

на Гончаровке изменника бывшего прилуцкого полковника Горленка¹¹ порожнее место с небольшим числом садового дерева огороженное плетнем помеж козачки Охремихи, а з другой стороны Петра Тимченка;

протенциант бывшего генерального писаря Савича Ивана Тимченка в дворе живет сын его Петро Тимченко, жена Улиана, сын Яков, дочерей две, огород при том дворе;

против того двора чрез дорогу пустое место помеж с Горленковым, а з другой стороны Апанаса Воркицкого; на том месте сад вишевый небольшой;

подле двора Петра Тимченка двор Лукиана Тимченка которой живет; на дворе бывшего замкового изменничого попа Василия Пескового; которой у змену убит¹², жена Феска, сынов два Петро и Федор;

в нов поселился на Гончаровке внизу Матвей Солошенко, жена его Мария, имеют дочь одну, имеет лес с лозами и сенокос продал козаку митченскому Остапу Белоусу

(Арк.5зв)

у него живет в суседстве Леско Донжаль, жена Арина, сын Ерема, дочь одна, оной сосед занял огород на вольном месте помеж Ивана Крухильного;

на части изменничого поповского места внизу поселился Грицко Антоненко на котором дворе хаты з сенми две коморы, винокурня на два котла;

Ничипора Мелая дворовое место в пусе;

пустое место Никона Васильева Гретченка с небольшим вишневым садом;

двор на коем две хаты, в одной хате жил посполитый Грицко Антоненко, а ныне оной поселился на песково место, а в другой хате живет Андрей Ярешко и имеет сенокос возле гетманской Емской;

двор Никиты Ярещенка бывшего протенцианта в нем живет сын его Стефан Ярещенко, жена Наталка, сын Степан, имеет сенокос и огород;

двор протенциантов Василя и Степана Псарников, в нем ныне живет Степан Псарник, на дворе две хаты, в одной он Стефан живет, жена его Евфимка и племянник Левко, жена его Явга, а в другой внизу живет Иван Милостивый, имеет грунта которые проданы козакам митченским Остапу Белоусу да Тимошу Заплечному по четыре дня;

(Арк.6)

удовы Анны Резниковой она ж Кощенко огород за садом в пусе;

двор изменника Мазепы Кухара Михайла Гаврилова¹³, в нем живет удова Параска Бутиха, у нее дочерей две, огород;

двор посполитого Петра Оглобли в нем живут сыны Грицко и Дмитро, в Грицка жена Улиана, у них сын Иван, у Дмитра жена Вовдя; при том дворе огород;

двор за садом посполитого Семена Сахна, жена его Мелания, а построился он Семен Сахно на том месте где был двор Петра Багнюка и огород;

посполитого Тимофея Маркова сына Воитка, огород плетнем огорожен, и на оном огородине;

двор посполитого Марка Водянки, в нем живут сыны его Семен, жена его Химка, сын Апанас, дочь у них една, а другой Остап, жена его Матрона, огород;

двор Игната Ковтипа, в нем живет невестка его Наталка, у нее сын Корней, жена его Адарка, сын Дмитро, в другой хате Игната сыны Грицко, жена его Екатерина, другой Степан, жена его Татиана, у него сын Андрей, быков два, огород;

двор Степана Лусканя, на нем живет сын его Демьян, жена его Агафья, лошадь една, коров две, огород;

(Арк.63в)

огород оплетен з небольшим садом впусе где жил Тимош Борисенко;

двор пустой с хатою, коморою, з двома хлевами и огородом, на нем жил Андрей Кравченко Грицка Бибика зять;

двор Агафии Грицихи Вибики, на нем живет подданный Данило Водянка, на нем хат две комора, жена его Агрипина, сынов четыре Тимош, Грицко, Тишко и Михайло, лошадь одна, поля пашет дней и сенокос и огород;

двор Мартина Аникиенка, построение сламан, а все грунты оного Аникиенка сына Романа зять Грицко Бируля продал козаку Антону Косачу в которого отобрать приказана; двор Петра Лизенка сламан построение, грунты проданы Василю Гайдуку;

двор Григория Гринченка снесен построение;

двор посполитых Клима и Грицка Базавлеев; жена его Анна, сын Грицко, Климова жена Настя, огород;

двор Мотри Ситнички, оной Ситнички сын еден Кондрат, огород;

двор Хомы и Данила Рубаков, у Хомы жена Елена, сын один Омелко, у Данила жена Стеха, мать их Татиана [...] Евдокия, поля на два дня¹⁴, сенокосу косарей на пять¹⁵, волов два, лошадь одна;

двор Савки Бондара, жена его Варка, дочерей две;

(Арк.7)

двор вдовы Гапки Водянчихи занят под строение;

хата в ней живет Андрей Лукашенко, жена его Матрона, сынов два Иван и Игнат, дочь една, а двор с огородом занят под строение;

двор Ивана Крохмального с огородом, жена его Мелания, зять Павел, у него жена Улиана, сын еден Иван, дочь една, волов два, сенокосу косарей на дванадцать в заставе у Антона Косача, отобрать приказано;

двор с огородом, хатою, клунею, в нем живет Лукиан Илленко, жена его Екатерина, сынов два Никита и Трофим, поля на шесть дней, сенокосу на пять косарей и пополам з Соловеем имеет камень млинва на Сейму, у него лошадь одна;

места очищенные для строения

место вдовы Евдокии Грицанки;

место Федора Хоменка;

место Ивана Булана;

место Никиты Рябухи;

место полковника Гадяцкого Буряховича;

огородное место посполитого Грицка Маая;

огородное место посполитого Ивана Прокопенка;

огородное место Семена Малая;

(Арк.7зв)

место где был двор удовы Климовой жены Пелагии Оробихи на оболонне против Кочановского;

место пустое внизу против Кочановского двора;

место пустое где жил Сидор Стефанов сын Пивовар над шовковицею;

место пустое где жил Трофим Миронов сын Мироненко против Кочановского двора на березе;

место пустое где жил Михайло Иванов сын Полещук помеж Мироненкового;

в дворе Дмитра Павлового сына Дудченка живет Никита Евфимов сын;

место где был двор Якова Алексеева сына Пугаченка, назначено под строение;

место пустое где был двор Петра Никоненка;

двор Сидора Карпова сына Зарецковного;

место пустое где был двор Романа Федорова сына Босоманенка;

двор Леска Карпова сына Зарецковного;

двор Евтуха Никитина сына Дидиченка;

двор вдовы Агафии Остаповой жены;

двор Семена Иосифова сына Осипенка;

(Арк.8)

место пустое где был двор вдовы Евдокии Павловой жены Калитчихи помеж Андрея Кравченка;

двор Павла Калача;

место пустое где был двор Грицка Степанова сына Сапсая помеж Ивана Крохмального;

огородное место где был двор Семена Андреевого сына Андрушенка; оной двор против Ярошенкового;

место огородное Трохима Тихонового сына Боичишиного зятя помеж Ивана Денисова;

двор где прежде жил Семен Моисеев сын Козич;

место пустое где был двор Василя Онисимового сына Онищенко он же Васюк ныне под владением Артема Артеменка кое место помеж Петра Тимченка;

огородное место где был двор Стефана Тимофеева сына Потгиловского зятя ныне под владением гетманским, оное место помеж Тимченка и Охременка;

двор Андрея Максимового сына Шталника он же и Пекалич отоишол под строение;

Улица называемая корнеевка

двор посполитого Лукяна Стадника в котором живет внук его Яков Стадниченко, жена его Екатерина, сын один и дочь одна, лошадь една, поля два дня, сенокосу на два косаря, на том же дворе живет брат его Илия, жена его

(Арк.8зв)

Проска, сын Степан, лошадь одна, огород;

место пустое з садом где жил Лукиан Стадник;

двор посполитого Федора Караса на нем живет сын его Василь Карась, жена его Мария, сын один Михайло, огород;

двор Демяна Крата в нем живет Кость Лепасенко, жена его Татиана, сын его Трофим, жена Адарка, огород;

на другой стороне того ж двора другой двор, в нем живет Пилип Дедин, жена его Ирина, лошадей двое, поля на три дня, сенокосу на шесть косарей, огород; *[за полем зліва описано ще одне місце більш дрібним почерком, яке читається частково – “[...] для того ж Демяна [...] двора на [...] двором живет [...] Евтушенко [...] Агрипина [...] Алексей [...] огород” - С.Д.]*

двор Ивана Збаражского в нем живет Лаврин Дорошенко, а ныне в пусте;

в дворе Козьмы Анапки живет Лаврин Дорошенко, жена Марина, лошадей имеет двое, имеет грунта и огород;

того ж двора Збарацкого половинная часть на коей ныне живет посполитый Михайло Тесля вдов, сын Илко, жена его Катерина, огород;

двор посполитого Артема Евтушенка, ныне в нем живут внуки его Артеменки Грицко, жена его Домникия, у них сын один Герасим, дочерей две, брат его Яско, жена его Мотра, у них сын Марко и дочь, лошадь одна, вол один, овец четверо, сенокосу на три косари, поля пахотного на три дня, огород;

того ж Евтушенка на части грунта особливим двором живет Тишко Артеменко, жена его Татьяна, у них дочок две, брат его Омелко

(Арк.9)

жена его Мариа, дочь одна, мать их Агафия, лошадь одна, поля пахотного на три дня, сенокосу на три косаря, огород;

в дворе посполитого Павла Кучера живет Маисей Малченко, жена его Матрона; дети сынов два, Василь и Лукян, огород;

во дворе посполитый Василь Махна, жена его Мария, сын Савка, жена его Проска, лошадей двое, корова одна, сенокосу на четыре косаря и гай с хутором, поля пахотного на шесть дней, огород;

его ж Василя Мохны сын Иван поселился на другом дворе, жена его Стеха, дочерей двое, лошадей двое, корова одна, огород;

место з садом впусе посполитого Ивана Коптелного он же и Киян, огород, поле попродам посполитым, а сенокосу на четыре косаря Ивану Троецкому, Василю Петровскому;

двор Ивана Иванова сына Дзевкала, на нем две хаты, в одной хате живет Яцко свинойбой, а другая в пусте, при оном дворе огород и сад, у свинойбоя жена Улиана, сынов два, дочь одна;

в дворе Данила Харевского живет внук его Алекса Глинченко, жена его Васка, сынов три, Назар, Трохим и Грицко, огород;

двором Ерофея Загуменного владеет посполитый Андрей Красовский, а в оном ныне живет Илко Тесленко, строения две хаты, комора и клуня, имеет грунта, жена его Катра, дочь одна, огород;

(Арк.9зв)

двор Матвея Галайбы, в нем три хаты, в одной живет Степан Федоров сын, жена его Матрона, сынов два Яков и Андрей, дочь одна, в другой Григорий Васильев сын, жена его Анна, сын Иван один, с ним же в одной хате живет брат его родный Апанас Васильев сын, жена его Анна, дочерей две, в Грицка лошадей двое в третьей брата их Антона Федорова сына жена Параскевия, дочь една;

огородное место оных же Апанаса и Грицка Галайб;

в дворе посполитого Тимофея Мандюка живет сын его Прокоп Мандюк, жена

его Настя, сынов три Аниско, Павел и Конон, дочь една, при оном дворе огород з садом и клунюю, поля пахотного на десять дней;

в дворе посполитого Ивана Семилетки живет удова Кондратиха Ткачиха Феска, сын Наум, дочь една, имеет грунта, оный двор с огородом;

в дворе Михайла Карася он же и Спинка живут сыны его Леско и Павел, сенокосу косарей на три, поля на день, оной двор с огородом;

двор посполитого Тимофея Сергиенка, в нем живет племянник его Леско Сергиенко ткач жена его Агрипина, сын Улас, дочерей две, на том же дворе в другой хате прежде жил Алексей Сергиенко которого по описе 726 году показано особливym двором в ткацком цеху; а потом же 726 году описе показанная особым двором, Анна Родионова жила в дворе Тимофея Сергиенка

(Арк.10)

а особливых дворов, Алексея Сергиенка и Анны Родионовой несыскалось оной двор с огородом;

место где был двор посполитого Павла Мотренка з садом занят под преспективную дорогу, а оным после владел по заставе посполитый Андрей Красовский, к оному двору, имеются грунта;

двор посполитого Никона Васильева Гретченка на нем бездворною хатою живет Максим Котляр, жена его Ирина, сын Антон, имеет грунта, двор с огородом;

двор посполитого Федора Кондратченка гончара, жена его Улиана, пасынок Никита, имеет грунта, двор с огородом;

двор посполитого Василя Гищенка, в нем живет жена его удова Агафия, сын ее Иван, лошадь една, поле на пять дней, сенокосу на пять косарей, лес один, двор с огородом;

двор в котором жил Мазепин переводчик Яков Толмаченко¹⁶, а ныне в нем по купле живет Малахей Петров сын Попович, двор с огородом;

место где был двор Андрея Сидорова Сидоренка ныне оное занято построение;

место где был двор Михайла Угроватого оное ныне занято построение;

место где жил посполитый Василь Оглобля ныне оное занело водою;

(Арк.10зв)

слободка береговая

двор посполитого Омелка Опришковского зятя он же и Солодовник отобран от козака Павла Мелешка;

в дворе Яски Осипова сына Городненко живет Терешко Солодовников зять, жена его Татьяна, сыны Павел и Яков, имеет грунта которые приказано отобрать от козаков Грицка и Данила Мелников, да под ним же Терешком огород, где прежде жил Михайло Безпаленко

вновь поселился на вольном месте Денис Курак;

двор Данила Галайбы, которого отец по описе 726 году в числе посполитых написан и по сознатью братьев его и его самого за ним Данилом и ныне во владении грунта отческие посполитские имеются, на том дворе светлица с пекарней, винокурня на два котла, амбар винной, лошадей двое, волов четыре, коров две, поля дней на десять, сенокосу на тридцать косарей, лес с хутором в цепкине у него жена Евдокия, дочек две;

в показанном по описе 726 году окопе к реке Сейму идучи в Гончаровку на левой стороне дом устроенной господином брегадиром Федором Качановским¹⁷,

который дом с кришкою, потолком, полом, печке, только без окошек и дверей. При том же доме леденое строение недостроено, не покрытое, без потолка, полу, печей и без дверей; оной большой дом на каменном фундаменте между тем и часть погребов каменных;

(Арк.11)

двор Игната Римара ныне в пусте, а сын его Римара Карп живет у дворе Иосифа Рижного, жена Евдокия, сын Иван, дочь една, имеет грунта;

двор Кондрата Веретиолника он же и Серокуха, в нем живет Иван Оробей, у него жена Меланка, дочь одна, имеет грунта;

место пустое, гда прежде жил Пархом Янгол;

место пустое, где прежде жил Демко Дрига;

место пустое, где прежде жил Демко Мотренко;

двор Федора Якимова сына з братом Иллею Оробценков ткачов, с ними живет мать Ульяна Климова дочь;

двор Тимка Варушилы, в котором ныне живет Матвей Стокозенко, у него жена Мелания, сын Данило;

место пустое, где прежде жил Иван Сухий;

место пустое, где прежде жил Гаврило Пекаръ;

огородное место Ивана Якименка;

огород з садом Степана Шеремета;

двор Романа Мынаиленка в нем живет Никита Тесленко, у него жена Агафия, сын Василь, его жена Евдокия, поля пахотного на девять дней, сенокосу на семь косарей, лошадь одна, вол один, корова одна, овечка една, тот двор с огородом и садом

(Арк.11зв)

хата пустая з дворовым местом к тому ж Романа Минайленка двору, а ныне оным владеет Степан Пирскало;

двор Гаврила Василенка, у него жена Ефросинка, дочь една, оной Василенко захожий в Батурин з села Хлопаников, поселился третий год на свободном пустом месте;

огород где был двор удовы Денисовой жены Городиской, оным огородом владеет сын его Федор, а с ним живет Поддоленский

место пустое, где прежде жил Корней Гапонов сын Гапонченко, живет в Новых Млинах и владеет грунтами; двор Павла Мамонта, в котором ныне живет Овдей Кокошнин ратушный сторож, жена его Анна;

место пустое, где прежде жил Савка Калачник, он же Отрощенко;

двор Василя Федоренка, он же Тесленко, на нем две хаты, в одной живет сын его Тарас Тесленко, у него жена Пелагия, сынов два Антон и Моисей, корова одна, поля пахотного дней на шесть да заставленного козаку Тимошу Стовпцу на еден день, в другой хате живет сын Яско Тесленко, жена Вуцка, коней двое, корова одна, поля пахотного на шесть дней, сенокосу на три косари;

(Арк.12)

двор Карпа Свинобоя, в нем живет сын его Павел, жена Домникия, сын Грицко, у него жена Проска, сын Петро, поля пахотного на три дни, сенокосу на шесть косарей, на том же дворе хата другая, в которой живет брат его Василь Свинобой, у него жена Анна;

двор Радка Евтухова сына Загуменного в нем живет сын его Иван Загуменненко, жена Пруска, дочерей две, корова одна;

на дворовом месте того ж Радка Загуменного устроен особливой двор в котором живет удова Якима Епатова дочь, у нее дочь удова Феска, которая была в замужье за греком Михайлом Гориевым, у нее сын Иван, дочь една;

двор Иосифа Савченка, у него жена Васка, сынов два, при том же дворе другая хата в пусте, в которой жил брат его Павел;

место пустое, где прежде жил Кирило Чорнушенко;

место пустое, где прежде жил Федор Химченко;

место, где был двор приездной полковников Лубенских;

двор посполитский отобран от дьяка Троецкого Василя Петровского;

двор Иосифа Шеремета, в нем живет сын его Стефан, жена его Ефросинка, сын Семен, дочь една, к оному двору чрез дорогу огород;

(Арк.12зв)

место пустое монастыря Лубенского между Шереметом и Корташевского подсосудком называемом Лисенков;

двор Павла Апостола, в нем живет удова Анастасия Павлиха;

двор Ивана Гапоненка пришедшего з села Митченков, кой поселился на свободном месте з дозволения сотенной старшины, а на то письменного вида никакого не показал, у него сын Иван, жена его Агафья, сын Кирилл, дочь одна;

двор Ивана Онисимова сына Мищенко, в нем живет Грицко Бураков зять, жена у него Елена, дочь одна, в той же хате с ним живет Демко Музыка, у него сын Николай, жена его Улиана;

двор Петра Куколки, жена его Евдокия, дочь една;

двор Семена Леонтиева сына Лесенка и брата его Данила, которым после владели подданный Грицко Грицаенко и шафар Степан Петровский и после он Петровский постригся в черци, а ныне тот дом в пусте и никто не живет;

двор Федора Мандюка, жена его Мария, сыны Грицко и Малах, дочь одна, вол один, корова одна, поля пахотного на еден день, сенокосу на два косаря;

(Арк.13)

двор Омелка и Левка Мунков, в котором живет Лаврин Кисличенко, жена его Ирина, дочерей две, имеет грунта;

двор Ивана Кулина, он же и Стокозенко, жена его Анна, сын Иван, дочь една, лошадей двое, коров две, поля пахотного на шестнадцать и пол дней, сенокосу на пятьдесят косарей, хутор под становым гетманским озером и бор с разным деревом;

двор владения Данила Галайбы в пусте, на нем три хаты, комор две, огород и сад;

двор Новомлинского монастыря, в нем живет Иван Репеценко;

двор Романа Кощенко и зятя его Ерещенко, в нем живет Федор Капленко, жена его Акилина, дочь една, лошадь една, корова одна, имеет грунта;

к тому ж двору на принадлежащем месте живет удова Пазка Семенова Кашченкова Котоха;

двор Кухаря Павла, в нем ныне живет ратушный писарь Семен Марчевский;

двор изменника полковника Макиевского¹⁸, на нем хата одна и клуня, оной отобран от козака Косача;

место пустое, где жил изменник [...] Григорий, занято под строение;
место пустое где жил Максим Сежко
двор Марка Крамора, в котором живет цыган Мина [...]
двор удовы Марии Сурчихи, в нем живет зять ее Данило Бычок, у него сыны
Кирило и Герасим;

(Арк.13зв)

двор Дорофея Иванова сына Павленка Музыки, в нем живет Василь Кравченко,
жена его Аришка, сынов два Иван и Семен, дочь една;
пустое место где жил Захарий Золотарь;
двор Ивана Дразили, в нем живет удова Феска Чирновка;
на городовом месте на дворовом против городка три кузницы. Три кузницы
козака Синице, другая козака Якова, третья Лаврина Коваля;
двор Григория Потамана Шафара, у него жена Марина, сынов два Яков и Иван,
дочерей две, бадається шинковым промыслом;
на тех пяти местах где прежде были кузницы Федора Козла, Герасима Цибы,
Василя Колмика, Харитона Нецкого да Иосифа Рижого, устроен двор, который
отобран от удовы Подольской, ныне в пусте;
два места пустые, где были две кузницы Никифора и Корнея Филиповых, на
части того места живет Грицко Белоус, у него жена Татиана;
двор, в котором живет Павло Музыка, а прежде на том месте были две кузницы,
Никиты Рабещенка и Максима Сежко;
двор Максима Сежки, который отобран от Подольского, в нем живет Марко
Кравец, жена его Устя, сын один, дворовое место отошло под перспективную дорогу

(Арк.14)

пустое место, где прежде был огород удовы Параскевии Якимихи;
место пустое, где прежде был двор Ивана Иваненка;
двор Харка Нецкого, в котором ныне живет подданный Данило Стрельский, у
него жена Пелагия;
двор, где прежде жил Гришона, а после него жил Омелко Котляр, на том дворе
ныне две хаты, в одной живет Степан Супрун з Романом Почтарем, у него жена
Евдокия, в другой Моисей Цыбуля, жена его Федоска, сынов три, Петро, Дмитро и
Никита;
двор Подданого Леска Тимофеева, в нем живет сын его Тимофей, у него жена
Феска, дочь една, на том дворе его Тимофея кузница;
две хаты бездворных, в них живут в одной Яцко Пилипенко, а в другой зять его
Остап Чистюк, у него жена Марина;
места, которые по описи показаны Мазепинскими у креста¹⁹ и против креста с
оных часть занята под строение гетманского дому, а другая часть в пусте, да на том
же месте живет хатою бездворною Андрей Шкляр, он же и Гладкий;
двор Игната Рудозябенка, в нем ныне живет Машинин дел[...] писарь Роман
Новопулец, жена его Параска, сын Василь, дочь одна;

(Арк.14зв)

место пустое з садом, где жил Кирило Чорнушенко;
место пустое, где был двор Самойла Цилюрика;

двор Дениса Наумишина, в нем ныне содержитца почта; а оной Денис живет на козачом грунте и владеет принадлежащим к оному подданническому двору грунтом;

двор, где прежде жили Федор Козел да Герасим Циб, в нем ныне живет Андрей Красовский, на том дворе две хаты, у него Красовского жена Улиана, дочь одна, лошадей двое, имеет грунта;

двор Никифора Филипенка, на котором ныне три хаты, в одной живет одного Никифора жена удова, у нее сынов два, Василь, у него жена Анна, дочерей две, другой Игнат, в другой хате живет ее ж сын Кондрат; жена его Мария, дочь една, в третьей хате живет Яков Белоус, у него жена Мелашка, сын один, лошадь одна;

место огородное, где был двор Гаврила Корнеенка, ныне под владением посполитой удовы Семенихи Потаманки;

огородное место, где был двор Радиона Шабельнина, ныне оным владеет тая ж Потаманка;

место огородное, где прежде жил показанной по описи Корнея Пилипенка брата его Моисея, оным ныне владеет внук его Герасим Пилипенко;

(Арк.15)

хата бездворная Корнея Пилипенка, ныне живет вдова Вовдя Ковалиха;

двор Петра Омелкова сына Лобовика, сын показанного в описи Кирила Лобовика, где было местце изменника Кожуховского²⁰, у него Петра жена Вуцка, сынов два Федор и Матвей, дочок две, лошадь една;

на той же Кожуховщине живут написанного в описе Ивана Кулаженка два сыны его, один Семен, у него жена Мария, сынов четыре, Прокоп, Иван, Михайло и Иван, другой сын Николай, жена Матрона, лошадь одна;

двор Ивана Цибы, в нем живет Яков Будник, жена его Татияна, сынов два, Тимош и Семен, дочерей две, лошадей двое, поля на три дня, сенокосу на десять косарей, его ж Якова Будника винокурня в слободке Городищенках о двух котлах;

место зменника сотника Нестеренка²¹, где после построены были овчарни, одного места частью владеет вышеписанный Яков Будник, а часть занята на сотенную канцелярию;

хата пустая з дворовым местом, где жила Матрона Цурковна;

двор удовы Улианы Близнюковой, в нем ныне живет сын ее Грицко Возковенко, жена его Варка, сынов три, Антон, Никита и Василь, коней двое, поля пахотного в одной руке на шесть дней, сенокосу на четыре косаря;

(Арк.15зв)

двор, в котором живет цыган Василь Миненко на оклад;

место пустое зменника Лемиковского²² часть в пусте, а часть занята попадьей Никольскою, а другая часть ее попадьи двора и все место дворовое подданного Тимофея Цибули;

хата Романа Римаря, в ней живет старец Роман Банкарес;

двор Никифора Ничипоренка, в нем живет сына его жена удова Анна, дочь одна, поля на один день;

место пустое, где был двор Петра Тарасенка занято на дорогу;

место пустое зменника Ивана Белозерского²³;

место пустое ж городовое на части того места хатою живет Демко Лобовик, жена его Параска;

место изменника Быстрицкого²⁴, на котором поселился и ныне живет сотник батуринский Димитрий Стожко, оное место

двор Остапа Капиноса, оным владеет сотник Стожко, в нем живет Тимош Римарь, жена Одарка, сынов три;

двор посполитого Савка Курочки, жена его Настя, сын Пилип, сенокосу косарей на двадцать, поля на три дня, лес один;

(Арк.16)

место пустое зменника Орлика²⁵, против места зменника Фридрика²⁶;

в дворе живет Левко Крестовий пришлый з села Ксензевки, а прежде жил по приходе в Батурине на гетманском Мазепинском месте, называемом Против Креста и потому он Крестовий называется, а после сие место где ныне живет купил в жидка посполитого;

в дворе Павла Данилова сына Кадуна ныне живет брат его Яким Кадун, жена его Улиана, сын Андрей, племянник Иван, жена его Настя, оной Кадун имеет лес с хутором, поля на десять дней, сенокосу на тринадцать косарей, лошадей трое, волов два, коров две, овец десятеро; на том дворе хат четыре, в одной сам живет, а в другой невестка его, а в двух соседи;

место пустое з садом подданного Бориса Понамаря, которым владеет невестка его удова попадья Стефанова Борисенкова;

дворовое место посполитого жидка, которое построил Левко Крестовий пришлый из Ксензовки;

двор Козьмы Корнеева сына Побожого, в котором живет сын его Антон Побожий, жена его Проска, сын один Данил;

против того двора, на другой улице его ж Побожего огородное место, которое Антон Побожий продал сотнику Стожку и на нем устроен двор с хатою и коморою, а в оной хате живет его подсуседок Иван Довгий, жена его Вовдя;

(Арк.16зв)

на месте зменника Фридрика устроены амбар, лиох [...] хате экономической;

на том же Фридриковом месте живет Василий Штучка, жена Анна, дочь одна;

в дворе Константина Старого живет сын его Омелко з сыном Грицком Костюченком Резником, жена его Настя, сынов два Роман и Остап, на том же грунте в стороне живет сосед Гаврило Ющенко, жена его Анна, сынов два Лукян, да Юрко, дочерей две;

двор Якова Варушила удов, безгрунтовый;

двор Кондрата Литвиненка, который продан сына его Аврама с женою Фескою, а ныне в том дворе живет Сидор Вишневецкий, отобран от Дергуна;

огородное место посполитого Василя Борменка, которым владеет сына его Моисея невестка попадья Стефанова з сынами;

в дворе подданного Семена Потамана живет сосед его Пилип Запарун, жена его Мария, сынов два Зенко да Василь, при том дворе огородное место, где был двор Игната Ярощенка;

двор написанный в описи Петра Голобородка;

двор Якова Цыбы, в нем живет жена его Параска, дочь одна;

двор, где его сиятельства состоит боварня и солодовня, каптилка, шинк, а в нем живет Дмитро Савич, жена его Анна, дочь одна;

(Арк.17)

место подданного Гаврила Любицкого, на котором винница устроена Якова Галайбенка и при том же другое место подданного ж Якима Кадуна и во владении его ж Галайбенка, за которое Кадуну дал он Галайбенко в замену поля на шесть дней купленного у вдовы Рябушихи Ковалихи, которая Рябушиха состоит и сама в описи;

двор удовы Любви Михайлихи Горнушихи, который куплен у посполитого Дениса Наумишина;

на тому же дворе в другой хате живет посполитого Ивана Аврамова сын Василь Авраменко Швец;

место пустое где жил Петро Голобородко;

двор Сергия Скакуна, жена его Химка, сын Семен, жена Елена, у него сын Потап, пахотного поля во всех трех зменах дней на десять, сенокосу косарей на 15, лошадей двое, коров 2, овец 2;

двор Степана Скакуна, жена его Гапка, сын один Иван, дочь одна, огородное место з садом, где был двор Максима Бойченка;

двор Трохима Стокоза, в нем живет сын его Яков Стокозенко, жена его Мария, сынов два Алексей да Герасим, дочь одна, поля дней на 18;

огородное место посполитого Семена Потаманка;

двор Марка Шевца, в нем живет удова Мария Римарка Грициха;

двор Остапа Лавченка, в нем живет Антон Моспаненко, он же и Левченко, жена его Евдокия, дочь една, с ним же брат его Козма, жена его Гапка лошадей пятеро, корова 1;

(Арк.17зв)

место пустое з садом Кирика Коцаренка;

в дворе Якова Антонова сына Лободы две хаты, в одной живет сын его Герасим, жена его Ирина, дочь Марфа з зятем Михайлом Шапочником, жена его Евдокия, поля на 35 дней степ за тиницею на двадцать косарей сенокосу на 38 косарей и камення половинная часть да в заставе у Долинского сенокосу на тридцать косарей, в другой хате живет племянник его Трофим Воронковский, жена его Агафия, отец его Иван, брат его Яков;

против того двора огород з садом на нем строение хата с коморою и особлива комора, в нем живет Кирик Коцар сын его Ониско, жена его Одарка, сынов два Иван да Кирик, дочь одна;

место пустое подданного, где жил Филип Зеновьев сын Гребаниченко;

двор Тимофея Мороза, жена его Марина, сын еден Дмитр, дочь една;

в дворе Аврама Федорова сына Гончара живет шурина его Федор Гончар, жена его Мария, сын Василь;

хата бездворная Остапа Слюсаря, оною владеет сын его Антон;

двор бывшего войта Иван Степанова сына Стеценка, которым владеет сын его Савва Стеценко Яновский;

(Арк.18)

место пустое, где был двор Степана Довбиша, на нем жил Василь Петров сын Рисак помеж Герасима Лободы и Василихи попадьи;

место з садом Григория Крачка в огороже;

огород Мазепинский близ церкви Покрова, на нем устроен ледник и на том месте содержит огородину Машинин майстер гижбергер;

двор загородний Дениса Емельянова сына Наумишина он же и Светличный, у него жена Татиана, сын Денис, коней двое, волов шесть, пахотного поля во всех трех руках дней на 15, сенокосу на 20 косарей, винокурня на два котла; при оном сенокосе лес и хутор, при том же дворе хата, в которой живет подсоседок Грицко Ратуха;

двор Деми Васильева сына Копилчишиного зятя, жена его Мария, да того ж двора часть во владении попа Покровского Джунковского;

хата з дворовым местом и садом в пусте, где жил Иван Банкарез;

двор Василя Лесовенка, который прежде надлежал до Обмачевского дворца, у него жена Параска, сынов два, Павел и Игнат;

хата Лукьяна Михайленка отправленного кар[...] восмотисячное число, а в оной хате живет жена его Анна, сын Герасим;

(Арк.18зв)

двор посполитого Романа Хитая, который пошел в Сеч Запорожскую, а в дворе только остались дети его маленькие под присмотром нанятой бабки;

в дворе Семена Седого живет сын его Прокоп, жена его Проска;

место огородное Фески Молярки посполитой;

в дворе подданный Василий Павлов сын Голей, жена его Параскевия, сынов два Григорий да Андрей, в Григория жена Мария, поля пахотного дней шестнадцать;

пустое место подданного Демка Хитая с малым числом плодового дерева;

двор в котором живет Демка Алексеева сына Хитая унук Корней Гордеев сын, жена его Кулина, дочерей двое;

в дворе подданный Иван Демков сын Крутоголовенко, жена его Анна, сын Карп, жена его Агафия, сынов два Демки ж оба, дочь една, лошадей двое, волов пара, поля пахотного во всех трех зменах²⁷ на десять дней, сенокосу на семь косарей;

двор Кондрата Седенка, жена его Мотря, лошадь одна, поля пахотного во всех трех сменах по одному дню, а живет по женитьбе в дворе тестя своего козака Кондрата Заики;

в дворе Стефана Герасимова сына Чухлы, жена Стефанида, сынов два, Василь да Савка, поля пахотного во всех трех руках по одному дню, сенокосу на три косаря;

(Арк.19)

место пустое посполитого, где жил Кирило Токар;

в дворе хата, живут в одной Тимош Лисенко, жена его Арина, в другой Иван Зозуля, жена его Агафия, сын Есип;

двор Моисея Иванова сына Иваненка, которого двора одну часть сын его Дмитро продал Андрею Навроцкому, в оном дворе живет подсоседок его Навроцкого Иван Чередников, зять, жена его Евдокия, сыны Федор и Юрко;

другая часть того двора с хатою продала Мачиха Дмитрова Павлу Борменку и в ней живет он же Павел з маткою Пелагиею;

а на третьей части того ж двора живет в одной хате брат родной Дмитров Иван Моисеев Иваненко, жена его Татиана, сын Аввакум, дочь една, при том дворе огород з садом;

в дворе Гордея Маркова сына Марченка живет унук его Яков Гордеенко, жена его Мария, сын один Юрий, дочь одна;

в дворе Моисея Дяка живет сын его Иван Жорковский, жена его Агафия, дочь одна, лошадь одна;

двор Грицка Федорова сына Пилипенка, в нем живет Григория Васильева сына Горбаненка написанного в отдаче Менщикова жена Параска, у нее сын Василь, да того ж двора продано половинную часть мужа ее родным братом Грицком Филипенком Онуфрию Горбаненку, который на той половинной части особым двором ныне живет, жена его Мария, сын Яков, имеет лошадь одну

(Арк.19зв)

волов пару;

двор Савки Шевченка, в нем живет сын его Яско Швец, жена его Татьяна, сынов два Яким, жена его Евдокия, дочь една, другой Иван, жена его Анна, дочь одна, корова одна, поля на два дня, сенокосу на три косаря;

место пустое, где жил Павел Гирин;

двор Романа Гаврилова сына Яркова в нем живет внук его Яско Холяник, жена его Проска, дочь одна, сенокосу на три косаря;

огородное место з садом в пусе, где был двор посполитого Казимера Самойлового сына Писаренка, на том же дворе внизу винница с хатою и при ней колодезь;

двор Ивана Савелиевого сына Смелника, в нем живет Карп Мищенко, жена его Татьяна, сын один Тимош, вол один, имеет грунта;

постовник большой з садовым деревом и с огородиною и сенокосом посполитого Данила Галайбенка состоящий с одной стороны от переулка, а с другой от посполитого Грицка Аксененка;

двор Грицка Аксененка, у него жена Домникия, дочь одна, поля в одной руке на три дня, сенокосу на четыре косаря, лошадь одна, вол один, он же Грицко Аксененко имеет и огород внизу на стороне;

двор Петра Аксененка, на том дворе в другой хате живет зять его Ярема, у Петра жена Анна, сынов два Грицко и Левко, дочок две, лошадь одна, волов два, у Яремы жена Параска;

(Арк.20)

огород з садом посполитого Федора Третьяка, коим ныне владеет Василь Величко;

на месте пустом посполитой Анны Бойчихи поселился Алексей Оникиенко; пришлый з за Днепра, у него жена Аришка, дочь одна;

двор Моисея Вакуленка посполитого, в нем живет пушкарь генеральной артиллерии Яким Халимоненко;

оного ж Халимоненка подсосудок Михайло Литвин, у него жена Анна, сынов два Каленик и Самойло, дочь одна, живет на посполитском Карпатихином дворище;

в дворе Роман Дмитров сын Рыбалка, у него жена Проска, сын один Иван, дочь одна;

посполитого Федора Павлова сына Носаля, сын Кирик Носаленко, который ныне живет у тестя своего козака Ивана Гунки, жена его Анна, дочерей две;

огород посполитого Яска Шевца, на том огороде живет сын его Яким Шевченко;

в дворе посполитого Василя Федорового сына Борисенка живет мирочник Михайло Безсмертний, жена его Екатерина, сынов два Яков, жена его Агафия, другой Иван, поля пахотного во всех трех зменах на десять дней, сенокосу косарей на десять, в дворе винокурня на два котла, лошадей двое, лес один;

двор Петра Дробязки, в нем живет сын его Степан ученик машинного майстра, жена Агафия, сын Петро, дочь одна, лошадь одна, корова 1, имеет грунта;

(Арк.20зв)

двор удовы Пелагии Чирвонщихи, с нею живет сын ее Иван, жена Катря, дочь одна, поля пахотного на шесть дней, сенокосу на десять косарей, лошадей двое, коров 3, огород з садом, который был Василя Брожия, в коем огороде хата, в ней живет Омелко, жена его Пазка, у него мелкой лес, мельница;

двор Герасима Кравченка, жена Анастасия, поля пахотного на шесть дней, во всех трех руках, лошадей двое, имеет грунта, невестка его Кравченка Мария, сын Иван, дочь одна;

место пустое Мазепинское поле Василя Брожия, нанизу часть оногo места на клуню занял вищеписанный Герасим Кравченко;

двор Антона Павлового сына Булок, у него сын женатый Иван, жена его Анастасия, сын Кирило, лошадей двое, коровы 2, поля пахотного на два дня, сенокосу на сем косарей;

двор Савки Стукала, в нем живет сын его Василь Мирочник холостой, з сыном живет в соседях Артем Довгий, жена его Агафия, сынов два, Степан и Михайло, дочь една, корова 1;

двор Прокопа Пулинца, который живет на Кипаровщине, жена его Улиана, сын еден Федор, дочерей две, лошадь една;

двор посполитого Пархома Бузюка, в нем живет посполитого Герасима Никифорова сына Цибы, сын Гаврило, жена его Анна, сынов два Никита да Иван, дочь одна и при новом двору огород з садом;

двор Петра Гаврилового сына Любицкого, у него жена Феска, сын Михайло, дочерей две;

(Арк.21)

двор Грицка Маренца Полубничого, в нем живет сын его Алексей, у него жена Зеновия, дочерей три, безгрунтовый;

завод Его Сиятельства белильный, где белый войск и свечи делаются и при том заводе лесок, где белят воск;

двор Максима Панченка, котрый был владения Василя Васильевича Кочубея²⁸, а ныне его Сиятельства по уступке острова, где завод белильный устроен, у него Максима жена Гапка, сын один Тимош определен к заводу;

двор Юска Острожченка, у него сын Пилип;

хата бездворная, в ней живет Никола Слюсар, у него жена Химка, сын Дмитро, дочь одна;

двор Ефима Маренченка, жена его Настя, сын Апанас;

дворище пустое, где был посполитого Якова Лободы двор;

подле того места, другое место пустое, где жили разные люди, а на последок Иван Баран;

двор Илли Яковлева сына Бузука, в оном дворе две хаты, в коей живут сыны Его, в едной Никита, у него жена Проска, сын один Роман, дочь одна, лошадь одна, в другой Никита ж, жена его Евдокия, дочерей две, лошадь одна, поля пахотного в обоих, в едной руке на два дня, при том дворе живет едною хатою брата их Левка жена Оришка, сын у нее один Грицко;

близ оногo двора место пустое где был двор Левка Демченка;

(Арк.21зв)

место пустое с хатою, где жил Никита Бузук;
да того ж места другая часть, которым владеет Андрей Никитин сын Бузук, на оном месте хата в пусе ныне;

двор Грицка Тимофеева сына Киселя, в нем живет жена его Мелания, у нее сын Тарас, пахотного поля на три дня, сенокосу на три косаря, корова 1;

двор Павла Резника, в нем живет посполитый Федор Иванов сын Кревонецкий, у него жена Екатерина, дочь една, лошадей двое, корова 1;

место пустое, где была винокурня посполитого Назара Алексеевого сына Цилюрика; подле того пустое ж место, где был двор Яцка Гаврилового сына Якубы;

двор Омелка Климова сына Стокоза, у него жена Проска, сынов два, Федор и Матвей, дочь одна;

двор посполитого Семена Герасименка, в котором живет на одной половинной части сын его Лукьян Герасименко, у него дочерей две, а другую половину продал посполитому Семену Батаману, на котором устроил винницу на три котла;

место пустое, где был двор Василя Зинченка;

место пустое, где был двор Грицка Якименка;

близ того другое пустое место Тимоша Попка;

двор Иосифа Иванова сына Шевченка, в котором ныне живет Харко Орохвей, жена его Стеха, дочь една, коров 2;

место пустое, где был прежде двор Михайла Якименка;

(Арк.22)

помеж того другое пустое место, где был прежде двор Кирика Острожского ткача;

в вдоре Иван Павлов сын Бублик вдов, сын его Иосиф женатый, жена его Анна, сын Апанас, дочь една, другой сын Омелко холостой;

в дворе вдова Настя Допиха, сын Леско Швец, жена его Оришка, сын Николай, поля пахотного на один день, сенокосу на два косаря;

место огородное, где был двор Логвина Маценка, а ныне оным владеет удова Настя Допиха;

место пустое, где был двор посполитого Емеляна Николаевого сына Шкляра;

двор Давида Лопатенка, в том дворе жил посполитый Кирило Острожский;

пустое место, где жила Степанида Рудозябенкова;

двор удовы Параски Якимихи, сын Павел, дочь една;

двор Семена Голуба, жена его Ирина, сын Апанас, дочерей две, лошадей двое, сенокосу на два косари;

он же Голуб владеет огородом, где был двор Якова Селчуна, бань две, при реке Сейм, една Грицка Назарова сына Назаренка посполитого, другая посполитого Ивана Цилюрика;

в дворе Назара Цилюрика живет сын его Михайло холостой, да с ним же в соседях живет Иван Д[...]шь, у него жена Мария, дочь одна;

(Арк.22зв)

оного ж Назара остров, где был прежде хутор;

пустое место, где был двор посполитого Томоша Оломеева [знак титла над *прізвищем* – С.Д.];

двор Ивана Цилюрика, в котором живет сын его Максим, у него жена Оришка;
другой двор одного Цилюрика в пуге на Фесковщине;
место пустое Максима Косенка;
близ одного места другое пустое место Ивана Попелюха;
место пустое Ивана Трофимова Трофименка;
место пустое Игната Римара;
хата бездворная в пуге Герасима Савелиева сына Бондаря;
хата бездворная Федора Савелиева сына Бондаря, у него жена Татьяна;
двор Яким Римара, в нем живет сын его Яско, жена его Мария, дочь одна;
сенокосу косарей на четыре, корова 1;
его ж Римара, огородное место, где был двор Герасима и Федора Бондарей;
двор Леска Руденка, в нем живет Ярема Лесенко, жена его Настя, сенокосу на
три косаря, на том месте жил Данило Чарнуха, а отца его место близ одного дворе в
пуге;
место пустое, где был двор Ивана Кирилового сына Макоты;
хата пустая и огородное место Грицка Возковенка;
место пустое где был двор изменника Мазепы под замком;

(Арк.23)

двор Степана Харитонового сына, он же и Порскало, у него жена Аришка,
сенокосу косарей на двадцать, лошадь одна, винокурня котлов на два и амбар;
хата бездворная Омелки Мунки, в ней живет внук его Данило Рыбалка;
и подле одного двора пустое место, где был двор брата его Левка Мунченка;
две хаты бездворные, в одной живет Грицко Шкляр Рибалка, жена его Ирина,
дочерей три; в другой Ярема Мандюк, жена его Агафия, сын Кондрат, дочок две;
место пустое изменника Григорка канцеляриста²⁹, на части которого и винница
состроена Степана Пурскала;
место пустое, где жил Левко Манко и к тому ж месту остров пустой, где ныне
вербы;
двор Ивана Перпечая, в нем живет сын его Василь Чепцюр, жена Евдокия,
сын Корней, дочь одна, корова 1;
у него ж Чепцюра огородное место, где прежде жили Грицко Шкапкин и Никон
старец;
место пустое, где прежде жил Грицко Шкляр;

(Арк.23зв)

место пустое, где прежде жил Василь Линник;
близ жилого двора козака Захария Карташевского хат пять, в которых живут, в
едной удова Мария Сеталка, в другой Иван Петренко, в третьей Левко Козел, в
четвертой Яков Полещук, в пятой Омелко Угроватенко;
неподалече одного ж Кордашевского двора внизу пустое место описное, которое
огорожено оным же Кардашевским з дозволения управителя;
да затем пустое ж место Стефана Порскала;
в дворе Николаевого сына Гретченка живет Максим Котляр;
в дворе мерочник при машине Никита Корнеев сын Мовчан, у него жена
Анастасия, дети Грицко, Иван, у Грицка жена Агафия, сын Иван, дочь една, у Ивана
жена Мария, сын Апанас, лошадь одна, корова 1;
место посполитого Андрея Бондаря;

двор пустой Степана, Демка и Трофима Минодаренков, которые из давнего времени поселились были на вольном выпуске, однако покинув оной разошлись, на том дворе, строена светлица, сени с коморою и другая светлица недостроена близ сеней, против оной комора, сарай на колодезь цамрина оплетено кругом постовник;

(Арк.24)

в дворе мирочник Дмитро Опанасов сын Клочко, живет з братом Пархомом, Дмитро удов, у него дети, сын жонатый Иван, жена его Анна, дочь една, Харко холостой, у Пархома жена Мотря, сын женат Михайло, жена его Проска, сыны Петро, Василь, дочь Пархомова одна, живут в двоих хатах, лошадей две, коров 2, сенокосу на шесть косарей, пахотного поля на шесть дней;

место пустое огороженное, называемое Гамалеевщина;

двор мирочников Ивана да Степана Романовых сынов Клочков, они ж и Прокопенки, у Ивана жена Акилина Дорофеева дочь, сын Аниско, у Степана жена Любва, сын Макар, на дворе хат две, лошадь одна, корова 1, сенокосу на три косаря;

двор Марка мирочника Андреевого сына Бабака, в коем ныне живет мирочник Мирон Максимов сын Клочок, на нем строена хата з сенми и з садом;

двор Максима Иванова сына Клочка, в нем живет сын его Мирон, жена его Татьяна, сыны Василь да Самойло, дочь една, лошадей четверо, коров 2, поля пахотного на четыре упруги³⁰, сенокосу на семнадцать косарей, а при том сенокосе лес;

двор Антона Тимофеева сына Тимченка, который умре, а двор ныне в пусте, на нем хата з садом, огородом, а сын его Яков Тимченко по людях шатае;

(Арк.24зв)

двор удовы Григориевской жены Ивановой Марии Чемерихи, в коем живет сын ее Артем, жена его Пелагия, в оном же дворе живет с ними сосед Семен Ботченко, жена его Пруска, в Артема лошадь, корова 1;

в дворе Герасима Покидченка, он же и Глухий живет зять его Кирило, и жена его Настя, сыны его Демко да Никита, дочь одна, корова 1, на оном дворе строена хата з сенми и садом;

место пустое, где жил Иван Андреев сын Москаль, а ныне владеет Прокоп Иванов сын Козленко;

двор Демяна Федорова сына Крутоголова, в нем живет унук его Семен Тимофеев Крутоголов, жена его Параска, сыны Максим и Герасим, дочь одна, корова 1;

в дворе Кондрата Павлового сына Дробязки живет соседь его Яким Гладкий, жена его Маруся, сын Юрий, дочь одна;

в дворе Леонтия Иванова сына Щечоченка живет мирочник Михайло Гуйченко, жена его Домаха, сынов два Семен и Василь, коров 2, да с ним же Гуйченко живет мать Параска Демкова дочь Крутоголововна;

хата Петра Васильева сына Жили, в ней живет Данило Думка, жена его Феска, сынов два Никита и Тимош, дочь одна;

(Арк.25)

вновь поселились и живет на купленной у Кирика Дробязки грунте Илля Ющенко; жена его Агафия;

да того ж грунту часть двора умершего Кирика Дробязки ж, в нем живет сосед Клим Литвиненко, жена его Мотра, сын Василь, дочь одна;

в дворе живет Федор Воловик, жена Параска, сынов два Гаврило и Грицко, дочерей три, лошадей двое, на дворе хата одна;

двор, в котором три хаты, в оных живут, в одной Степан Дробязка, жена его Александра сын Логвин, дочь одна, в другой брат его Василь, жена его Агафия, дочь одна, в 3 Федор Дробязка, жена его Мария, сын Матвей, жена Агафия, лошадей двое, сенокосу на два косаря, поля в одной руке на четыре дня;

в дворе Павла Григорьевого сына Васюры две хаты, в одной хате живет жена его Агафия, сын удов, в другой хате Кондрат Васюренко з сестрою;

двор Пантелея Хижина, на коем хат три, в них живут Фома Яременко, жена его Феска, в другой Тимош Комлик коваль, жена его Варка, сын Улас, дочь одна; в третьей умершего Федора Павленка жена Параска, лошадь одна;

(Арк.25зв)

двор Василя Иванова сына Ороя, в нем живет внук его Василь Юсков сын Мирочник, холостой, у него лошадь одна, сенокосу возов на четыре, корова 1;

двор Павла Радионова сына Бражниченка, в нем живет сын его Карп Павлов сын мелничой десятник Бражниченко, жена его Пазка, сын Яким, дочь одна;

две бездворные хаты, в одной живет Герасим Иванов сын Корсун, жена его Катра, сынов два Иван и Никифор, дочь одна, да с ним же Герасимом Корсуном живет сусед Андрей Ющенко, жена его Мария, в другой хате Никифор Лесков сын Павленко, жена его Мария, сын один Леонтий, дочь одна;

двор Назара Сидорового сына Залесченка, в нем живет сын его Фома Назаров сын Мирочник, у него жена Феска, дочерей две, лошадь одна, коров 2;

двор Павла Емельянова сына Чаусенка, в нем живет зять его атаман Мирочницкий Грицко Иванов сын Тарасенко, жена его Варка, сын Федор, дочь една, лошадь одна, корова одна, сенокосу на восемь косарей;

двор Павла Семенова сына Епина, в нем живет умершого сына его Евфима жена удова Мелания, сын женатой Омелко, жена его Параска, сын Улас, дочь една, лошадь одна, сенокосу на два косаря, корова 1;

(Арк.26)

хата бездворная удовы старицы Параски Лозовички, оной двор был Никиты Иванова сына Уласенка вышеписанной удовы мужа;

двор Филипа Иванова сына Косого, в нем живут в двух хатах сыны, в одной Федор Филипов сын Филипенко, он же и Косый мерочник, жена его Настя, сын Федор, дочь одна; в другой Кирило, жена его Настя, сынов три, Иван, Гаврило и Марко, лошадей двое, корова 1;

в дворе Самуил Андреев сын Кныш, прежде сего по показанию старожилов был Орликов, у него жена Гарпина, сынов два, Дмитро, женатый, у него жена Маруся, другой сын Степан, лошадей двое, волов пара, поля пахотного на три дня, сеонокосу на три косаря, да в другой хате живет Василь Лопатенко, он же и Колченко, сын Игнат, дочерей две;

двор Корнея Максимова сына Горбатенка мерочника, жена его Мария, сын Влас, лошадь одна;

хата бездворная Ивана Андреева сына Андрущенко, у него жена Марина, сын Григорий Швец, дочь одна;

место пустое, где был двор Грицка Ющенко;
двор удовы Катри Сидорихи, в нем живет сын ее Иван Сидоров сын Сидоренко
мирович, у него жена Евгения, сын Наум, дочь одна;

(Арк.263в)

двор, в коем живет мерочник Данило Остапов сын Санбулат, жена его Пазка,
дочь одна;

двор Лукяна Гаврилового сына Гаврученка, в нем живет Иван Ветер, жена его
Маруся;

двор, в нем живет удова Параска Голованка;

двор Фомы Никитина сына Кизенка мирочника, в нем живет жена его Мария,
сынов два, Демко женатый, жена его Мелашка, дочь одна, в другой Грицко, у него
жена Мотра, сын Степан, лошадей двое, сенокосу на шесть косарей, коров 2;

двор удовы Параскевии Андреевой дочери Жирного невестки, в нем живет
дочь ее Катря, на том же дворе живет в соседях мерочник Михайло Клочок, жена
его Катра, сын Игнат, дочь одна, лошадь одна, коров 2;

двор с хатою в пусе, где жил Иван Иванов сын Капля швец;

двор Федора Тарасова сына Тарасенка шевца, жена его Анна, корова 1;

двор, где живет удова Настя Иванова жена Кисличиха, сын Семен холостой;

место пустое з хатою, где был двор Ивана Уласова сына Уласенка;

(Арк.27)

двор удовы Татияны Андреихи, на коем две хаты, в одной живет сын ее Федор,
жена его Мария, сынов два, Иван и Козьма, дочерей четыре, лошадь одна, коров 2,
сенокосу на пять косарей, в другой хате удова Параска Пилипова жена, у нее сын
Степан, дочерей три;

в дворе Осипа Демянового сына Загорулка, в нем живут в троих хатах, в одной
брат его Яков, жена его Евдокия, сынов три Герасим, Михайло и Петро, дочь одна,
лошадей двое, коров 2, сенокосу на пять косарей, в другой удова Степанова жена
Мария, у нее сынов два Грицко и Юско, дочерей три, лошадь одна, коров 2, сенокосу
косарей на пять, в третьего вышеписанного Осипа Загорулки дочь удовы, которая была
за Лукяном Лищенком, у нее сын Гаврило, корова 1;

двор Ивана Тимофеевого сына Безсмертного, в нем живет удова оного Ивана
сына Николая жена Мотря, у нее дочерей две, лошадь одна, корова 1, сенокосу косарей
на четыре, да в той же хате с нею живет в соседях Михайло Крухмаленко, у него
жена Вовдя, дочерей две;

в дворе вдова Агафия Максимова дочь Петрова жена Ярошенка, у нее дочерей
две, корова 1;

к тому двору часть пустого места ее ж Ярошенковой да против нее, ее ж
Ярошенковой пастовник с вербами;

(Арк.273в)

место пустое, где прежде жил Яков Уласов сын Уласенко з садом и вербами;

оного ж Уласенка сын Михайло купивши лес за мостищем и за хутором
Косачевым в оном живет, а другой брат его Яким жил у тестя своего Якубинского в
хуторе прозываемого Гороховского;

хата пустая подданного Якима Михайлова сына Мищенко, который имеет гай
и оным владеет /: кой состоит в урочищи Ципкине помеж Галайбинского хутора ;/

Денис Наумишин, он же и Светличный по купле да другой их же гай помеж Филенкового в урочище за Олшаною;

в дворе вдова Анастасия Дорошиха Тимошенкова, сын Тимофей, дочь одна;

помеж Данила Тарасенкова двора пустой пляц³¹ Юска Денги, ныне во владении Грицка Аксененка до выплаты оногo пляца Семеном Денженком;

в дворе Леска Филипенкового сына Хилченка живет сын Иван Хилченко, жена его Евдокия, сынов два Федор да Иван, лошадь одна, хутор имеет в Синих Онучах, поля во всех руках дней на десять, сенокосу косарей на десять;

в дворе Наума Еременка сын Рибана живут в двоих хатах

(Арк.28)

сына его, в одной хате Михайла, жена его Химка, сынов три, Иван, Федор да Петро, в другой хате Яков, жена его Ирина, сын Наум, дочь една, третий их брат Корней, жена Агафия, сыны Гаврило, Апанас да Иван, дочь Гапка, у Михайла лошадь една, пара волов, коров 2, у Якова вол один, корова 1, овец 4, у Корнея, лошадь одна, волов пара, сенокосу вовсех их косарей на десять, поля пахотного во всех руках на шесть дней;

в дворе Овсей Андреев сын Андрейченко, жена его Катра, сынов два, Тимофей да Наум, пастовник з садом да на том же пастовнику и клуня;

пастовник, где прежде жил Иван Тимофеев сын Тимощенко, а потом сын его Иван, кой умре; а ныне оной пастовник под владением дочери его Фески кои замужем Грицком Петровым сыном Ровненком;

в дворе Герасим Лесков сын Хилченко, который в ревизии написан купивши место поселился пятой год и тим себя козаком называет, жена его Анна, сынов два Михайло и Федор, лошадь одна, корова 1, на дворе хата одна с коморою, винокурня на едного котла;

хата пустая с постовником и вербами Якима Михайлового сына Мищенко, сына его Костантина;

двор Якима Яковлева сына Уласенка, в нем ныне живет Юско Лавринов сын Фененко, у него жена Настя, сын Макар, дочь одна, лошадь одна, корова 1;

(Арк.28зв)

в дворе Аппас Янченко, о котором старожиле показывают, что тое место было подданного Карпа Миронового сына Коваля, какое место продал оной подданный Коваль посполитому Гаврилу Воловнику, а оной Воловник продал Якиме Омелку;

на коем дворе в другой хате живет посполитого Тимофея Алексеева сына Алексеенка сын Юско, жена его Анна, сын Филип, сенокосу отческого косарей на три, поля пахотного на три дня во всякой руке;

пляц пустой Василя Саенка, который пляцем владеет Василь Штучка кравец посполитый;

вновь поселился Василя Прокопова сына Середы сын Димитрий, жена его Катра, дочь една, лошадь одна;

в дворе Прокоп Андреев сын Андрееченко, он же и Алексеенко Боткал, жена его Пелагия, сынов три Федор, Моисей и Корней, дочерей три, лошадь одна, корова 1;

того ж двора часть, на котором построились братья его Прокопа, Иван и другой Иван, первого Ивана жена Феска, дочь една, другой Иван вдов, дочь една, лошадь одна, корова 1;

дворовое место Василя Середы, на оном поселился Павло Будник, на коем дворе две хаты, в одной живет реченный Павло Будник, у него жена Гарпина, дочь одна, лошадь одна, корова 1; в другой хате брат его Василь, жена его Улияна, сын Овсей, дочь одна, лошадь одна, корова 1;

(Арк.29)

в дворе Григория Аксенова и брата его Федора живут в пяти хатах, в одной Грицко Аксененко, жена у него Вовдя, дочерей трое, у Семена и Грицка пахотного поля на два дня, сенокосу на три косаря, лошадей двое, коров 4, в другой хате Семен Лавринов сын Аксенов, жена его Мария, сынов два, Степан да Максим, дочерей две, в третьей Василь, Иосиф, Василя жена София, сын Грицко, дочерей две, Иосифа жена Улиана, сын Ярема, лошадей двое, волов пара, коров 2, поля пахотного на три дня, сенокосу на пять косарей, в четвертой Павел Грицков сын, у него жена Улиана, сын Игнат, дочерей две, лошадь одна, в пятой удова Апанаса Данилова сына жена вдова Настя, дочь одна, сын Иван, постовник на пять братов по ровной части;

двор Семена Алексеенка, в нем живет сын его Иван, жена его Мария, сын Артем, дочерей две, лошадь одна, корова 1, поля пахотного на три дня, сенокосу на три косаря;

хата пустая, в которой жил Иосиф Кондратов сын Куторга, а ныне оною хатою владеет Василь Карпенко;

в дворе Иосифа Матвеева сына Мануйленка хат две, в одной живет умершего Евфима Мануйленка, жена его вдова Кулина, сынов два Антон и Петро, дочерей две, корова 1, в другой хате умершего Юска жена Гапка, у нее дочь една, коя выдана замуж за Василя Безуна, которой Безун

(Арк.29зв)

в той же хате и живет, сенокосу косарей на шесть;

в дворе Карпа Миронового сына Ковалья живут сыны его в двох хатах, в первой Василь, жена его Катерина, сынов два, Алексей да Семен, дочерей две, лошадь одна, коров 2, сенокосу на два косаря, у Василя имеется хутор с лесом и около лесу того поля дней на два и хата; в которой живет теща его удова Олена, его ж хутор за Иосифом Рыжим;

две хаты бездворные, в одной живет Яков Иванов сын Быковец, жена его Параска, дочь одна, в другой Лаврин Любович, жена его Параска, дочь една;

место пустое с огородом, где прежде жил Петро Петрич, которым владеет посполитый Петро Омелченко;

двор Семена Остапового сына Москаленка, жена его Марта, сын один Левко, дочь одна Мотря да при нем в том же дворе живут в одной хате братья его родные два, Трофим и Иван, лошадей двое, коров 2, сеножать продана отцом на семь косарей посполитому Грицку Мизенку, другая на три косаря посполитому ж Федору Павленку, також лес в урочище Черничивого посполитому Грицку Аксененку;

в дворе Давида Иванова сына Суховеенка сына его Кирила, жена его вдова Марина Петрова дочь, сынов два, Данило и Алексей, Данилова жена Мелашка, дочерей две, в Алексея жена Феска;

(Арк.30)

сын еден, лошадь одна, сенокосу косарей на пять, коров 2;

в дворе Василя Иванова сына Багнюка живет Павел Тимофеев сын Попко, жена его Татьяна, сынов два, Яков, Вакула, дочь одна, сеножать на три косаря;

двор Ивана Иванова сына Будника, в котором две хаты, в одной живет вдова Настаска Будничка, сын один Иван, сеножать косарей на три, другая хата в пусте, к тому ж двору принадлежит остров с вербами;

место пустое, где прежде жил Степан Супруненко, которым ныне владеет посполитый мирочник Леско Шостак;

место пустое з гайком, прозываемое Закутовщина;

двор Гаврил Прокопиева сына Воловика, оном дворе две хаты, в одной живет Иосиф Воловик, жена его Мария, сын Василь, дочерей две, сенокосу косарей на два, в другой хате брата его родного Захария жена Настаска, сынов два, Иван и Алексей, у Ивана жена Параска, того ж двора поля на четыре дня, заставил Антону Косачу;

хата Михаила Рибана сына его Федора Рибина, жена его Анна, сын еден;

(Арк.30зв)

место подданного Алексея Алексеенка, на коем построил пришедший з Курске Иван Гапченко хату и ныне там живет сын его Игнат Гапченко, жена его Евдокия, дочь одна, корова 1;

двор Ивана Емельянова сына Омелченка, на оном две хаты, в первой живет сын его Петро Омелченко, жена его Зенка, сын Лаврин, жена Адарка, сынов два, Кирило и Семен, лошадь одна, вол один, поля пахотного на два дня, сенокосу на четыре косаря, в другой хате племянник его Омеляненко Иван Омелченко, жена его Улиана, дочерей две, лошадь одна, сенокосу на три косаря, корова 1;

место посполитого Ивана Черного, на нем живет пришлый из Алтиновки Овсей Поцопайло;

двор умершого Петра Пескового, в оном живет дочь его удова Одарка Василиха, дочь одна, корова 1, в оном дворе строение, хата с коморою и ледовая, да на том же пляцу комора построена, где шинкуется гетманская горелка;

место мазепинского Цилюрика³² отобрано от Законных Монастиря ново Млинцкого³³, на котором устроен двор шинковый, в нем живет ныне Иван Остапов сын Санбулат, у него жена Параска, дочь одна, сын Михайло, лошадь одна;

(Арк.31)

двор Ивана Еремеева сына Козла, в нем живут сыны его Зенко и Пилип, у Зенка жена Маруся, дочь една, корова 1;

место пустое посполитого Ивана Кулика, он же и Стокоз;

там же неподалеко пустых два места посполитских, едно Козлово, другое Ведмедово;

там же и третое место пустое посполитское;

двор посполитого Якова Будника, в нем живет сосед его Гаврило Ведмедь, жена его Пелажка, сын Омелко; в оном дворе оногo Будника винокурня на три котла;

против винницы Будниковой пустое место брата его Федора Будника, а подле того места пустое место Стокоза, при тих же местах еще пустое ж место Василя Калченка;

двор посполитого Козмы Санбулата ткача, жена его Ксения, дочь една, безгрунтовый;

двор Макара Яременка посполитого, в нем живет дочь его удова Мария Макаровна, которая перво была в замужестве за Иваном Поповичем, с которым имеет сына;

у него жена Феска, сын Иван, дочь една, а после она Мария за другим мужем глуховского гарнизона каптенармусом Андреем Евфимовым, с которым имеет сына Мартина, до оного ж двора имеется сенокосу на три косари;

(Арк.31зв)

двор Марии Макаровны, в оном строения две хаты, в одной живет посполитый Сидор Кондратов сын Катурга, у него жена Анна, дочь 1, в другой хате Петра Солоха жена его Мария, у нее дочь одна;

место прозываемое Городок, на котором жил посполитый Пархом Дзюнзик;

за Гончаровкою на урочище, прозываемом Шолковище пустая Сухомлиновская гребля изменника Мазепы, на котором повыше старой гребле zaczynaється вновь строится плотина;

Коментарі:

¹Меншиков Олександр Данилович (1673-1729) - російський державний і військовий діяч, князь, генералісимус. Народився у Москві в родині придворного конюха. З 1686 р. - денщик Петра І, згодом - один з найближчих радників царя. В 1703 р. призначений губернатором Інгерманландії, пізніше - Санкт-Петербурзької губернії. Керував будівництвом Петербурга і Кронштадту, на спорудженні яких працювали тисячі українських селян і козаків, з яких близько 80 тис. загинуло. Під час Північної війни 1700-1721 рр. командував великими з'єднаннями московської армії. У листопаді 1708 р. зруйнував Батурин, з особливою жорстокістю винищивши його жителів за підтримку гетьмана І.Мазепи. В Полтавській битві 1709 р. Меншиков, командуючи лівим флангом московської армії, розбив корпус генерала Росса. Отримав величезні земельні володіння в Україні. Діяльність Меншикова на українських землях супроводжувалась безжалісним висискуванням місцевого населення та закріпаченням козаків у його особистих володіннях. У 1709-1713 рр. командував московськими військами у Польщі, Курляндії, Померанії і Гольдштайні. В 1718-1724 і 1726-1727 рр. - президент Военної колегії. Після смерті Петра І, при підтримці гвардії, 28.1.1725 посадив на трон Катерину І. Став одним з ініціаторів ліквідації Малоросійської колегії і обрання гетьманом Д.Апостола. За правління Петра ІІ, Меншикова було звинувачено в державній зраді, усунено від влади і заслано разом з сім'єю в Ранненбург, а в 1728 р. - у Березов (нині - Тюменська область).

²Скоропадський Іван Ілліч (1646-1722) - гетьман України, державний і військовий діяч. Походив із заможного козацького роду. З 1645 р. - військовий канцелярист у гетьмана І.Самойловича, 1680 - писар Чернігівського полку, 1698 - генеральний бунчужний, 1701 - генеральний осавул. У 1706-1708 рр. - полковник Стародубського полку. Восени 1708 р. на козацькій раді у Глухові був обраний гетьманом.

³Маються на увазі т.зв. Цитадель і Фортеця - укріплені комплекси споруд у Батурині. Зокрема Цитадель вважалася адміністративним центром міста. Саме від неї йшли всі головні вулиці до брам Фортеці (Ніжинської або Київської, Новомлинської або Сосницької та Конотопської). Безпосередньо у межах Фортеці мешкали або мали маєтки деякі представники козацької старшини, зокрема генеральний обозний І.Ломиковський мав тут кам'яний будинок.

⁴Мазепа Іван Степанович (1639-1709) - гетьман України, державний діяч, князь. Походив з українського шляхетського роду. Навчався в Києво-Могилянській колегії, Варшавській єзуїтській колегії, університетах Німеччини, Голландії, Італії та Франції. Служив при дворі польського короля Яна Казимира. У 1669 р. - ротмістр надвірної хоругви гетьмана П.Дорошенка, згодом - генеральний писар. З 1674 р. перейшов на службу до гетьмана І.Самойловича. З 1682 р. - генеральний осавул. 25.VII.1687 обраний гетьманом. Восени 1708 р. вступив у союз зі шведським королем Карлом XII проти Росії. Після поразки у Полтавській битві разом з урядом та частиною війська відступив до турецьких володінь. Помер у м.Бендери (нині - Молдова). З часу обрання гетьманом провів низку реформ у фінансовій, соціальній, військовій та освітній сферах. Вважався одним з найбагатших феодалів Європи. Відомий своєю активною меценатською діяльністю. Покровительствував монастирям, церквам, закладам освіти, багато з яких були побудовані коштом гетьмана.

⁵Храм Живоначальної Трійці - семибрамний кам'яний храм у Батурині. Вперше згадується у 1692 р. Мазепа виділив на його облаштування 20 тис. золотих. Зруйнований під час штурму Батурина військами О.Меншикова у 1708 р.

⁶Церква Миколи Чудотворця. Знаходилася на території батуринської фортеці. Як і храм Живоначальної Трійці, була розгромлена у 1708 р. російськими військами.

⁷Ратуша - орган самоврядування у містах. З другої половини XVIII ст. функціонували майже в усіх невеликих містах Лівобережної України. Ратуші виконували судові функції, відали організацією та управлінням торговельно-промисловим обігом, збором податків і платежів з цієї діяльності. Ратушею також називалася будівля, де розташовувалися органи міського самоврядування.

⁸Стожок Дмитро Климович - передостанній батуринський сотник з 1750 до 1773 р.

⁹Покровська церква у Батурині - дерев'яна церква XVII ст., сповідальня гетьмана І.Мазепи. Двічі була зруйнована і обидва рази відбудовувалася. Після знищення її російськими військами у 1708 р. була відбудована лише у 1789 р. Нова кам'яна будівля проіснувала до 1936 р., коли була зруйнована більшовиками. Вдруге була відбудована у 2001-2008 рр.

¹⁰Заміська садиба гетьмана І.Мазепи. Знаходилася приблизно у 2 км від укріпленої частини Батурина, т.зв. Фортеці. Була оточена ровом та валом. У центрі садиби знаходився триповерховий палац, побудований до 1700 р. Палац був виконаний у стилі західноєвропейського бароко. Зруйнований під час погрому російськими військами у 1708 р.

¹¹Горленко Дмитро Лазаревич (1660 - кінець 1731) - прилуцький полковник. Довго служив канцеляристом у Генеральній канцелярії. Вільно володів латинською мовою. Після смерті прилуцького полковника Івана Стороженка отримав від І.Мазепи цей полковницький уряд. Заснував декілька селітряних заводів. Володів багатьма селами. Брав участь у військових походах проти кримських татар та шведів. Був одним з активних підбурювачів Мазепи стосовно виходу Гетьманщини з-під юрисдикції Москви. Після Полтавської битви Д.Горленко залишався з Мазепою, а після його смерті був навіть реальним претендентом на гетьманську булаву. У 1714 р. отримав від російського уряду прощення і разом з родиною повернувся з еміграції. 15 останніх років життя перебував на засланні у Москві.

¹²Священик однієї з замкових церков (Живоначальної Трійці або Миколи Чудотворця). Відомостей про нього не знаходимо, але він, ймовірно, є місцевим жителем, оскільки зустрічаємо в описі й інших мешканців Батурина з таким прізвищем (див. Арк.30зв). Поблизу с.Митченки мав власний хутір з угіддями.

¹³Ім'я цього мазепинця не зустрічаємо в інших джерелах. Можливо один з рядових козаків, який виконував функції кухаря у війську І.Мазепи.

¹⁴Площа орного поля визначалася днями з розрахунку на 1 десятину 1 1/3 дня. Таким чином наділ на 7 днів приблизно дорівнював 5 десятин і 600 сажень. Така міра використовувалася з огляду на те, що за 1 1/3 дня можна було зорати 1 десятину землі.

¹⁵Міра площі сінокісних угідь. Вважалося, що у степових місцевостях на 1 десятину припадає 3 косарі, а у місцях болотистих та порослих рідкими чагарниками - 2 косарі.

¹⁶Яків Толмаченко - можливо один з рядових службовців гетьманської канцелярії, який виконував функції перекладача.

¹⁷Качанівський Федір Іванович - уродженець м.Прилуки. Знаменитий придворний бас у Єлизавети І. Приятели Г.С.Сковороди. Одержав генеральський чин, маєток у с.Березова Лука Гадяцького повіту і річну пенсію у 1000 руб. У 1742 р. придбав землі майбутньої відомої садиби Качанівка.

¹⁸Ймовірно мається на увазі Макієвський Костянтин - козацький полковник. Його коштом побудована церква Воскресіння Христового у м.Київ на території Верхньої Лаври на помин душі загиблих козаків.

¹⁹“У Хреста” - у тогочасній Україні загальноприйнятим було ставити хрести або каплички (т.зв. “голубці” - хрест з іконою, накриті дашком) на виїздах із населених пунктів, на роздоріжжях або поблизу визначних місць, пов'язаних з певними подіями. У даному випадку мова, напевно, йдеться про один з таких знаків поблизу Батурина.

²⁰Мається на увазі Кожуховський Юрій Петрович - полковник. Бувши значним військовим товаришем, у 1689 р. брав участь у посольстві генеральної свити до Москви. Пізніше призначений Мазепою компанійським полковником. Брав участь у придушенні повстання Булавина. За наказом Мазепи приєднався до антимосковської акції. Після Полтавської битви здався царському війську. У 1712 р. засланий до Архангельська.

²¹Нестеренко Дмитро (? - 1708) - батуринський сотник. Вперше згадується на цій посаді у 1688 р. Виконував різні доручення Мазепи, у тому числі дипломатичні завдання. Разом з полковником Д.Чечелем очолював оборону Батурина від військ О.Меншикова. Після штурму Батурина взятий у полон. Страчений у Глухові.

²²Ломиковський Іван Васильович (1645-1711) - генеральний обозний. У 1674 р. служив генеральним писарем у гетьмана М.Ханенка. З 1687 р. - на службі у І.Мазепи. У 1688 р. брав участь у зустрічі московського посольства. З березня 1689 р. - генеральний хорунжий, у 1692 р. - генеральний осавул, у 1706 р. - генеральний обозний. Виконував відповідальні доручення Мазепи, зокрема спостерігав за допитом Кочубея та Іскри, повідомляв Карла XII про антимосковський виступ гетьманців. Володіння у Батурині придбав у 1679 р. завдяки вдалому шлюбу. Помер в 1711 р. у м.Ясси.

²³Про цього прихильника І.Мазепи виявити достовірних відомостей нам не вдалося. Можливо він один з представників відомої козацько-шляхетської родини Білозерських. Найбільш відомий член - дяч другої половини XIX ст. В.М.Білозерський, товариш М.І.Костомарова, Т.Г.Шевченка, П.А.Куліша, видавець “Летописи южнорусские, открытые и изданные Василием Белозерским” (1856), редактор журналу “Основа” (1861-1862).

²⁴Бистрицький Іван - свояк І.Мазепи, управитель Шептаківської волості. Виконував різні доручення гетьмана, часто тасмні. Зокрема був посередником у переговорах між гетьманом та шведським королем Карлом XII. Залишався з Мазепою до смерті останнього. У джерелах бойових дій 1712 р. вже згадується як полковник. Помер у Швеції.

²⁵Орлик Пилип Степанович (1672-1742) - гетьман. Освіту отримав у Києво-Могилянській колегії. Володів п'ятьма іноземними мовами. Кар'єру починав як консисторський писар Київської митрополії. Пізніше - канцелярист, старший канцелярист і реєнт Генеральної військової канцелярії. З 1708 р. - генеральний писар. Брав участь у переговорах Мазепи зі шведами. Після смерті гетьмана був обраний гетьманом в еміграції. До кінця життя відстоював інтереси України, ведучи активні дипломатичні переговори з урядами інших країн Європи, залучаючи їх до антиросійської коаліції.

²⁶Кенігсек Фрідріх (? - 1708) - німець з Прусії. Прийняв православ'я. Отримав маєток поблизу Батурина. З початку 1700-х років - генеральний гарматний осавул Гетьманщини. Контролював ливарні, порохові та кінні заводи. Учасник облоги Бихівської фортеці у вересні 1702 р. Під час штурму російськими військами Батурина у 1708 р. був тяжко поранений і потрапив у полон. Помер від ран.

²⁷Те ж саме, що й т.зв. трьохпільля - система сівообігу з чередуванням. Використовувалася у селянських господарствах з найдавніших часів. Така система робила ґрунт більш родючим і впливала на підвищення врожайності. Наприклад, у перший рік поле засіявалося озимими культурами (жито, пшениця), на другий рік - яровими (окрім жита й пшениці, овес, ячмінь, горох), а на третій рік поле відпочивало, тобто залишалося незасіяним (під паром) і використовувалося як пасовище.

²⁸Кочубей Василь Васильович (бл. 1680-1743) - полковник Полтавського полку з 1727 до 1743 р. Син В.Л.Кочубея, страченого у 1708 р. за наказом Петра I за політичний донос, у якому гетьман І.Мазепа звинувачувався у державній зраді.

²⁹Важко чітко ідентифікувати особу цього канцеляриста. З джерел 1687-1709 рр. (за С.Павленком) відомі наступні канцеляристи Генеральної військової канцелярії та Генерального суду, які носили ім'я Григорій: Григорій Богдановський (1687), Григорій Покотило (початок 1700-х років), Григорій Новицький (початок 1700-х років), Григорій Михайлов (1708, 1709). Остання кандидатура може здатися найбільш вірогідною, оскільки називається більш конкретна дата його перебування на посаді канцеляриста. У виданні "Мазепина книга" (упорядкування і вступна стаття І.Ситого. - Чернівці, 2005) наводяться дані, що схилиють нас до думки про те, що мається на увазі канцелярист Григорій Покотило (? - 1717), який після батуринської трагедії був заарештований і засланий до Тобольську, де й помер. Але чи є хтось з цих осіб дійсно тим "Григорком канцеляристом" однозначно стверджувати важко.

³⁰Упруг - міра площі. Становила 0,25 десятини. В одному дні було три упруга. Звичка рахувати упругами пов'язана з необхідністю перепрягати коней чи волів для відпочинку або годування три рази на день.

³¹Пляц - як правило, невеликі ділянки землі на території поселення, частіше за все - садибна чи городня земля. В деяких місцевостях Стародубського повіту пляцями називали ділянки землі з належними до них городами та сінокосами, які у сукупності складали наділ. Деякі селянські двори володіли цілими пляцями, інші - половиною і т.п. У таких місцевостях повинності розподілялися саме по пляцах.

³²Целюрик Самійло - господар Батуринського замку (очевидно так називалася посада коменданта). У 1687-1688 рр. за дорученням І.Мазепи переховував від російських чиновників частину скарбів І.Самойловича.

³³Новомлинський монастир (Кербутівський, Бобриківський) заснований як чоловічий у середині XVII ст. на лівому березі р.Сейм і затоки р.Бобрик. Містився між селами Нові Млини і Кербутівка. З 1658 р. діяв як жіночий. За описом 1781 р. у монастирі була дерев'яна Успенська церква, будувалася нова церква, будинок ігумені, келії. Новомлинський монастир підпорядковувався Крупицько-Миколаївському. У 1786 р. володіння Новомлинського монастиря секуляризовано. Існував до 1827 р. Донині не зберігся.

Дегтярев С.И. Малоизвестное описание г.Батурин 1760 г.

В работе подается малоизвестный документ с описанием города Батурин 1760 г. Частично произведен его анализ. В авторской части работы сделано ударение на важной роли, которую сыграл в истории этого города последний украинский гетман К.Г.Разумовский.

Dehtyaryov S.I. Little known description of the town of Baturin (1760).

A little known document containing the description of the town of Baturin (1760) is examined in the work. The analysis is done partly. Within the author's part of the work the emphasis on the importance of the last hetman K.H.Razumovsky's role in the history of the town is done.

БОБРОВА М.И.

**ЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА Е.И.СТАНЕВИЧА (1775-1835)
В ФОНДЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ ХАРЬКОВСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ В.Н.КАРАЗИНА**

Зроблено спробу проаналізувати залишки особистої бібліотеки відомого релігійного письменника, перекладача та філософа Є.І.Станевича з фонду ЦНБ Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Досліджено історію формування та зміст даного зібрання.

За свою многолетнюю историю библиотека Харьковского университета неоднократно пополнялась личными коллекциями профессоров и преподавателей университета, видных общественных и исторических деятелей. Эти собрания разноплановы по составу и отражают научные и личные интересы собирателей.

Реконструкция именных фондов является одним из приоритетных направлений библиотечно-библиографической деятельности. Эта работа предполагает историко-библиографическое исследование вопросов, связанных как с жизнью владельцев коллекций, так и с изучением формирования и содержания этих библиотечных собраний, истории их бытования

В отделе книжных памятников, ценных изданий и рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина выделены из общего фонда и хранятся коллекционно личные библиотеки (или их фрагменты) митрополита и местоблюстителя патриаршего престола Стефана (Яворского), выдающегося деятеля чешского возрождения Вацлава Ганки, известных харьковских профессоров А.А.Потебни, Н.Ф.Сумцова, А.В.Ветухова, М.С.Дринова, Н.Д.Пильчикова, Н.И.Криштафовича и др.

С середины 80-х годов XX века в ЦНБ по инициативе одного из опытейших сотрудников В.К.Мазманьянц стал проводиться фронтальный просмотр библиотечного фонда с целью реконструкции личных библиотек ученых Харьковского университета, выявления книг с автографами, экслибрисами, инскриптами. Это дало возможность обнаружить экземпляры, принадлежавшие Е.И.Станевичу, что позволило приступить к восстановлению его личного собрания.

Евстафий Иванович Станевич - известный религиозный писатель, переводчик, философ, общественный деятель. В первой четверти XIX века он неоднократно оказывался в центре литературной борьбы и духовного противостояния. Родился в 1775 году в г.Нежин в небогатой семье греческого происхождения. После смерти родителей Е.И.Станевич остался в пятнадцатилетнем возрасте без всяких средств к существованию, но сумел окончить Московское коммерческое училище, выучил несколько иностранных языков. В 1801 году он поступил на службу в канцелярию государственного казначейства в Петербурге. Прослужив два года, вышел в отставку и поселился в деревне Поповка Сумского уезда Харьковской губернии в имении писателя и мецената А.А.Палицына. Предводитель дворянства богатый помещик Г.Р.Шидловский пригласил Е.И.Станевича в учителя к своему сыну "для нравственного усовершенствования" [10, с.10]. В это время здесь организовался небольшой кружок писателей и художников, известный под названием "Поповская академия". В деревне Е.И.Станевич написал свои ранние стихотворения, басни,

перевел две поэмы французских авторов: Делиля *“Сельский житель, или георгики французские”* (М., 1803) и Клавдия Лезай-Марнезия *“Ландшафты, или опыт о сельской природе”* (СПб., 1805).

Е.И.Станевич с 1811 года был членом общества *“Беседа любителей русского слова”*, сотрудником его печатного органа *“Чтений”* и подвергался нападкам со стороны членов знаменитого *“Арзамаса”*. В 1816 году он вновь поступил на государственную службу и в 1818 году выступил на борьбу с господствовавшим тогда мистическим направлением, издав книгу *“Беседа на гробе младенца о бессмертии души, тогда токмо утешительном, когда истина оного утверждается на точном учении веры и церкви”*.

Главным объектом критики Е.И.Станевича были мистики и их учение. Произведение было напечатано в частной типографии архидиакона Иосифа Понесовича. Эта книга, которую протоиерей Н.Лашенков назвал *“подвигом гражданского мужества”* [7, с.72], вызвала целую бурю в тогдашнем обществе. Всего было напечатано 605 экз., из которых автор получил 52, а остальные не успели покинуть типографию. Пострадал цензор книги, ректор Санкт-Петербургской духовной семинарии архимандрит (затем епископ) Иннокентий (Смирнов): он был удален из столицы в Пензу, где вскоре и умер в возрасте 35 лет (ныне причислен к лику святых) [2].

Е.И.Станевич также был в 24 часа выслан из Санкт-Петербурга. Весь тираж его книги конфискован и сожжен, печать была переполнена ругательствами по адресу автора. Когда при дворе получило перевес другое направление, новый министр народного просвещения А.С.Шишков доложил о книге Е.И.Станевича императору Александру I. По Высочайшему повелению в 1825 году она была переиздана с единственного экземпляра первого издания, который сохранился в библиотеке митрополита Михаила (Десницкого).

После шестилетнего отсутствия Е.И.Станевич вновь был возвращен в Санкт-Петербург в 1825 году. Вскоре его назначают директором училищ Курской губернии. В этой должности он проработал до 1834 года. С февраля 1834 года он вновь поселился в Сумском уезде, где и похоронен.

Из историографических и библиографических источников известно, что в 1844 году Харьковским университетом с публичного торга было куплено значительное количество книг из библиотеки титулярного советника Евстафия Ивановича Станевича, преимущественно философской тематики (всего 500 названий в 800 томах) [4, с.48; 5, с.936; 11, с.27-28]. Это одно из крупных приобретений университета в первые десятилетия его существования [8, с.21]. Согласно университетскому Уставу 1835 года предполагалось значительное увеличение денежных средств на приобретение литературы для библиотеки. Как отмечает помощник попечителя Харьковского учебного округа К.К.Фойгт, *“период от 1835 до 1843 года замечателен по значительно большему, сравнительно с прежним временем, обогащению библиотеки”* [11, с.27]. За 8 лет библиотечный фонд увеличился на 10000 книг, что составляло четвертую часть от всего прежнего количества. Поэтому приобретение университетом в тот период собраний Е.И.Станевича, известного историка М.М.Лунина, доктора Гефта вполне было обосновано.

На сегодняшний день сотрудниками отдела редких изданий ЦНБ выявлено 233 экземпляра книг (137 названий), принадлежащих Е.И.Станевичу. Эта работа усложнена тем, что библиотека Е.И.Станевича изначально была *“растворена”* в многочисленном фонде ЦНБ. Инвентарные книги, куда записывались поступления в библиотеку, за те годы, к сожалению, не сохранились. Книги из его собрания удалось идентифицировать по записи владельца. В основном на обороте титульного листа

издания написано: “Евстафій Станевичъ” или “Изъ книгъ Евстафія Станевича”. На некоторых книгах есть шрифтовой суперэкслибрис: золотыми буквами оттиснуто “Евстафій Станевичъ”.

Большая часть собрания - книги на иностранных языках. Это издания XVII - начала XIX вв. по философии, истории, политике, религии, морали, мистике, естествознанию. Они изданы в Амстердаме, Базеле, Берлине, Берне, Женеве, Лионе, Лондоне, Париже, Стокгольме, Страсбурге и других городах Европы.

По составу личной библиотеки Е.И.Станевича можно судить об источниках взглядов писателя и его мировоззрении, проследить историю его духовных исканий. На наш взгляд, это немаловажно в свете новых современных исследований о деятельности Е.И.Станевича [6]. В его книжном собрании имеются труды известных писателей и ученых - философов, историков, юристов: Ж.Боссюэ, Г.Гроция, Ж.Кондорсе, Д.Локка, Ш.Монтескье, С.Пуфендорфа, Ж.Ж.Руссо, Э.Сведенборга, А.Тремблея и др.

Владея несколькими иностранными языками, Е.И.Станевич активно пользовался своей библиотекой. О тщательном изучении изданий свидетельствуют часто встречающиеся на книгах записи владельца, в основном на русском или французском языках, заметки на полях, характерные подчеркивания и выделения в тексте. Порой они достаточно многочисленные, например, на книге “*Lettres sur les dangers de changer la constitution primitive d’un gouvernement public*” (Лондон, 1792) в виде дневниковых записей.

Что касается русского ряда, то пока обнаружено 7 изданий. Это “*Путешествие по России или исследование трех царств естества: В 3-х ч.*” (СПб., 1771-1785) немецкого путешественника-натуралиста С.Г.Гмелина; “*Руководство к астрономическим наблюдениям, служащим к определению долготы и широты мест*” (СПб., 1803) известного ученого-астронома Ф.И.Шуберта (в переводе на русский язык С.Румовского). Ценный в этнографическом отношении труд ученого-этнографа Николая Петровича Рычкова “*Журнал или дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства*” (СПб., 1770) и др.

Примечательной особенностью книг из собрания Е.И.Станевича является наличие на многих экземплярах надписи “*Запрещена*”, сделанной на титульных листах простым карандашом. Можно предположить, что данная отметка ставилась на книгах одновременно с учетной записью о времени поступления (1843 г.), которая дублировалась на титуле. Следует отметить и значительную схожесть почерков обеих записей. С 30-х годов XIX века в Российской империи ужесточился цензурный контроль. Его ощутили и университетские библиотеки. Из Санкт-Петербургского комитета цензуры по всем университетам рассылались алфавитные списки запрещенных книг на иностранных языках. Соответственно, все поступающие в фонд библиотек книги должны были сверяться с этими списками. Этой участи не могла избежать и библиотека Е.И.Станевича, многие экземпляры которой попали в разряд запрещенных. В библиотеке университета долгое время даже существовал шкаф запрещенных книг [1, с.29].

В ЦНБ хранятся также прижизненные издания трудов самого Е.И.Станевича: “*Собрание сочинений в стихах и прозе. Кн.1*” (СПб., 1805), “*Рассуждение о русском языке*” (СПб., 1808), “*Способ рассматривать книги и судить о них*” (СПб., 1808). А на экземпляре книги “*Беседа на гробе младенца о бессмертии души, тогда токмо утешительном, когда истина оного утверждается на точном учении веры и церкви*” (СПб., 1825) имеется собственноручная дарственная надпись автора: “*В библиотеку Императорского Харьковского университета усерднейшее приношение от сочинителя. Августа 23 д. 1825. С.П.бург*”.

Таким образом, работа с личной библиотекой Е.И.Станевича находится в начальной стадии. Это только предварительные результаты ее исследования. Главный вопрос для библиографов при работе с этим собранием - реконструкция его состава. В дальнейшем необходим его научный анализ, характеристика изданий по разным аспектам (язык, тематика, хронологические рамки).

Немаловажным также является наиболее точное прочтение сохранившихся маргиналий Е.И.Станевича, что даст возможность более полного раскрытия неординарной личности владельца, понимания особенностей мировоззрения писателя-философа. Характеристика и анализ состава личной библиотеки Е.И.Станевича могут быть важны для понимания духовной борьбы в российском обществе в первой четверти XIX века.

-
1. *Березюк Н.М.* Библиотека Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина за 200 лет (1805-2005) / Н.М.Березюк, И.Г.Левченко, Р.П.Чигринова. - Х.: Тимченко А.Н., 2006. - 390 с.; ил.
 2. *Жмакин В.* Жизнеописание святителя Иннокентия Пензенского / Василий Жмакин. - М., 2006. - 191 с.
 3. *Зарин Н.* Станевич Евстафий Иванович / Н.Зарин // Русский биографический словарь / под ред. А.А.Половцева. - СПб., 1909. - [Т.19]. - С.314-316.
 4. *Иваск У.Г.* Частные библиотеки в России / У.Г.Иваск. - СПб., 1912. - Ч.2. - 80 с.
 5. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. - Т.1, кн.2 / В.С.Иконников. - К.: Тип. ун-та св. Владимира, 1892. - С.883-1539, ССХХІІІ-СССЛXXI, 149, X с.
 6. *Кондаков Ю.Е.* Либеральное и консервативное направления в религиозных движениях в России первой четверти XIX века / Ю.Е.Кондаков. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2005. - 343 с.
 7. *Лашенков Н.А.* Евстафий Иванович Станевич / Н.Лашенков // Сборник Харьковского историко-филологического общества. - 1897. - Т.9. - С.55-92.
 8. *Рубинский К.И.* Фундаментальная библиотека университета / К.И.Рубинский // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / под ред. Д.И.Багалея и И.П.Осиповна. - Х.: Тип. "Печатное дело", 1911. - С.10-51.
 9. [Рудаков В.С.]. Станевич Евстафий Иванович / В.Р-в // Энциклопедический Словарь / изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. - СПб., 1900. - Т.31. - С.418.
 10. *Сумцов Н.Ф.* Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская академия) / Н.Ф.Сумцов. - Х.: Тип. Губерн. правления, 1888. - 13,5 с.
 11. *Фойгт К.К.* Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года / сост. при содействии проф. и чиновников ун-та, помощником попечителя Харьк. учеб. округа К.Фойгтом. - Х.: Тип. ун-та, 1859. - 173 с.

Боброва М.И. Личная библиотека Е.И.Станевича (1775-1835) в фонде Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина.

Сделана попытка анализа остатков личной библиотеки известного религиозного писателя, переводчика и философа Е.И.Станевича из фонда ЦНБ Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина. Исследована история формирования и содержание данного собрания.

Bobrova M.I. E.I.Stanevych's (1775-1835) private library located in the fund of Central Scientific Library of V.N.Karazin Kharkiv National University.

An attempt of analyzing the remains of a famous religious writer, translator and philosopher E.I.Stanevych's private library (which is currently stored at the fund of Central Scientific Library of V.N.Karazin Kharkiv National University) is done within the publication.

ГОНЧАРЕНКО А.В.

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРОГРАМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СХІДНОГО ПИТАННЯ (БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ 1876 р.): НА ОСНОВІ ДОКУМЕНТІВ АРХІВУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

На основі аналізу документальних джерел автор зробив спробу прослідкувати процес формування напрямків російської дипломатії щодо вирішення Східного питання навесні 1876 р.

Проблеми, пов'язані з дослідженням зовнішньої політики Росії у Східному питанні в 70-80-х роках ХІХ ст., протягом багатьох років викликали увагу вчених різних країн. Посиленню цікавості та інтенсифікації досліджень у цьому напрямку в останні роки сприяв 130-річний ювілей російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та визволення балканських народів від османського панування. У науковий обіг було уведено значну кількість архівних матеріалів, що розкривають політику великих держав. Поряд з цим майже всі фундаментальні роботи західних істориків та дослідників, що вивчали дипломатичну історію 70-80-х років ХІХ ст. ґрунтуються на використанні документальних джерел з британських, австрійських, німецьких і французьких архівів. На недостатнє дослідження російських документальних джерел ще в 1941 р. наголошував американський історик Дж. Рапп, який у передмові до своєї монографії зазначав, що *“остаточне вирішення всіх спірних питань”*, що торкаються історії Східного питання необхідно шукати в московських архівах [7]. Однак багаті колекції російських архівів ще недостатньо досліджені, що дозволяє продовжувати розробку багатьох аспектів цієї міжнародної проблеми, політики Росії та інших провідних європейських країн на Балканах та Близькому Сході в 70-80 роках ХІХ ст.

Тому ми на основі аналізу документів Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ) Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації ставимо за мету дослідити формування російської програми врегулювання Східної кризи навесні 1876 р.

У липні 1875 р. у Боснії та Герцеговині почалось антитурецьке повстання, яке викликало початок Східної кризи 1875-1878 рр. - одного з великих міжнародних конфліктів другої половини ХІХ ст. Повстанці вимагали зрівняння в правах мусульман і християн, проведення реформ, які б передбачали надання Боснії та Герцеговині адміністративної автономії [5, с.278].

Неефективність ноти австро-угорського міністра закордонних справ Д. Андраші від 30 грудня 1875 р., продовження Східної кризи 70-х років ХІХ ст. і, внаслідок цього, ускладнення ситуації в Близькосхідно-Балканському регіоні навесні 1876 р. - усе це змушувало російське зовнішньополітичне керівництво розробляти нові дієві засоби, спрямовані на врегулювання чергового загострення Східного питання, а також на попередження можливого сербсько-чорногорсько-турецького військового конфлікту, загроза якого ставала все більш неминучою.

В цей час Міністерство закордонних справ Російської імперії очолював князь Олександр Михайлович Горчаков (1798–1883 рр.) - нащадок стародавнього аристократичного роду, який відрізнявся з поміж усього російського керівництва своєю незалежною позицією в багатьох питаннях, розумінням стратегічних цілей європейських країн, а також блискучим передбаченням тактичних ходів своїх західних колег. О.М. Горчаков, який більше 25 років керував російським зовнішньополітичним

відомством, а з 1867 до 1882 рр. обіймав посаду канцлера, був прибічником нового зовнішньополітичного курсу, який повинен був відповідати державним інтересам країни. Його помірковані ліберальні погляди перетиналися з відданістю самодержавству та монархічним ідеалам. Крім того, О.М.Горчаков бачив головне завдання російської дипломатії у підпорядкуванні зовнішньої політики цілям внутрішньої перебудови та визнавав лише дипломатичні засоби вирішення міжнародних конфліктів [3, с.89].

Крім О.М.Горчакова значну роль у формуванні зовнішньої політики Росії на Балканах відігравали його прибічники - керуючий МЗС Російської імперії барон О.Г.Жоміні, а також російський посол в Австро-Угорській імперії Є.П.Новиков. Усі вони належали до угруповання в російській правлячих колах, яке виступало за обережну та помірковану балканську політику, оскільки будь-які необмірковані та не виважені дії могли мати дуже небезпечні наслідки для Російської держави не лише на Балканах та Близькому Сході, але й могли призвести до нової міжнародної ізоляції.

Після невдачі плану Д.Андраші російський уряд приходить до розуміння того, що жодним можливим та найбільш ефективним засобом вирішення Східної кризи 70-х років XIX ст. є надання широкої автономії Боснії та Герцеговині. Цю думку сформулював О.М.Горчаков у дипломатичній переписці ще в кінці березня 1876 р. Пропозицію канцлера підтримав цар Олександр II, який зазначив, що можна знову ставити питання про надання національної автономії повсталим провінціям.

6-7 квітня 1876 р. у Суторині герцеговинські повстанці передали меморандум з своїми вимогами до турецької адміністрації наміснику Далмації австро-угорському генералу Г.Родичу. Цей документ має дуже важливе значення для розгляду позиції Росії у боснійсько-герцеговинській проблемі, оскільки на основі саме цих вимог було розроблено російську програму врегулювання ситуації у Південно-Східній Європі. Крім того, саме цей меморандум канцлер О.М.Горчаков використав під час розробки проекту надання автономії Боснії та Герцеговині. Повстанці вимагали:

- 1) передачі селянам-християнам третини усієї землі з правом власності;
- 2) виведення турецьких військ з Герцеговини та залишення гарнізонів у шести містах - Мостарі, Столанці, Требіньї, Нікшичі, Плевлі і Фочі;
- 3) надання християнам засобів для відбудови зруйнованих будинків та церков, продуктів не менше, ніж на один рік, земельних знарядь, звільнення від сплати податків на три роки з моменту повернення;
- 4) дозволу на носіння християнами зброї до тих пір, поки не буде здійснено обіцяні реформи;
- 5) ведення адміністративного управління у відповідності з нотою Андраші та поширення його на райони Боснії та Герцеговини;
- 6) здійснення контролю за коштами, які Порта надає на потреби Боснії та Герцеговини з боку європейської комісії;
- 7) призначення австрійського та російського представників для спостереження за проведенням обіцяних реформ [4, с.43-46]. Аналогічні пропозиції містилися й у меморандумі боснійських повстанців, який також було передано наміснику Далмації.

Поновлення боснійсько-герцеговинського повстання та активізація збройних приготувань Османської імперії до військового виступу проти Чорногорського князівства - усе це змушувало російських дипломатів конструктивно обговорювати всі можливі варіанти виходу зі складного становища на Балканах. Одним з найбільш реальних кроків у цьому напрямку вважалась конференція міністрів закордонних справ Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Підсумком тривалих обговорень у російському міністерстві закордонних справ стала "*Записка*", що містила основні положення

напрямку дій зовнішньополітичного відомства Росії [1, арк.18-26]. Саме в цьому документі простежується тенденція розвитку поглядів керівництва російського дипломатичного корпусу на можливі шляхи вирішення Східного питання.

Необхідно підкреслити, що незмінною залишалась зовнішньополітична доктрина О.М.Горчакова - вирішення всіх питань у межах *“Союзу трьох імператорів”*. Крім того, як і раніше в Санкт-Петербурзі вважали, що треба зберегти територіальну цілісність Оттоманської держави.

У російському міністерстві закордонних справ розглядали два можливих варіанти розвитку подій:

1) умиротворення та засоби його досягнення;

2) позиція російської дипломатії у випадку поглиблення кризи. Що стосується першого варіанту, то керівництво зовнішньополітичного відомства вважало, що умиротворення неможливе без серйозних гарантій. *“Без цих гарантій, - відзначалося в документі, - нам доведеться або побачити, як повстанці відмовляться скласти зброю, або відправити їх на бійню з переконанням у нових вибухах”*. Російські урядовці також були переконані в тому, що *“єдиним реальним підґрунтям для таких гарантій мають бути умови, сформульовані інсургентами”* [1, арк.19].

У *“Записці”* також розглядалися три можливі комбінації щодо статусу Боснії та Герцеговини:

1) автономія цих земель;

2) їх приєднання відповідно до Сербського та Чорногорського князівств;

3) формування автономних нахій чи громад, аналогічних створеним Омер-пашою в 1868 р. (місцеве самоврядування).

Крім цього підкреслювалось, що для того, щоб будь-яка з цих комбінацій стала найбільш прийнятною для досягнення бажаного результату та перетворення в життя прийнятих рішень, необхідний європейський тиск [1, арк.19-20зв].

Що стосується загрози можливого приєднання Сербії та Чорногорії до боснійсько-герцеговинського повстання, необхідно, як відзначалось у записці, спрямувати всі дії на дотримання абсолютного невтручання великих держав, втручання може бути лише колективним. Принцип невтручання був прийнятий раніше, але до цього часу він зберігався в таємниці. В нових умовах ставилось завдання визначити це невтручання таким чином, щоб воно опосередковано не сприяло тій чи іншій з двох сторін. Також підкреслювалось, що *“честь та зацікавленість Європи вимагає, щоб нейтралітет не набув такого характеру, котрий торкнувся б почуттів справедливості, гуманності та християнського милосердя по відношенню до більш слабких”* [1, арк.23].

Питання колективного втручання було не менш актуальним, оскільки провідні європейські країни не повинні були тільки спостерігати за подальшим ускладненням ситуації у північно-західних володіннях султана. Російські дипломати ще не повністю розробили план колективного втручання, але вони зробили деякі нотатки з цього приводу та схилились до того, щоб обговорити їх зі своїми західними колегами.

Важливою є заключна частина *“Записки”* зовнішньополітичного відомства Росії, у якій підкреслюється, що якщо Стамбул не зможе *“забезпечити безпеку та сприятливий розвиток”* для християн, і якщо *“Порта повинна впасти під тягарем своїх власних помилок”*, - тоді завдання російської дипломатії, - *“сприяти та допомагати вільному розвитку християнських національностей на шляху до політичної незалежності - кожна в своїх географічних межах та у відповідності з своїми природними властивостями”* [1, арк.25].

Отже, в цьому документі російськими дипломатами вперше з початку Східної кризи 70-х років ХІХ ст. були розглянуті умови можливого надання балканським народам не лише автономії, але й у перспективі - незалежності.

О.М.Горчаков, розглядаючи різні варіанти врегулювання чергового загострення Східного питання, доручив скласти вичерпне викладення можливих дій російського зовнішньополітичного відомства послу Росії в Османській імперії графу Миколі Павловичу Ігнат'єву (1864-1877 рр.), можливо, одному з найкращих дипломатів того часу.

У цей період генерал М.П.Ігнат'єв надавав велике значення офіційному проголошенню принципу невтручання, яке, на його думку, не виключало енергійних дипломатичних кроків та навіть, у необхідному випадку, тиску на турецьке керівництво. М.П.Ігнат'єв запропонував скликати європейську конференцію зі Східного питання [8, с.249]. Він не виключав, що ідею конференції негативно зустрине султанський уряд, тому підготував проект ультиматуму. Конкретні пропозиції російського дипломата були логічним продовженням розвитку його ідей, що виникли ще восени 1875 р. Один із шляхів вирішення боснійсько-герцеговинської проблеми граф М.П.Ігнат'єв бачив у перетворенні цих провінцій на автономні князівства під владою чорногорського князя Миколи. В цьому його підтримував російський консул у Дубровнику О.С.Іонін, який вважав, що політичну незалежність Боснії та Герцеговини неможливо буде здійснити та пропонував приєднати їх до Чорногорії. Інший варіант, на думку посла, міг полягати в поступці Чорногорському князівству гірської частини герцеговинських земель і наданні широких автономних прав тим частинам Боснії та Герцеговини, що залишаються в складі султанської держави. Крім цього, М.П.Ігнат'єв вважав обов'язковим здійснення проголошених у грудні 1875 р. реформ по всій території Оттоманської імперії.

Але у Санкт-Петербурзі пропозиції М.П.Ігнат'єва розцінили як дуже радикальні та під керівництвом О.М.Горчакова почали розробку проекту вирішення Східного питання, котрий треба було обговорити під час Берлінської зустрічі імператорів (травень 1876 р. - А.Г.). Слід відзначити, що текст цього дуже важливого документу опублікував у своїй роботі в якості додатку американський історик Д.Харріс [6, с.447-450]. Учений знайшов копію цього документу в Державному Віденському архіві.

Крім цього, існує *“Записка Міністерства закордонних справ”*, що потім лягла в основу розроблених російським канцлером пропозицій для зустрічі в Берліні [2, арк.157-169зв]. Текст опублікованого проекту та записки в багатьох своїх положеннях співпадають. Але цей документ, що був складений у кінці квітня 1876 р., містив більше подробиць та детальніше викладав деякі пункти.

У проекті та записці відзначалось, що справа умиротворіння на Балканах вступила в нову фазу. Головне питання, поставлене повстанцями, полягало в необхідності гарантій проведення турецьким урядом реформ. Підкреслювалось, що керівники повстання розчарувалися у пропозиціях австро-угорського міністра, котрі передбачали лише моральні гарантії та вимагають ефективного контролю і матеріальних гарантій держав [2, арк.157; 6, с.447].

Основні висновки О.М.Горчакова, що містилися в цьому документі, були наступними: у будь-якому випадку обговорити вимоги ватажків повстання; необхідно домогтись від Стамбула припинення військового протистояння та почати переговори з представниками Герцеговини; більшість пропозицій повстанців треба включити до домовленості, котра б задовольнила обидві сторони; головне - не поширити реформи, а гарантувати їх здійснення; зміст питання та одночасно головна проблема в контролі та гарантіях ззовні, що потребують боснійці та відкидає султан [2, арк.163зв-164].

Російські дипломати розглядали різні варіанти здійснення контролю за проведенням перетворень. Відзначалось, що в даній ситуації це могло б проходити за схемою: консули (спостерігачі на місцях) - посольства (дружні рекомендації посольств османським урядовцям). Але така система вже практикувалась та не принесла реальних результатів. У записці та проекті канцлера підкреслювалась думка про необхідність посилення контролю з боку консульської чи міжнародної комісії, при цьому перевага надавалась останній. Одночасно відзначалось, *“що будь-яке прийняте рішення можна доповнити санкцією єдності та можливістю тиску на Порту”* [2, арк.168-169; 6, с.449-450].

Отже, навесні 1876 р. найважливішим завданням зовнішньополітичного відомства Росії була розробка плану вирішення Східного питання. Санкт-Петербург надавав велике значення можливому дипломатичному тиску на Османську імперію з боку провідних європейських держав. У цей період канцлер О.М.Горчаков вперше поставив питання про надання Боснії та Герцеговині національної автономії на кшталт Сербії та Чорногорії, а в перспективі - незалежності балканським народам. Крім того, під керівництвом російського канцлера було розроблено проект надання автономії Боснії та Герцеговині, який передбачав проведення реформ у північно-західних провінціях султана на основі вимог боснійських і герцеговинських повстанців. Крім цього, російський план також передбачав контроль за перетвореннями з боку міжнародної або консульської комісії. Проте лише підтримка російського проекту вирішення Східного питання австро-угорськими, британськими та німецькими дипломатами могла забезпечити його реалізацію. Дослідженню подальших зовнішньополітичних кроків керівництва Росії, спрямованих на врегулювання Східної кризи 70-х років XIX ст., будуть присвячені наступні розвідки автора.

1. Архив внешней политики Российской империи (далі - АВПРИ), ф.Канцелярия. 1876, д.86, лл.18-26.
2. АВПРИ, ф.Канцелярия. 1876, д.86, лл.157-169об.
3. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / [отв. ред. В.М.Хевролина]. - М.: Международные отношения, 1999. - 384 с.
4. Устанак у Босни од 1875 до 1878 год: Грађа за новију српску историју рата за ослобођење. - Нови-Сад: Српска матица, 1884. - 254 с.
5. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII - 70-е гг. XIX в. / [отв. ред. И.С.Достян]. - М.: Наука, 1986. - 432 с.
6. Harris D. Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878. The first year. - L.: H.Milford, 1936. - 459 p.
7. Rupp G.H. A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878 / Rupp G.H. - Cambridge: Harvard University press; L.: H.Milford; Oxford: University press, 1941. - 599 p.
8. Sumner B.H. Russia and the Balkans. 1870-1880 / Sumner B.H. - Oxford: Clarendon press, 1937. - 724 p.

Гончаренко А.В. Формирование российской программы урегулирования Восточного вопроса (март-апрель 1876 г.): на основе документов Архива внешней политики Российской империи.

На основе анализа документальных источников автор предпринял попытку проследить процесс формирования направлений российской дипломатии касательно решения Восточного вопроса весной 1876 г.

Honcharenko A.V. Formation of the Russian program for settling “the Eastern question” (March-April 1876): on the basis of the documents from the Archive of the foreign policy of Russian Empire.

After analyzing the documentary sources the author makes an attempt of tracing the process of forming the streams of Russian diplomacy concerning settling “The Eastern question” in the spring of 1876.

Отримано 4.05.2010

ПОБОЖІЙ С.І.

**“В ЦЕЛЯХ ПРИНЯТИЯ МЕР К ОХРАНЕ ПАМЯТНИКОВ
СТАРИНЫ И ИСКУССТВА”****(Рапорт історика мистецтва Д.Гордєєва про поїздку до Лебединського повіту)**

У публікації подано архівний документ, автором якого є український історик мистецтва Дмитро Гордєєв. В ньому йдеться про його поїздку на Лебединщину з метою рятування від пограбування архівів та пам'яток мистецтва.

У моїй публікації у Сумському історико-архівному журналі (№№ VI-VII) “Олексій Красовський. Матеріали до біографії” згадувався один архівний документ, який зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в Києві. Це рапорт про поїздку мистецтвознавця Дмитра Гордєєва наприкінці грудня 1917 р. до Лебединського повіту і датований 5 січня 1918 р. [1].

Дмитро Петрович Гордєєв (1889-1968) вивчав історію мистецтва на історико-філологічному факультеті Харківського університету, де слухав лекції вченого-візантиніста Є.Редіна. Переломним моментом у його житті стало знайомство з професором Федором Шмітом, який викладав в університеті історію мистецтва з 1912 р. Так Д.Гордєєв став учнем історика і теоретика мистецтва Ф.Шміта. Під його впливом визначилося коло наукових інтересів молодого вченого. Він зосередився на вивченні мистецтва Візантії. Восени 1917 р. його обрали ад'юнктом Кавказького історико-археологічного інституту. Проте революційні події покликали вченого до іншої роботи - збереження пам'яток мистецтва, яким загрожувало знищення у покинутих садибах Слобожанщини. Саме на цей час і припадають поїздки до Лебединщини. Д.Гордєєв був добре знайомий з Борисом Рудневим, листувався з ним [2]. У 1917 р. Дмитра Петровича було обрано дійсним членом Лебединського товариства шанувальників красних мистецтв [3]. Треба було приймати негайні заходи щодо збереження архівів, бібліотек, творів мистецтва. На засіданні Харківського історико-філологічного товариства, що відбулося 1 березня 1918 р. і було присвячено справі охорони пам'яток старовини та мистецтва, С.Таранушенко повідомив про загибель архіву Глазенапа у с.Василівка. В ньому зберігалися унікальні документи часів Марії Антуанетти. На засіданні було прийнято рішення про передачу приватних родинних архівів до історичного архіву Харківського університету [4]. Про розгром маєтку Глазенапа у Василівці йшлося також у рапорті Д.Гордєєва.

У 1933 р. Дмитра Петровича було репресовано, а наступного року засуджено до 5 років позбавлення волі. Після звільнення вчений жив у Грузії, де і помер. Архів вченого зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (м.Київ). Там же знаходиться і вищезазначений документ.

На мій погляд, архівний документ представляє надзвичайний інтерес не тільки для мистецтвознавців, але і для краєзнавців, дослідників історії та культури Сумщини. З нього, зокрема, випливає, що художник і колекціонер О.Красовський, який мешкав у селі Куличка Лебединського повіту, виявив бажання передати свою колекцію до Харкова. Це було обумовлено складною соціально-політичною ситуацією на Лебединщині восени 1917 р.

У рапорті Дмитро Петрович згадує про телеграму від 12 грудня 1917 р., яку надіслав йому О.Красовський. Очевидно, вони були знайомі, оскільки художник з Кулички звертався телеграмою саме до нього, а не до іншої особи. Скоріше за все, подібне знайомство могло відбутися під час приїзду Д.Гордєєва до Лебедин або ж О.Красовського до Харкова. Більше того, Дмитро Петрович знав характер зібрання колекціонера та його цінність. Він називає О.Красовського у рапорті володарем видатного зібрання українських килимів, а також російського та іноземного фарфору.

У відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського мені вдалося розшукати чернетку звіту історика мистецтва, старшого асистента музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету Степана Таранушенка. У ньому підтверджувався факт перебування Д.Гордєєва і С.Таранушенка у Лебедині у січні 1918 р.: *“В начале января минувшего года Д.П.Гордеев и я был командирован музеем в Лебедин для принятия мер по охране памятников, находящихся главн[ым] образом в коллекц[ии] гр[афини] Капнист и Красовского. Результатом поездок было с одной стороны пожертвование музеем гр. Капнист небольшой, но хорошей коллекции старинных плахт, одной вышивки, а с другой собрано жалованных грамот, старинных рукописей (XVI-XVIII в.) сдано его же в музей на хранение. Далее, по просьбе архимандрита [...] чтимый образ с. Николая с. Валки был также помещен для хранения в церк[овный] отдел унив[ерситетского] музея”* [5]. Отже, і з чернетки звіту С.Таранушенка маємо підтвердження факту перебування харківських мистецтвознавців на Лебединщині і на початку 1918 р. Крім колекцій О.Красовського від Б.Руднева (першого директора музею в Лебедині) та професора Харківського університету М.Сумцова були прийняті на збереження *“небольшие коллекции старинного оружия”* [6].

Крім того, до університетського музею на збереження бралися найбільш цінні у культурному відношенні речі. Для музейного зібрання була придбана у Б.Руднева *“коллекция фотографий с средне-азиатских ковров, вышивок, тканей и т.п.”* [7].

1. Гордеев Д. В историко-филологический факультет Харьковского университета. Рапорт о поездке в Лебединский уезд в конце декабря 1917 года // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф.208, оп.2, спр.224, арк.2, 3, 4.

2. Побожій С. Невідоме листування Д.Гордєєва і Б.Руднева // Сумська старовина: зб. наук. праць / Сумський державний університет. - Суми, 1996. - С.28-32.

3. Побожій С.І. Забуті художники і Сумщина. - Суми, 2008. - С.143.

4. Центральний державний історичний архів України, м.Київ, ф.2017, оп.1, спр.1076, арк.10.

5. Таранушенко С.А. Отчет по музею изящных искусств за 1918 г. // Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф.278, од.зб.1344, арк.1.

6. Там само, арк.2зв.

7. Там само, арк.3.

ДОКУМЕНТ

Д.ГОРДЕЕВ В ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ ХАРКОВСКОГО
ФАКУЛЬТЕТА

Рапорт о поездке в Лебединский уезд в конце декабря 1917 года

Осенью прошлого, 1917 года, сперва я, а потом и оставленный при кафедре истории и теории изящных искусств г-н Стефан Андреевич Таранушенко, посетив в целях принятия мер к охране памятников старины и искусства Лебединский уезд, особенно обратили внимание на некоторые собрания, имеющиеся у помещиков названной области, причем владельцы бы[ли] оповещены, что в случае начала аграрных волнений их коллекции могут быть приняты на хранение в Музей изящных искусств и древностей при университете. Произошедший в недавнее время в Лебединском же уезде разгром поместья генерала Глазенапа у села Василевки, а также умножающийся всюду захват крестьянами казенных и частных (при винокуренных заводах) складов спирта и водки, дали толчек местному коллекционеру Алексею Андреевичу Красовскому, владельцу выдающегося собрания украинских ковров и русского и иноземного фарфора, отправить от 12 числа декабря прошлого года на мое имя нижеследующую телеграмму: “хочу выслать вещи музей телеграфируйте согласие способ высылки. Красовский”. Так как телеграмма была получена лишь на третий день со времени подачи, то я посчитал более целесообразным лично побывать в Лебединском уезде, дабы, кроме собраний г-на Красовского, постараться принять меры к вывозу хотя бы замечательнейших памятников старины и искусства, находящихся в собственности гр. Капнист в с. Михайловке. Ввиду крайней срочности и наметившихся мероприятий я неотлагательно на собственные средства выехал в Лебединский уезд.

К моменту моего приезда г-м Красовским уже была начата перевозка его коллекций из имения Кулички в Лебедин. Оповестив собирателя о своем приезде, я принял возможное участие как в отборе памятников, так и в обсуждении дальнейших мероприятий по сохранению этих крайне своевременно вывезенных памятников, т.к. уже через несколько дней после доставки вещей в Лебедин, местными крестьянами были захвачены “к праздникам” склады спирта в с. Боровеньках, и начавшиеся вслед за тем бесчинства заставили г-на Красовского оставить Кулички.

После того как был ликвидирован вывоз коллекций г-на Красовского, я обратился к гр. Варваре Васильевне Капнист с просьбой заново осмотреть имеющиеся в Михайловке собрания с тем, чтобы отобранные памятники были сданы в Музей на хранение. Получив в ответ на указанные предложения любезное приглашение в поместье для обследования собраний, я имел возможность бегло осмотреть фамильный архив и разобрать драгоценную коллекцию плахт, из которой мною было отобрано для вывоза 17 половинных полотнищ и 6 цельных экземпляров (в Михайловке оставлено графией 11 половинных и 6 цельных экземпляров, по преимуществу дублетных), каковые и были мне выданы под расписку 21 XII. Для охарактеризования важности этого немногочисленного, но примечательного собрания в вопросе обследования народных тканей юга России должно отметить, что ряд памятников заткан шелком-сырцом кустарной обработки.

Из архива, кроме некоторых дел и ведомостей, мною были отобраны известные уже по работам, связанным с выставкой XII Археологического съезда, царские и

польские королевские грамоты XVII и XVIII веков, а также и собрание подлинных универсалов гетманов (26 - Ивана Мазепы, в двух связках; 2 - Ивана Брюховецкого; 6 - Ивана Скоропадского; 4 - Ивана Самойловича; 3 - Демьяна Игнатовича) и полковников (10) и две грамоты Луки Еп. Белгородского, а также и подлинная р-сь гетмана Полуботка в кожаном переплете, озаглавленная на выходном листе: "Liber diligentiarum labore reverendi patris Magistri Sopkronii Danilowicz, in collegio Kiiowo-Mohilaca no: anno Dui 1679. collectus: ex calamo Generosi Domini Pauli Polubotok studiosi scholae Gramatices", с двумя орнаментированными титульными листами, исполненными пером штриховой манерой (типа гравюр по металлу) с датами: первая - 1679, а вторая - 1681 годов. Эти два рисунка весьма важны - как памятники точно датированные и локализованные, как для истории позднего южно-русского, т.н. украинского орнамента вообще, так в частности и для истории украшения рукописей и старопечатных книг того же района.

Не смотря на тревожные примеры, графиня не пожелала оголять стен дома и оставила в Михайловке свое собрание картин, портретов и старинной утвари.

К сожалению, простуда, захваченная мною во время бушевавшей в долине Псла непогоды, заставив ограничиться мероприятиями лишь по отношению к двум указанным собраниям, не позволила мне обследовать другие поместья и усадьбы, о которых мне были даны сведения и которые намечались к осмотру.

В настоящее время важнейшие из оставшихся в Лебедине, за трудностью перевозки, предметов находятся в ведении председателя общ. любителей изящных искусств в г.Лебедине г-и Варвары Кузьминишны Демченко. С собою я смог доставить в Харьков лишь документы из архива гр. Капнист и часть коллекции плахт.

В заключение имею честь просить факультет поручить г-ну Архивариусу университета составить опись вывезенным мною документам и принятых под расписку в свое ведение из помещения Музея изящных искусств и древностей, куда они временно доставлены, а по принятии известить о том владелицу (г.Лебедин Харьк. губ.; с.Михайловка; гр. Варвара Васильевна Капнист), переслав ей копию описи.

Харьков
1918 г.
5 января

ассистент Дмитрий Гордеев

Побожий С.И. "В целях принятия мер к охране памятников старины и искусства" (Рапорт историка искусства Д.Гордеева о поездке в Лебединский уезд).

В публикации представлен архивный документ, автором которого является украинский историк искусства Дмитрий Гордеев. В нем говорится о его поездке на Лебединщину с целью спасения от грабежа архивов и памятников искусства.

Pobozhiy S. I. "In order to take steps for preserving ancient monuments and pieces of art" (A report on the trip to Lebedynsky uyezd by the art historian D.Hordeyev).

The publication represents the archival document produced by a Ukrainian art historian Dmytro Hordeyev. The document describes his trip to Lebedynsky uyezd with the purpose of saving archives and pieces of art.

ВЛАСЕНКО В.М., ГЛУШАН О.В.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

У публікації подано документи з історії діяльності Українського університетського угруповання для Ліги Націй, виявлені в архівах Чеської Республіки та України. Представлені матеріали висвітлюють участь академічного товариства українського еміграційного студентства і професури у міжнародному співробітництві у рамках Ліги Націй на межі 20-30-х років XX ст.

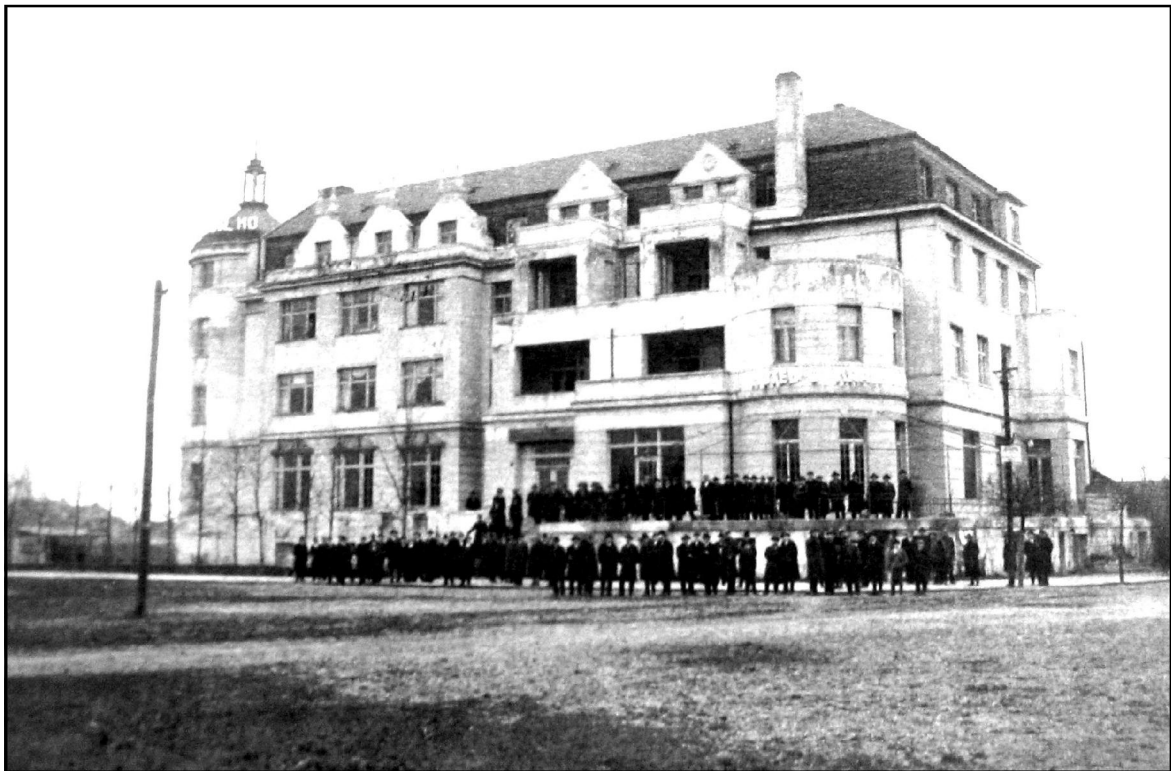
Представниками другої, міжвоєнної, хвилі української еміграції в країнах Європи у 20-х роках XX ст. була створена розгалужена мережа громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій, що мали на меті пропаганду та захист українських національних інтересів. Найбільше таких організацій діяло у Чехо-Словацькій Республіці (ЧСР). Одним з об'єднавчих центрів для них була Українська господарська академія (УГА) в Подєбрадах (1922-1935), біля якої *“гуртувалися десятки наукових, культурно-просвітніх, мистецьких, економічних, професійних та спортивних організацій, що своїми зв'язками з співзвучними їм чужинецькими організаціями пропагували українську національну справу”*¹. Групою її професорів і студентів у 1925 р. було засновано Українське університетське угруповання для Ліги Націй (УУУ для ЛН), що репрезентувало українське студентство й українську націю загалом перед Міжнародною університетською федерацією для Ліги Націй (МУФ для ЛН) та іншими міжнародними громадськими організаціями, орієнтованими на Лігу Націй.

Питання виникнення і розвитку діяльності УУУ для ЛН висвітлено у науковій літературі недостатньо. Стисло охарактеризував його діяльність у своєму фундаментальному дослідженні С.Наріжний². Побіжні згадки про товариство містяться у дисертаційному дослідженні О.Дуднік, присвяченому українському еміграційному студентському руху на теренах Центрально-Східної Європи в 20-х роках XX ст.³ Доповнюють знання про створення й основні напрямки діяльності угруповання нещодавно опубліковані документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), серед яких - статут товариства, протокол засідання його Управи, оголошення про загальні збори угруповання з зазначеним у них порядком денним, листування голови товариства С.В.Бородаєвського у справах УУУ для ЛН та ін.⁴

Дослідження створення, діяльності та значення УУУ для ЛН ускладнюється тим, що матеріали з історії цієї організації розпорошені по архівних установах різних країн. Одна частина з них у складі так званого *“празького українського архіву”*⁵ у повоєнні роки була вивезена до СРСР і нині зберігається у кількох центральних й обласних архівосховищах України, архівах Росії, інша частина залишалася у Празі. Тож публікація виявлених у фондах Національного архіву Чеської Республіки (НАЧР) документів УУУ для ЛН дає можливість розширити знання про діяльність угруповання, з'ясувати окремі аспекти його участі у роботі міжнародних громадських організацій та інституцій, орієнтованих на ЛН, визначити його роль у громадському житті української еміграції в ЧСР.

Заснована 15 квітня 1924 р. представниками чотирьох університетських товариств - англійського, німецького, французького та чехословацького - МУФ для ЛН⁶ звернулася до провідників студентства країн усього світу з закликом створювати

національні угруповання, що ввійшли б до складу Федерації та поширювали ідеї і принципи ЛН у середовищі студентського та професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Відгукнулося на нього й українське еміграційне студентство в ЧСР. З ініціативи та під керівництвом вченого-економіста, кооператора, державного діяча колишньої Російської імперії, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, а на той час - професора УГА й Українського вільного університету С.В.Бородаєвського⁷ 18 травня 1925 р. при Академії розпочало свою діяльність УУУ для ЛН. Головним завданням у статуті товариства визначалося *“студіювання ідей Ліги Націй, розповсюдження їх серед українців та взагалі спільна праця студентів та професури українських високих шкіл на засадах, реклямованих Лігою Націй по утворенню атмосфери міжнароднього порозуміння та довіря, що веде до сталого миру, потрібного цілому світові, а зокрема українській нації”*⁸.

Один з корпусів Української господарської академії. Подсбради. Кінець 1920-х рр.

В УУУ для ЛН нараховувалося близько 120 офіційних членів. Якщо ж врахувати, що до складу товариства входив також Центральний союз українського студентства, який об'єднував переважну більшість українських студентських товариств на еміграції та в Західній Україні, то число членів УУУ становило близько 3,5 тис. осіб, що проживали не лише в ЧСР, а й в інших країнах перебування української еміграції⁹. Зважаючи на цю обставину, керівництво товариства прагнуло організувати його відділи у таких осередках української еміграції, як Белград, Берлін, Бухарест, Варшава, Париж, Софія. Крім студентів, членами товариства були також викладачі вищих навчальних закладів, що, на думку учасників VIII Конгресу МУФ, мало запобігти втраті національним угрупованням керівних кадрів й активістів та зниженню активності й

ефективності його діяльності у результаті щорічних випусків студентів. Присутність професорів мала надати діяльності товариства стабільності та науковості¹⁰. Активними діячами УУУ для ЛН були такі професори, доценти, лектори й асистенти УГА, як Л.Бич, М.Добриловський, В.Іванис, Б.Мартос, В.Садовський, О.Коваленко, В.Кучеренко, С.Романовський, К.Безкровний, В.Сапіцький, С.Володимирів, Є.Гловінський, Г.Денисенко, А.Кущинський, К.Ніщеменко, О.Питель та ін.

Управління товариством здійснювали Загальні збори, Управа та Ревізійна комісія¹¹. Загальні збори збиралися не менше одного разу на рік та вирішували найважливіші питання організації діяльності угруповання: затверджували статут та вносили зміни до нього; обирали керівні органи; ухвалювали бюджет та план діяльності організації; вирішували справи про членство в товаристві та ліквідацію останнього. Управа, що складалася з 5 осіб - голови, його заступника, секретаря, скарбника й інформаційного референта товариства, була його виконавчим органом. До Ревізійної комісії входило 3 члени товариства, які здійснювали перевірку діяльності Управи не менше 2-х разів на рік, а також брали участь в її засіданнях з правом дорадчого голосу. Незмінним головою (президентом) УУУ для ЛН був С.В.Бородаєвський.

Діяльність УУУ для ЛН здійснювалася у декількох основних напрямках: участь у роботі міжнародних конгресів, конференцій, з'їздів, комісій тощо, що влаштовувалися МУФ для ЛН або окремими національними угрупованнями - її членами, Верховним комісаріатом Ліги Націй у справах біженців, Міжнародною унією товариств Ліги Націй, Міжнародним бюро миру, Міжнародним бюро праці, Міжнародним інститутом інтелектуальної співпраці та іншими інституціями і громадськими організаціями, орієнтованими на ЛН; співпраця з українськими еміграційними студентськими організаціями, науковими установами та навчальними закладами; участь у громадських і культурно-просвітницьких заходах, що здійснювалися УГА. Координуючи свої зусилля з Українським академічним комітетом та його членами, Центральним союзом українського студентства, Товариством прихильників УГА, угруповання використовувало трибуну конгресів МУФ для декларування перед європейською громадськістю протестів проти вбивства С.В.Петлюри та спроб звинуватити його у єврейських погромах на Україні в 1919-1920 рр.; проти політики сталінського режиму в Україні наприкінці 1920-х - на початку 1930-х років, зокрема щодо масових арештів української інтелігенції у справі Спілки визволення України та ін.

Розгортанню більш активної діяльності УУУ для ЛН в рамках Федерації перешкоджало те, що, згідно із статутом МУФ, її членами могли бути угруповання окремих держав, а не націй. Українське угруповання розглядали як організацію бездержавної нації, а отже як неповноправного члена МУФ. Вже у вересні 1925 р. делегат українського товариства С.Романовський взяв участь у II Конгресі МУФ. Тоді ж УУУ для ЛН було прийнято до складу Федерації, проте не як дійсного члена, а лише з правом дорадчого голосу¹². Конгрес схвалив ідею тісного співробітництва українського угруповання з чехословацьким¹³. У наступні роки українці продовжували домагатися дійсного членства. У 1928 р. Бюро МУФ підтвердило рішення II Конгресу щодо статусу УУУ (до речі, обмежені права мало й університетське товариство, створене росіянами-емігрантами)¹⁴. Остаточно питання про права й статус українського угруповання було вирішене у 1930 р. під час роботи VII Конгресу МУФ у Женеві. На пленарному засіданні 2 вересня була затверджена представлена

С.В.Бородаєвським на розгляд організаційної комісії Конгресу наступна схема вирішення “українського питання”: УУУ для ЛН набувало всіх прав члена Федерації за виключенням виборчого права на пленарних засіданнях Конгресу¹⁵.

Таке рішення Конгресу було зумовлене постійним інтересом, який виявляло українське товариство до діяльності МУФ, та безпосередньою участю у ній. Так, УУУ регулярно делегувало своїх представників на щорічні форуми Федерації: III Конгрес (Женева, 1926) - С.Бородаєвського, IV (Лондон, 1927), V (Женева, 1928) - С.Бородаєвського, Б.Бокітька, VI (Женева, 1929) - С.Бородаєвського, Б.Бокітька, VII (Женева, 1930) - С.Бородаєвського, Г.Келлер-Чикаленко, VIII (Женева, 1931) - С.Бородаєвського, Г.Келлер-Чикаленко, О.Бойківка, А.Руснака, XII (Женева, 1935) - С.Бородаєвського та ін. Українські делегати брали активну участь в обговоренні різних актуальних проблем, зокрема про національні меншини, вивчення студентами вищих навчальних закладів діяльності Ліги Націй та пов'язаних з нею громадських організацій, виголошували доповіді з окремих питань тощо. Організаційна комісія VII Конгресу відзначила значний внесок С.В.Бородаєвського у розвиток та пропаганду діяльності МУФ для ЛН, його віддану працю на користь Федерації¹⁶.

Нижче подано документи з ЦДАВО України (№2, 7, 14, 15) та НАЧР (решта), що висвітлюють діяльність УУУ для ЛН у 1929-1931 рр. За номінальною ознакою представлені документи - це листи (№№1, 7), циркуляр (№2), чернетки (№№6, 9) й оригінали протоколів загальних зборів товариства (№№3, 8) та засідань його управи (№№13, 16), проекти резолюцій (№5), фінансові звіти про стан товариства (№№10, 12) та додані до них матеріали, зокрема розписки (№11), мандати делегатів УУУ на VII Конгрес МУФ (№№14, 15) тощо. Наведені матеріали дозволяють скласти уявлення про основні напрямки діяльності та фінансовий стан угруповання на початку 1930-х років, демонструють спрямованість зусиль товариства на привернення уваги світової громадськості до проблем становища українського народу, розвитку його національного життя та їх вирішення.

Документи публікуються вперше зі збереженням орфографії, стилістики та пунктуації джерела. Відновлені упорядниками пропущені та скорочені слова подані у квадратних дужках. Фрагменти тексту, що не вдалося розшифрувати, позначені трикрапкою у квадратних дужках. Згідно з нормами сучасного українського правопису розставлено апострофи. Наприкінці публікації подано коментарі стосовно згаданих у тексті персоналій, подій, понять і маргіналій.

¹⁵Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.3879, оп.1, спр.1, арк.44.

¹⁶Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. - Ч.1. Репринтне видання 1942 р. / Відповід. ред. О.Купчинський. - Львів-Кент-Острогов: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2008. - С.113, 261-262.

³Дуднік О.Я. Український студентський рух в еміграції (Центрально-Східна Європа, 20-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - К., 2003. - С.16.

⁴Глушан О.В. Українське університетське угруповання для Ліги Націй: матеріали до історії організації // Сумська старовина. - 2009. - №№XXVI-XXVII. - С.207-229.

⁵Детальніше про переміщення та сучасне місцезнаходження матеріалів “празького українського архіву” див.: Лозенко Л.І. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. - 1994. - №1-6. - С.18-30; Кентій А.В. Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького архіву” // Архіви України. - 2000. - №1-3. - С.43-49; Мушинка М. Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917-1945): Сучасний стан і місця зберігання // На службі Клію: 36. наук. праць на пошану

Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Ред.: М.Брайчевський та ін. - К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. - С.532-545; *Він же*. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Історико-архівні нариси. - К., 2005. - 160 с., іл.; *Грімстед Патриція Кеннеді*. "Празькі архіви" у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної українки. - К., 2005. - 252 с.; *Палієнко М.Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). - К.: Темпора, 2008. - 688 с., іл. та ін.

⁶La Federation universitaire internationale pour la Societe des nations. Un observatoire des jeunes releves europeennes // Les releves en Europe d'un apres-guerre a l'autre: racines, reseaux, projets et posterites / Olivier Dard et Etienne Deschamps (dir.). - Bruxelles: P.I.E.-Peter Lang, 2005. - P.355-371.

⁷Детальніше про С.В.Бородаєвського див.: *Власенко В.М.* Сергій Бородаєвський (1870-1942) // Українські кооператори. Історичні нариси / С.Гелей (ред.). - Львів: Коопосвіта, 1999. - Кн.1. - С.201-210; *Аліман М.В., Гавриленко Ю.М.* Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. - Донецьк: ПРОЕКТ, 2000. - С.205-206; *Злупко С.* Українська економічна думка. Постаті і теорії. - Львів: Євросвіт, 2004. - С.306-308, 349-350; *Власенко В.М., Власенко В.В.* Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського) // Сумський історико-архівний журнал. - 2005. - Вип.І. - С.11-22; *Глушан О.В.* С.В.Бородаєвський: документи до біографії // Пам'ятки: археографічний щорічник. - 2009. - Т.10. - С.124-137; *Вона ж.* С.Бородаєвський - історик українського кооперативного руху // Дні науки історичного факультету: Матеріали III Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній Війні / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. - Вип.ІІІ: у 4-х ч. - Ч.4. - К., 2010. - С.55-58 та ін.

⁸ЦДАВО України, ф.3883, оп.1, спр.6, арк.4.

⁹Там само, спр.11, арк.7.

¹⁰Там само, спр.12, арк.42.

¹¹Там само, спр.6, арк.4.

¹²Українське життя. - Подєбради, 1926. - 26 серпня. - С.3

¹³ЦДАВО України, ф.3883, оп.1, спр.21, арк.22.

¹⁴Там само, спр.11, арк.17.

¹⁵Там само, спр.21, арк.106зв.

¹⁶Там само, арк.101.

№1

ЛИСТ КОМІСІЇ ЛЕКТОРСЬКОГО ПЕРСОНАЛУ УГА ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ АКЦІЇ ПРОТЕСТУ ПРОТИ МАСОВИХ АРЕШТІВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ ДО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

До Академічного Товариства для Ліги Націй.

Лекторський персонал Української Господарської Академії¹ в ЧСР на своїх зборах 14 м[инулого] м[ісяця] одногосно ухвалив резолюцію-протест проти останніх масових арештів української інтелігенції² на Україні і висловив побажання, щоби українські наукові та культурні установи і товариства виступили під проводом Українського Академічного Комітету³ солідарно перед чужинецькими відповідними установами і товариствами та інституціями Ліги Націй.

Комісія обрана на цих Зборах для переведення акції протесту Зборів дозволяє собі довести до ласкавого відома ухвалену резолюцію і висказане побажання.

Голова Комісії Проф[есор] Бич⁴

Секретар Др. інж[енер] Ол.Питель⁵

Подєбради

“ ”⁶ січня 1929 р.

Адреса: Prof[esor] L.Вус,

Podebrady, Nadrazni 25

НАЧР, ф. "Український музей в Празі", інв. №224. Машинописний оригінал.

№2

ЦИРКУЛЯР МІЖНАРОДНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ДЛЯ ЛІГИ
НАЦІЙ, НАДІСЛАНИЙ С.В.БОРОДАЄВСЬКОМУ

Federation Universitaire Internationale pour la Societe des Nations
Note Circulaire №3
Reunion du Conseil de la F.U.I. pour l'annee 1930

Le Conseil de la F.U.I. se reunira a Paris les 28 fevrier - 1er et 2 Mars au Secretariat de la
S.D.N. a Paris, 35 rue Vernet.

Premiere seance le 28 Fevrier a 9 h[eure] du matin.

ORDRE DU JOUR:

- I - Rapport du Secetaire General,
 - II - Projet financier presente par le Vice-President Tresorier,
 - III - Etude du probleme des Etats-Unis d'Europe (France)
Detail de la discussion:
 - 1° - Sont-ils souhaitables? Au point de vue economique, politique, psychologique.
 - 2° - Sont-ils realisables? Economiquement, politiquement - Point de vue administratif.
 - Formation d'une noyau de cohesion.
 - 3° - Cadre de la S.D.N.
 - IV - Groupements universitaires paneuropeens (Suisse),
 - V - Cas du Groupement Ukrainien (resolution du 6eme Congres).
 - VI - Preparation pour le prochain Congres de conferences sur le probleme des minorites
(resolution du 6eme Congres),
 - VII - Demande d'admission d'un nouveau Groupement Bulgare,
 - VIII - Creation de chaires speciales dans les Facultes pour etudier les organisations
internationales pour la Paix (Ukraine).
 - IX - Questions diverses.
- Le President: *Paul MOHN*

Переклад

Міжнародна Університетська Федерація для Ліги Націй
Циркуляр №3
Зібрання Ради М.У.Ф. у 1930 р.

Рада М.У.Ф. збереться у Парижі 28 лютого - 1 і 2 березня в Секретаріаті Л.Н.,
Париж, вул. Вернет, 35.

Перше засідання - 28 лютого о 9 годині ранку.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

- I - Доповідь Генерального Секретаря,
- II - Фінансовий проект, представлений Віце-президентом-скарбником,
- III - Вивчення проблеми Об'єднаних штатів Європи (Франція)
Деталі обговорення:
 - 1° - Чи бажані вони? З економічної, політичної, психологічної точки зору.

2° - Чи можна їх реалізувати? Економічна, політично-адміністративна точка зору. Утворення одного згуртованого об'єднання.

3° - Кадри Л.Н.

IV - Загальноєвропейські університетські угруповання (Швейцарія),

V - Справа Українського Угрупування (рішення VI Конгресу)⁷,

VI - Підготовка до найближчого Конгресу конференції з проблеми меншин (рішення VI Конгресу),

VII - Заява про прийняття нового Болгарського Угрупування,

VIII - Створення на факультетах спеціальних кафедр для вивчення міжнародних організацій миру (Україна).

IX - Різне.

Президент: *Поль МОХН*

ЦДАВО України, ф.3883, оп.1, спр.11, арк.29. Машинописна копія.

№3

ПРОТОКОЛ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

Протокол надзвичайних Загальних Зборів Українського Університетського
Угрупування для Ліги Націй
27 грудня 1930 р.⁸

Присутні - листа присутніх⁹

Голова - проф[есор] Бородаєвський¹⁰

Секретар інж[енер] Є.Гловінський¹¹

Порядок денний:

I. Реферат проф[есора] Бородаєвського про засідання Ради М.У.Ф. для Л.Н. що має відбутися 20-21/І 1930 р.

II. Протест проти терору на Україні

Проф[есор] Бородаєвський докладає, що наше угруповання одержало запитання на засідання Ради М.У.Ф. для Л.Н. і що він, як голова У.У.У. представив докладну записку відносно тих справ, що мають бути розглянені, подавши свою думку, що дисципліна про міжнародні організації миру має бути поставлена яко студійна на високих школах.

Зазначає, що Сенат¹² Академії асигнував У.У.У. 500 кс¹³ для внеску до М.У.Ф. На майбутній конференції¹⁴ (у вересні) має бути поставлено питання про меншости і відношення до них. Спочатку ця справа має бути профільтована в Раді М.У.Ф. Хоч де які націон[альні] угруп[овання] ставлять питання практично, треба рахуватися з тим, що Рада вимагатиме суворо наукового підходу, тому [...] виносити на конференцію. Ставить перед зборами питання, які б такі проблеми вони вважали потрібним винести на Конференцію.

З цього приводу зав'язуються дискусії, в яких беруть участь Садовський¹⁵, Безкровний¹⁶, Питель, Володимиров¹⁷, Бородаєвський, Гловінський.

Виноситься рішення - І-ше бажано було б поставити питання 1) про статистику національностей і про встановлення науково об'єктивного методу цієї статистики.

2) про створення соціологічно-психологічного інституту для вивчення питань про націон[альні] меншости для дослідження, як відбивається національно-пригнічений стан на живучості і т.и.

II обрати комісію в складі д-ра Пителя, інж[енера] Денисенка¹⁸, Гловінського і Др. Володимирова з завданням: підготувати статистичний матеріал про стан укр[аїнської] меншости по різних державах.

III В справі протесту проти терору на Україні, Голова зборів зачитує проект, що Збори і приймають (дивись додаток 2¹⁹). Цей проект має бути розісланий по всіх національних У[ніверситетських] У[групованнях] і Бюрові²⁰ М.У.Ф.

Голова *С.Бородаєвський*

Секретар *Є.Гловінський*

Додатки 1) списки присутніх
 2) протест проти [...]

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№225. Рукопис.

№4

СПИСОК ПРИСУТНІХ НА НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРАХ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

Список присутніх
на Зборах У.У.У. 27 грудня 1929 [року]

- 1 Проф[есор] Бородаєвський
- 2 доц[ент] Садовський
- 3 проф[есор] Мартос²¹
- 4 асист[ент] Безкровний
- 5 " " Питель
- 6 " " Володимиров
- 7 " " Кучеренко²²
- 8 " " Гловінський
- 9 лект[ор] Сапицький²³
- 10 проф[есор] Бич

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№225. Рукопис.

№5

ПРОЕКТ ПРОТЕСТУ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ ПРОТИ МАСОВИХ АРЕШТІВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ

3/I 1929²⁴

В останній час комуністична влада на Україні енергійно веде наступ на представників вільної науки. Недавно цією чужою більшістю Українського населення владою зроблені масові арешти представників академічних і працюючих на культурній ниві кол населення. Ці арешти мотивуються боротьбою з

політичними ворогами, які роблять ніби то змови проти комуністичної влади на Україні. Однак дійсність не відповідає цьому твердженню. Всі арештовані - інтелектуальні діячі не причасні до активної політики проти комуністів. А тому ціль комуністичної влади на Україні - знищити навіть ту невелику групу незалежних вчених, що перебувають до цього часу на Україні.

Таке знищення в тій чи іншій формі оголошується заздалегідь необхідним не тільки залежною від комуністів пресою, тому що вільної преси там, де володіють комуністи, не існує, але також і відповідальні представники прокуратури в своїх промовах ще завчасно до суду над арештованими інтелектуальними діячами України оголошують їх злочинами і вимагають суворої кари, то-б то, роблять тиснення і на той відповідно мало незалежний суд, який існує під комуністичною владою.

Перед таким новим злочином, що підготовляє комуністична влада на Україні проти представників науки, проти діячів інтелектуальної праці, ми протестуємо перед усім цивілізованим світом і просимо вжити всіх заходів, щоб охоронити від комуністичного свавілля арештованих безпідставно представників тих уже [...]лених інтелігентних діячів, що перебувають зараз на Україні.

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№225. Машинопис.

№6

ЧЕРНЕТКА ПРОТОКОЛУ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ 27 ГРУДНЯ 1929 р.

Збори Українського Академічного Товариства для Ліги Націй

27 грудня т[ого] р[оку] в Подєбрадах відбулися збори Українського Академічного Т[овариств]а для Ліги Націй. На цих зборах Голова Т[овариств]а проф[есор] Бородаєвський поінформував присутніх що в числах 20-21 січня б[іжучого] р[оку] відбудеться засідання Ради Федерації Університет[ських] Т[овариств]в. На порядку денному стоїть питання про національні меншости, яке Рада хоче розглянути перед тим, як ставити його восени на майбутній конгрес Федерації. Це питання має бути розглянуто науково, без привнесення моментів політичних. Збори ухвалили внести до Ради проект організації національної статистики, с[еб]т[о] щоби статистичні дослідження, які переводяться в кожній країні над станом національних меншостей, були поставлені науково і одноманітно. Для цього треба, щоби відповідні схеми були вироблені і ухвалені Міжнародним статистичним Конгресом. Про це і має подбати Федерація.

Друга пропозиція, що має бути піддана під розвагу Ради Федерації, - це утворення спеціального інституту, який би досліджував стан національних меншостей по різних країнах, г[оловним] ч[ином] з точки погляду психологічних деформацій, які відбуваються в душі кожного члена поневоленої і пригніченої нації.

Далі збори обрали комісію, яка має своїм завданням збирати для майбутнього конгресу відповідні матеріали про становище української національної меншости по різних країнах - С.С.С.Р., Польщі, Румунії, Ч.С.Р.

До комісії були обрані - д-р Питель, д-р Володимирів, інж[енер] Гловінський, інж[енер] Денисенко - з правом кооптації і притягнення до праці кореспондентів з різних закутків української землі.

Нарешті збори ухвалили текст протесту проти арештів на Україні (текст).

Цей протест має бути розісланий по всіх національних університетських товариствах що входять до Федерації - і в Раду Федерації.

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№225. Рукопис.

Збори Українського
Академічного Товариства
для Ліги Націй

27 грудня т.р. в Подєбрадах
визбулися збори Українського
Академічного Товариства для Ліги
Націй. Ко цих зборів голову
Т-ва проф. Богданівський поїхав
формовав присутніх що в
числах 20-21 січня с.р. виступи
виступив заступник Ради Федерації
Університ. Т-ва. На
коротку згенотом сфайго мовили
про націоналістичні меншини, яке
Рада має розглянути перед тим,
як сфайго вно в оєєни на
майбутній Конгрес Федерації.
Це мовили має бути
розглянено каукові, бу привне-
сєєні потенції політичні.

Уривок з чернетки зборів УУУ для Ліги Націй від 27 грудня 1929 р.

№7

ЛИСТ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО ДО ЧЛЕНІВ РАДИ МІЖНАРОДНОЇ
УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

GROUPEMENT UNIVERSITAIRE UKRAINIEN
POUR LA SOCIETE DES NATIONS.
Prague (Tchecoslovaquie).

Le 12 Janvier 1930.

Cher Monsieur!

Il ne me sera pas possible de venir a Paris pour la seance du Conseil de la FUI qui devra deliberer, d'apres la decision du VI Congres de la FUI la question de la situation juridique du Groupement Ukrainien dans la Federation.

Je le regrette, mais j'espere que vous, ne refuserez pas votre competent et enegrique concours afin que la decision de la FUI soit favorable a notre Groupement.

Je me permets de vous envoyer copie d'un petit memoire que je viens d'expedier au Secretaire General pour que vous soyez au courant de nos "pia desideria".

Veillez agreer, Cher Monsieur, l'assurance de ma consideration distinguee.

S.Borodaewsky

Переклад

УКРАЇНСЬКЕ УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ
УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ
Прага (Чехословаччина).

12 січня 1930 р.

Шановний Пане!

Я не матиму можливості приїхати в Париж на засідання Ради МУФ, що має прийняти рішення, відповідно до постанови VI Конгресу МУФ, щодо питання юридичного становища Українського Угрупування у Федерації.

Мені шкода, але я сподіваюся, що Ви не відмовите у Вашій компетентності й енергійному сприянні тому, щоб рішення МУФ було сприятливим для нашого Угрупування.

Дозволю собі надіслати Вам копію доповідної записки, яку я щойно відправив Генеральному Секретарю, аби Ви були у курсі наших "pia desideria"²⁵.

Шановний Пане, прийміть запевнення в моїй щирій повазі до Вас.

С.Бородаєвський

ЦДАВО України, ф.3883, оп.1, спр.29, арк.5. Машинописна копія.

№8

ПРОТОКОЛ ЗВИЧАЙНИХ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ УКРАЇНСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

Протокол

Звичайних Загальних Зборів Українського Університетського Угрупування для
Л[іги] Н[ацій]

26 червня 1930 [року]. Подебради.

Присутні: п[ани] Бородаєвський, Бич, Садовський, Сапицький, Добриловський²⁶, Бич, Ніщененко²⁷, Питель, Гловінський, Кучеренко.

Порядок денний:

- 1) Зачитання протоколу минулих зборів.
- 2) Реферат проф[есора] Бородаєвського про Засідання Ради М.У.Ф. для Л.Н.
- 3) Майбутній Конгрес М.У.Ф. і делегування представника У.У.У.
- 4) Відчит голови комісії меншостей д-ра Пителя.
- 5) Звіт Управи і Рев[ізійної] Комісії У.У.У.
- 6) Вибори Голови і Членів Управи і Рев[ізійної] Комісії.
- 7) Біжучі справи.

Головує проф[есор] Бородаєвський, секретарює - інж[енер] Ніщененко.

Постановили

Ad. п.1. Протокол минулих зборів 27 грудня 1929 [року] приймається до відома.

Ad. п.2. Проф[есор] Бородаєвський інформує, що засідання Ради М.У.Ф. відбулося в Парижі в січні ц[ього] р[оку]. На це засідання УУУ не могла вислати свого представника за браком коштів, але вислала меморандум з проханням урівняти УУУ в правах з дійсними членами. Цей меморандум розглядався в Раді, але Рада жадного рішення не винесла, обрала комісію із представників Югославії, Італії, Франції і вирішила відкласти цю справу до рішення майбутнього Конгресу М.У.Ф. Також на цьому засіданні був оголошений секретарем Ради п[аном] Дюпюї²⁸ протест У.У.У. проти терору на Україні і прийнятий до відома. З інших питань, що розглядалися на Раді, референт укаже на питання Панєвропи²⁹, проблеми меншостей, і на фінансові справи, з приводу яких з'явився проект збільшити членський внесок національних угруповань на 50%. Проект цей поки що не переведений в життя.

Доклад проф[есора] Бородаєвського приймається до відома.

Ad. п.3. Проф[есор] Бородаєвський інформує, що майбутній конгрес МУФ відбудеться у вересні в Женеві ц[ього] р[оку].

Ухвалено обрати представником на цей конгрес від УУУ проф[есора] Бородаєвського і просити п[ан]і Келер-Чикаленкову³⁰ увійти в склад делегації УУУ і допомогти п[ану] Бородаєвському брати участь в Конгресі.

Ad. п.4. Д-р Питель докладає про працю [в] т[ак] зв[аній] міnorитній³¹ комісії.

Ухвалено - просити членів комісії представити оброблений ними матеріал до середини серпня ц[ього] р[оку].

Ad. п.5. Проф[есор] Бородаєвський коротко докладає про діяльність УУУ, а інж[енер] Є.Гловінський подає фінансовий звіт Т[оварист]ва (див. прилогу³²).

Проф[есор] Бородаєвський зачитує вислід праці ревізійної комісії (в кас[овій] книзі УУУ) і пропонує майбутній Управі звернути увагу на сплачування боргів, що має УУУ, і складати ясний баланс УУУ на рік. Приймається демісія Управи і побажання Ревізійної Комісії.

Ad. 7) Таємним голосуванням переводяться вибори Голови, Членів Управи і членів Рев[ізійної] Комісії УУУ.

Обрані - на Голову - проф[есор] Бородаєвський (одноголосно)

До управи - проф[есор] Бич, інж[енер] Євтухів³³; інж[енер] Ніщененко; кандидат - д-р О.Питель.

До Рев[ізійної] Комісії - Доц[ент] Добриловський, асист[ент] Кучеренко, лект[ор] В.Сапицький.

При кінці зборів висловлюють подяку проф[есору] Бородаєвському за його невтомну працю для УУУ. На пропозицію проф[есора] Бородаєвського також подяку виносять був[шому] членові Управи в[иконуючому] о[бов'язки] скарбника і секретаря Управи інж[енеру] Гловінському, що від'їжджає з місця осідки т[оварист]ва.

Голова С.Бородаєвський
Секретар К.Ніщепенко

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№225. Рукопис.

№9

ЧЕРНЕТКА ПРОТОКОЛУ ЗВИЧАЙНИХ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

[26 червня 1930 р.]

Засід[ання] Унів[ерситетського] Т[оварист]ва для Ліги Націй

Секретар Гловінський зачитує протокол попереднього засідання. - Затверджується.

Реферат Голови Т[оварист]ва проф[есора] Бород[аєвського] про останнє засідання Ради [у] Лют[ому]-Березні, були предст[авники] 15 держ[ав]. Наш представник не був із-за фінанс[ових] труднощ[ів]. Засід[ання] було урочисте, з прис[утніх]: діячі Геріо³⁴, П[оль-]Бонкур³⁵ і інші, які близькі до планів Бріана³⁶ про паневропу. Тут розбирали фінанс[ові] справи. Бюджет на майбут[ній] рік коло 10.000 шв[ейцарських] франк[ів], для зіб[рання] засобів звернут[ися] до багатших Славян. - Проблема допомоги урядів - не найшла згоди - бо треба незалежн[ість]. Схилились щоб в кожн[ій] країні організ[увати] почесні комітети, члени яких давали б кошт без претенз[ій] на вплив. Також щоб підвищ[ити] членськ[ий] внесок до 50%. З україн[ців] до цього було L2, коли предл[ожено] L3 буде. Найбільше уваги була притягла ідея Паневропи. Найбільш енер[гійно] захищ[али] франц[узські] делег[ати] з Полем-Бонкур[ом] в дусі проекту Бріана. Франц[узські] дел[егати] хотіли цією ідеєю протистояти америк[анським] сполуч[еним] штата[м], але утворит[и] паневро[пу] без Амер[ики] і Росії, а також Англії, що зайнят[а] своїм[и] домін[іонами], таким чином не паневропа, а півевропи з держав з протилежн[ими] інтер[есами], це не щось реальне, а більш ідеальне. Найбільш [...] проти панев[ропи] вист[упив] бельг[ієць] Гендрікс³⁷, бо Амер[ика] і Росія, що вилуч[аються], можуть довести до небезпеч[них] ускладнень з Англі[єю] і Америкою. По погляд[у] Гендрікса найліпше йти шлях[ом] об'єднання інтересів в Лізі Націй. Швейц[арський] депут[ат] приєднався до цієї точки погляду. Коли дійшло до голос[ування], то вияв[илося], що дана точка погл[яду] не може зібрати більшості, а тому в резол[юції] - рада приймає як прінц[ип], щоб Європ[а] була об'єдн[ана] в економ[ічному] [стремлінню] і політ[ичному], але конституційно ця справа дуже тяжк[а]. Що до мит, то треба найти способи, які б задовольняли більшість держав. Тут потрібна допомога елементів економічного поряд[ку]. Ні в якому разі не можна виключ[ати] з цього об'єд[нання] Англію, в той час коли Англі[я] не стре[...]. Т[аким] ч[ином] ця резол[юція] не дає нічого конкретн[ого], а лише побажання. Це зауважив Венгерець, що доти не буде паневроп[и], поки не буде [...] побачити [...] - справедливість, а після мир. Після

перейшли до справи *minorite*, на цьому засід[анні] більшість хотіла поставити її в цілий зріст і ухвал[ила]: приймаючи на увагу важність проблеми *minorite* і мусить бути виріш[ена] на слідуєчому конгресі. Ця справа, що і нас цікавить, буде поставлена у всій широті. Статут каже, що членами можуть бути ті організації, що працюють на своїй території. В цій справі нашому предст[авнику] проф[есору] Бород[аєвському] вжит[и] заходи. Предст[авник] ЧСР Мертль, щоб додерж[уватись] статут[у], теж Бельгієць, що за українцями не можна вважати повноти. Укр[аїнська] група заклала з Чехослов[ачкою] договір через нашого секретаря. На другий рік я заявив, що наша група не може погодит[ися] з цим догов[ором], і що наша група буде виявляти інтерес, коли наша делег[ація] буде мати всі права. Фактично воно так і було. Теж Франц[уз] проти укр[аїнської] групи. Швейц[арець] - щоб була в тісн[ому] зв'язку з чехословацькою, Серб - щоб без укр[аїнської] делегації цієї справи вирішити не можна, теж франц[уз] і італ[ієць] - що треба відкл[аст]и виріш[ення] справи та Венгер, бо нема укр[аїнських] делегат[ів].

Були винес[ені] пропоз[иції], скл[икати] ком[ісію] хотіли і італ[ійці] і франц[узи], і винес[ли] відкласти цю справу до слідуєчих зборів. Добре що ми відбилися од ради, Заг[альні] Збори будуть в Женеві в помешк[анні] Ліги Націй у серпні-вересні. Може це буде ще гірше, бо може вони зазнаються, але коли так, я вживу всіх заходів ...

Наш протест проти більшов[ицького] терору був надісл[аний] і оголош[ений] в раді і був прийнятий до відома. Коли 1 1/2 чи 2 роки ми послали такий протест, то тоді я одержав від ген[ерального] секретаря запит, що звертаю увагу, що це політич[на] справа. Тепер таких зауважень не було, хоч справа теж політична. Ось це і все що було на збор[ах] цієї ради і про що я вваж[ав] обов[язком] довести до від[ома]. Слідуєч[ий] конгр[ес] буде у серпні-вересні, може я там буду, може ще кого просити.

Садовський - можна доруч[ити] справ[у] п[ані] К[еллер]-Чикал[енко], яка є людина Європ[ейської] культури і має практ[ику] міжнародн[ої] роботи.

Бич - практич[не] підпис[ання] договору доцільно доповнити, що закл[али] його 4 роки тому, треба поставити справу так, що самостій[ні] виступи не [...], а в допомогу. Написати офіц[ійні] листи.

Бород[аєвський] - Документи видати їй на руки коли я поїду, щоб вони помагали в комісії.

Відчіт голови комісії про *minorite* Пителя.

Комісію заклали 27/IV - Волод[имирів], Глов[інський], Денис[енко] і Питель.

Ден[исенко] обіцяв оброб[ити] пит[ання], як повинні підраховув[атися] при переписах націон[альні] меншини.

Глов[інський] - Що до вивч[ення] меншост[ного] питання в Польщі у [...] Словян[ському] Музеумі - цих матеріалів ми ще не могли використати.

Питель - я хотів притягти Т[оварист]во вивч[ення] зах[ідних] земель, але лект[ор] Димін[ський]³⁸ відмовив т[оварист]вом допомогти а запропонував свої персон[альні] послуги. Я зверн[увся] до проф[есора] Старос[ольського]³⁹ і голови клу[бу]⁴⁰ Д.Лівицького⁴¹ - але без відповіді. Звернув[ся] до Матюшенка⁴² - але теж без відповіді.

Після звернувся до Целевича⁴³ (гол[ови] Клубу?). Я пригот[ував] матеріали про шкільництво на захоп[лених] землях, але не повні. Думаю поповнити в час поїздки по Галичині.

Бород[аєвський]. Я просив би, щоб бодай до середини серпня щось дали. Питель обіцяє і Глов[інський].

Звіт Бород[аєвського]. - були знос[ини] з ген[еральним] секрет[арем] [...] про *minorite*, що ми хочем зробити

2) виготовл[ений] протест, що розісл[аний] 30 угр[упованням]

3) ” меморандум, розісл[аний].

4) доклад в унів[ерситеті] укр[аїнському], щоб був запр[оваджений] курс про Лігу Націй? і проф[есор] Ейх[ельман]⁴⁴ повід[омив], що буде викладати 1 год[ину] про Лігу Націй та її [...].

5) зносили з польськ[ою] групою, що присл[ала] нам свій відчит. Чехослов[ачька] група до нас віднос[иться] дуже неприх[ильно].

6) до слід[уючих] конгресів я маю виготовити ряд докладів.

Звіт фінансов[ий] - Гловінський. Скарбн[иком] був обраний Кущин[ський]⁴⁵, предс[едателем] Євтухів і нарешті поміч[ником] у Гловінського, хоч обраний не був. Зачитує доклад.

Звіт Ревіз[ійної] ко[місії]. Бич - звірен[і] записи в книзі зроблені правильно (Зачитує). З книжки записів не ви[...] і тому в справозданні не показані. Бокітько⁴⁶ 305 кч. - це позика 1923 р. на поїздку в Лондон L2 = 350 кч. Ми повернули 200 кч. і на решті він не настоював. Цей борг 305 к. через те, що баланс не складений, вони ці суми ускользають з уваги. Треба було б зав[одить] рахівництво більш правильно. Ми маємо 233 кч. готівки, але ми винні щось 1000 кч. Треба було б вияснити справу з боргом і почати сплачув[ати].

Побаж[ання] приймається і дякує

НАЧР, ф. “Український музей у Празі”, інв.№225. Рукопис.

№10

ЗВІТ ПРО ФІНАНСОВИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ ЗА 1929/1930 р.

26 червня 1930 р.

Фінансовий звіт У.У.У. за час 13/V [19]29 по 26/VI 1930 р.

Прибутки

1) Залишаються з минулого періоду (на р[ахун]ку Взаємопомочі ⁴⁷)	79 кс
2) поступило пожертв і членських вкладок	282 кс
3) Від Сенату Укр[аїнської] Госп[одарської] Акад[емії] в ЧСР	500 кс

861 кс

Видатки

1) Виплачено боргу інж[енеру] Бокітькові	118 ³⁰
2) Виплачено боргу проф[есору] Бородаєвському	42 -
3) Витрачено на розсилку протесту	72 -
6) Поштові видатки Проф[есора] Бородаєвського	40 -
7) різні інші видатки	22 -
8) Внесок до М.У.Ф. для Л.Н.	333

627³⁰ кс

Сальдо на 26/VI 233 кс 70 гел[ерів]

3 них

на руках готівка у в[иконуючого] о[бов'язки] скарбника	-	140 кс
по книжці т[оварист]ва Взаємопоміч вклад	-	50 кс
аванс у пр[офесора] Бородаєвського		43 ⁷⁰

233⁷⁰

У.У.У. винно:

Допомоговий К[оміте]т при У.Г.А. ⁴⁸	-	700
Інж[енеру] Бокітькові	-	250

У.У.У. винні:

Цесус ⁴⁹	-	150 кс
Бибік ⁵⁰	-	100 кс

Є.Гловінський

В[иконуючий] о[бов'язки] скарбника Т[оварист]ва
26/VI [19]30 р.

L[azne] Podebrady

C.S.R.

Перевірено. Звіт складений вірно. Член ревіз[ійної] комісії
26/VI Бич

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№225. Рукопис.

№11РОЗПИСКА С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО ПРО НАЯВНІ В ЙОГО РОЗПОРЯДЖЕННІ
КОШТИ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ
НАЦІЙЗалишається в моєму розпорядженню на видатки на листування Укр[аїнського]
Унів[ерситетського] Угр[уповання] для Ліги Націй 85 кс 70 h. (вісімдесят п'ять к.с. 70
h.)

VI.23/1930

С.Бородаєвський

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№225. Рукопис.

№12ЗВІТ ПРО СТАН КАСИ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО
УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ У 1929/1930 р.Українське Університетське Угрупування для Ліги Націй
дня 20.VII.1930.
м.ПодєбрадиСТАН РАХУНКУ КАСИ
на 1-ше липня 1929 року.

ПРИБУТКИ за час 1.I.-30.VI.1929 р.:

Сальдо на 1.I.1929	Кч.	66.70
Членські внески та добровільні пожертви		521.30

Кч. 588. -

ВИДАТКИ за час 1.I.-30.VI.1929 р.:

Повернено Бокітькові боргу	Кч.	138.30	
Членський внесок до Міжн[ародної]			
Унів[ерситетської] Федерації		334. -	
Кореспонденційні видатки		80. -	
<u>Сальдо</u> на 30.VI.1929 р.		35.70	
			Кч. 588. -
<u>Стан рахунку каси на 1.VII.1930.</u>			
ПРИБУТКИ за час 1.VII.1929-1.VII.1930 р.:			
Сальдо на 1.VII.1929	Кч.	35.70	
Субвенція Сенату УГА		500. -	
Членські внески		157. -	
			Кч. 692.70
ВИДАТКИ за час 1.VII.1929-1.VII.1930 р.:			
Кореспонденційні видатки	Кч.	176. -	
Членський внесок Міжн[ародній]			
Університет[ській] Федерації		333. -	
<u>САЛЬДО</u> на 1.VII.1930		183.70	
			Кч. 692.70
<u>СТАН КАСИ НА 1.VII.1930 р.</u>			
1) Готівка у скарбниці	Кч.	140. -	
2) У голови Т[оварист]ва проф[есора] Бородаєвського		43.70	
	Кч.	183.70	
3) На біжучому рах[унку] Т[оварист]ва “Взаємопоміч”		50. -	
			Кч. 233.70

НАЧР, ф. “Український музей у Празі”, інв.№225. Машинописна копія.

№13

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ УПРАВИ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

Протокол ч.І.

Управи Укр[аїнського] Унів[ерситетського] Угрупування для Ліги Націй
дня 28 червня 1930 р.

Присутні: Голова Т[оварист]ва п[ан] проф[есор] С.Бородаєвський та члени
Управи: п[ан] проф[есор] Л.Бич, п[ан] доц[ент] М.Добриловський, п[ан] лект[ор]
Сапіцький, п[ан] інж[енер] К.Ніщенко.

Порядок денний:

1. Розподіл функцій між членами управи.

2. Біжучі справи.

Ад. 1. Президентом Т[оварист]ва є обраний загальними зборами Т[оварист]ва
п[ан] проф[есор] С.В.Бородаєвський.

На заступника президента Т[оварист]ва одноголосно обрано п[ана] проф[есора]
Л.Бича.

На генеральн[ого] секретаря Т[оварист]ва обрано п[ана] інж[енера] О.Євтухова.

На секретаря-скарбника Т[оварист]ва обрано п[ана] інж[енера] К.Ніщенко.

Ad. 2. а) Обговорено і ухвалено підписати мандати на VI міжн[ародний] конгрес⁵¹ Унів[ерситетської] федерації для п[ана] президента Т[оварист]ва проф[есора] Бородаєвського С. та згідно з ухвалою загальних зборів для П[ані] Келлер-Чикаленкової, яка має допомагати п[ану] президентові Т[оварист]ва в часі конгресу.

П[ан] Голова Т[оварист]ва, проф[есор] С.Бородаєвський доповідає, що в недалекому часі має приїхати до Праги Генеральний секретар Федерації та що маєт[ься] на меті порозумітися з ним в справі залагодження конфлікту між чеською і українською групами в напрямкові, щоби згода закладена в 1925 р. між тодішніми представниками обох груп була признана неіснуючою з огляду на те, що вона в життя і не переводилась та щоби за нашим угрупованням були визнані всі права повноправного члена Т[оварист]ва для Ліги Націй - Ухвалюється.

б) Ухвалюється в часі літніх ферій⁵² не переводити збірок коштів для Т[оварист]ва з огляду на роз'їзд колонії, а почати збірки з м[ісяця] жовтня 1930 р.

Президент Т[оварист]ва Проф[есор] С.Бородаєвський

Секретар інж[енер] К.Ніщепенко

Член Управи, Віце-президент Бич

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№224. Рукопис.

№14

МАНДАТ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО НА УЧАСТЬ У VII КОНГРЕСІ МІЖНАРОДНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

24 Juillet [19]30

[№]227

Mandat.

Monsieur le professeur S.V.Borodaevsky, President du Groupement Universitaire Ukrainien pour la Societe des Nations est charge par ce Groupement de le représenter au VII-eme Congres de la Federation Universitaire Internationale pour la Societe des Nations qui aura lieu au mois de Septembre, 1930 a Geneve.

Pour le President du Groupement Universitaire

Ukrainien pour la Societe des Nations:

Secetaire General, Ingenieur:

Переклад

24 липня [19]30

[№]227

Мандат.

Пан професор С.В.Бородаєвський, Президент Українського Університетського Угруповання для Ліги Націй, уповноважений Угрупованням представляти його на VII Конгресі Міжнародної Університетської Федерації для Ліги Націй, що відбудеться у вересні 1930 р. в Женеві.

Президент Українського Університетського

Угруповання для Ліги Націй:

Генеральний Секретар, Інженер:

ЦДАВО України, ф.3883, оп.1, спр.5, арк.2. Машинописна копія.

№15

МАНДАТ Г.Є.КЕЛЛЕР-ЧИКАЛЕНКО НА УЧАСТЬ У VII КОНГРЕСІ
МІЖНАРОДНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

24 Juillet [19]30

[№]228.

Mandat.

Madame H.Keller-Tchikalenkova, membre du Groupement Universitaire Ukrainien pour la Societe des Nations est chargee par ce Groupement de le représenter au VII-eme Congres de la Federation Universitaire Internationale pour la Societe des Nations qui aura lieu au mois de Septembre 1930 a Geneve.

Pour le President du Groupement Universitaire
Ukrainien pour la Societe des Nations: S.Borodaewsky
Secretaire General, Ingenieur: Evtuchieff

Переклад

24 липня [19]30

[№]228.

Мандат.

Пані Г.Келлер-Чикаленкова, член Українського Університетського Угрупування для Ліги Націй, уповноважена Угрупуванням представляти його на VII Конгресі Міжнародної Університетської Федерації для Ліги Націй, що відбудеться у вересні 1930 р. в Женеві.

Президент Українського Університетського
Угрупування для Ліги Націй: *С.Бородаєвський*
Генеральний Секретар, Інженер: *Євтухів*

ЦДАВО України, ф.3883, оп.1, спр.6, арк.11. Машинописна копія.

№16

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ УПРАВИ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО
УГРУПОВАННЯ ДЛЯ ЛІГИ НАЦІЙ

Протокол ч.2

Засідання Управи Укр[аїнського] Унів[ерситетського] Угрупування
для Ліги Націй дня 7.ІІ.1931

Присутні: п[ан] профес[ор] Бородаєвський С. - Президент Т[оварист]ва
п[ан] профес[ор] Л.Бич - Віце-Президент
п[ан] інж[енер] К.Ніщенко - Секретар-скарбник

Порядок денний:

1. Затвердження протоколу попередн[ього] засідання.
 2. Демісіювання секретаря-скарбника інж[енера] К.Ніщенко і обрання йому заступника.
 3. Біжучі справи.
- Ad. 1. Протокол з дня 28.VI - [19]30 р. затвердити.

Ad. 2. З огляду на від'їзд п[ана] секретаря-скарбника інж[енера] К.Ніщенка за місце осідку Т[оварист]ва його прохання про звільнення від обов'язків члена управи і скарбника - приймається.

На заступника секретаря-скарбника ухвалено просити кандидата до Управи п[ана] др. О.Пителя, який має перебрати діловодство і скарбницю від п[ана] інж[енера] К.Ніщенка. Інж[енер] Ніщенко подає інформації про стан каси.

Президент Т[оварист]ва Профес[ор] *С.Бородаєвський*

Віце-Президент Т[оварист]ва Профес[ор] *Бич*

Секретар інж[енер] *К.Ніщенко*

НАЧР, ф. "Український музей у Празі", інв.№225. Рукопис.

¹Українська господарська академія (УГА) - вищий навчальний заклад політехнічного профілю з 4-річним терміном навчання, який діяв у Подєбрадах у 1922-1935 рр. Академія фінансувалася урядом Чехо-Словаччини. За час існування закладу в ньому навчалось 786 студентів (закінчило навчання 559 чол.). При Академії діяло близько 50 різних організацій - наукових, студентських, культурно-освітніх та ін. У 1928 р. Міністерство хліборобства заборонило приймати нових слухачів і розпорядилося приступати до ліквідації Академії. У 1935 р. УГА припинила своє існування. У 1932 р. на базі УГА було засновано Український технічно-господарський інститут (УТГІ).

²Йдеться про арешти у справі Спілки визволення України, що тривали з травня 1929 р. до січня 1930 р. Серед 45 заарештованих було 2 академіки (С.Єфремов і М.Слабченко), письменники, професори, юристи, священнослужителі, викладачі вузів і шкіл, студенти. ДПУ висунуло заарештованим обвинувачення у приналежності до контрреволюційної організації - Спілки визволення України, яка нібито готувала повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення військово-фашистської диктатури. Більшість підсудних була засуджена до ув'язнення на термін від 3 до 10 років. Частина з них (13 осіб) була розстріляна в 1937-1939 рр. Процес СВУ викликав великий резонанс серед української еміграції.

³Український академічний комітет - автономний орган Історично-філологічного товариства (з 31 травня 1926 р. - самостійна організація), створений 1924 р. в Празі з метою об'єднання українських наукових діячів та забезпечення міжнародної інтелектуальної співпраці (перший голова - О.Колесса). До 1934 р. активно співробітничав з Міжнародною комісією для інтелектуальної співпраці в Женеві та її виконавчим органом - Інститутом інтелектуальної співпраці в Парижі. Членами Комітету були Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові, Український науковий інститут у Берліні, всі українські високі школи й наукові товариства в Чехо-Словаччині, у тому числі й УУУ для ЛН. Припинив існування у 1940 р.

⁴Бич Лука Лаврентійович (1875-1944) - громадсько-політичний діяч Кубані, правник, економіст. У 1917 р. - голова Кубанського уряду, 1919 р. - керівник делегації Кубанської Народної Республіки на Паризькій мирній конференції. З 1920 р. на еміграції в Чехо-Словаччині. З 1922 р. - професор економічно-кооперативного ф-ту, пізніше - ректор УГА. Автор низки наукових праць, у тому числі про українців Кубані.

⁵Питель Олександр (1892-?) - інженер-економіст. Народився в Галичині. За Директорії УНР працював у Міністерстві закордонних справ. У 1927 р. закінчив економічно-кооперативний ф-т УГА. Асистент УГА. Доктор права Українського вільного університету (УВУ). Член Товариства українських економістів, Товариства українських кооператорів, редколегії журналу "Український економіст". Працював у Ревізійному Союзі Українських Кооперативів на Волині. Розстріляний гестапо у Луцьку.

⁶Число не вказане.

⁷Тут і далі у документі підкреслення зроблено С.В.Бородаєвським.

⁸Помилково зазначено 1930 р., насправді - 1929 р.

⁹Див. документ №4.

¹⁰Бородаєвський Сергій Васильович (1870-1942) - державний і громадський діяч, вчений-економіст, кооператор. Народився у м.Охтирка. Закінчив Харківський у-т. До 1917 р. працював у Міністерстві фінансів, Державному банку, Міністерстві торгівлі і промисловості, Петербурзькому відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств Російської імперії. У 1918 р. - заступник міністра торгівлі і промисловості в уряді П.Скоропадського. З 1919 р. - в еміграції у Франції, згодом - Чехо-Словаччині. Професор УГА, УВУ, УТГІ. Голова УУУ для ЛН, член Ради МУФ для ЛН.

¹¹Гловінський Євген Олексійович (1894-1964) - економіст, громадський діяч, дійсний член НТШ (1953). Народився у м-ку Ржищів Київської губ. Навчався на історико-філологічному ф-ті Університету

св. Володимира у Києві (1913-1915). З 1915 р. воював на фронтах Першої світової війни у складі російської армії; з січня 1919 р. - старшина артилерії армії УНР. Перебував у таборі для інтернованих у м.Каліш (Польща). 1922 р. емігрував до Чехо-Словаччини. Здобув вчений ступінь в УГА. У 1930-1939 рр. - секретар і науковий співробітник Українського наукового інституту (Варшава). 1944 р. виїхав до Австрії (м.Зальцбург), з 1949 р. мешкав у Мюнхені, де був професором УТГГ й УВУ (з 1952), дійсним членом Інституту для вивчення СРСР (з 1963 р. - заступником директора). Водночас - представник Українського національно-державного союзу в Українській національній раді, член наукової ради Товариства сприяння українській науці в Німеччині та редколегії "Енциклопедії українознавства". Автор низки праць, серед них - "Фінанси УСРСР" (Варшава, 1938), "Фінанси СРСР після другої світової війни" (Мюнхен, 1954) та ін.

¹²Сенат Української господарської академії - виконавчий орган Професорської ради вузу, що складався з ректора, проректора, секретаря Професорської ради Академії і деканів факультетів (загалом 6 осіб). Скликався кожні 2 тижні. До компетенції Сенату належали усі справи адміністративного і фінансово-господарського характеру, зокрема складання річного та інших кошторисів УГА, які затверджувала Рада Академії; здійснення видатків в межах кошторису; організація та керівництво канцелярією, бухгалтерією, скарбницею, господарською частиною і працею службового персоналу; прийняття і звільнення службового персоналу та ін.

¹³Кс - корона чеська, грошова одиниця Чехо-Словацької Республіки.

¹⁴Йдеться про VII Конгрес Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй, що проходив 1-5 вересня 1930 р. у Женеві.

¹⁵Садовський Валентин Васильович (1886-1947) - громадсько-політичний діяч, журналіст, економіст, дійсний член НТШ (з 1935). Народився на Волині. Закінчив юридичний ф-т Київського у-ту, пізніше навчався на економічному ф-ті Петербурзького у-ту. Один із засновників Центральної Ради, член її Малої Ради. У червні-серпні 1917 р. - генеральний секретар судових справ. У період Гетьманату викладав на курсах українознавства, входив до складу української делегації на переговорах з РСФРР. В еміграції у Чехо-Словаччині - професор УГА і Українського наукового інституту у Варшаві. Автор праць: "Нарис економічної географії України" (1920), "Проблеми індустріалізації в народному господарстві" (1929), "Районізація України" (1931), "З підсумків колонізаційної політики в СРСР" (1936) та ін. У 1945 р. заарештований у Празі радянською військовою контррозвідкою і вивезений до СРСР. Помер у Лук'янівській в'язниці у Києві.

¹⁶Безкровний Кузьма Якимович (1876-1937) - громадсько-політичний діяч, економіст. Член кубанського відділення РУП (1900) і підпільної Української ради, один із засновників Українського кредитного товариства в Харкові. З 1917 р. - член Кубанської військової ради (згодом Кубанська крайова рада), Законодавчої ради. Один з ініціаторів утворення Кубанської Народної Республіки і проголошення її конституції, прийняття резолюції про об'єднання Кубані й України на федеративних засадах (січень-лютий 1918 р.). Займав у кубанському уряді посаду міністра внутрішніх справ (1919). З 1920 р. - в еміграції. 1923 р. - директор української школи для інтернованих українців у м.Йозефов, пізніше - професор УГА. Видавець часопису "Кубанський край", автор численних статей, підручників і спогадів, які були видані Українським науковим інститутом у Варшаві.

¹⁷Володимирів Сергій Дмитрович (1895-?) - інженер-економіст, активіст українського громадського й культурно-освітнього життя в Болгарії та Чехо-Словаччині. Закінчив Пермську гімназію (1914), навчався в Київському ун-ті (1914-1916, 1918-1919). До січня 1918 р. служив в російській армії. Активіст культурно-освітньої праці на Чернігівщині (1918-1919). У листопаді 1919 р. мобілізований у Добровольчу армію. 1920 р. евакуювався до Туреччини. Перебував у таборі Тузла. Потім виїхав у Болгарію (1921-1922), де був членом і заступником голови Студентської спілки. З 1922 р. - член Української академічної громади у Празі. Закінчив УГА (1927). Професорський стипендіат (1928), асистент УГА. Науковий співробітник Українського інституту громадознавства. Член Українського національного об'єднання (УНО) у Празі, секретар його культурно-освітньої секції.

¹⁸Денисенко Григорій Власович (1893-1964) - громадсько-політичний діяч. Народився на Київщині. Учасник Першої світової війни. У 1917 р. - комісар Центральної Ради у Рівному, за Директорії - комісар у м.Старокостянтинів. З 1920-х років - у Львові, де спільно з А.Петренком, В.Дорошенком створив Допомоговий комітет наддніпрянським втікачам. З 1922 р. - у Чехо-Словаччині. Закінчив УГА (1927), викладав у ній. Був співробітником Українського інституту громадознавства у Празі. Після Другої світової війни перебував у Німеччині, співпрацював у видавництві "Українське мистецтво", з часописом "Слово"; член Української національної ради від УПСР, обраний заступником голови Президії УНРади. Згодом переїхав до США, брав участь у розбудові Організації українських соціалістів. Помер у Вашингтоні, похований у м.Бавнд-Брук.

¹⁹Див. документ №5.

²⁰Бюро Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй - виконавчий орган МУФ. Складався з президента, віце-президента-скарбника та генерального секретаря МУФ. Опікувалося виконанням рішень Конгресу МУФ, ухвалювало постанови з невідкладних питань.

²¹Мартос Борис Миколайович (1879-1977) - громадсько-політичний і державний діяч, вчений-економіст. До 1917 р. - організатор кооперативних товариств, голова ради Дніпросоюзу. У 1917 р. - член

Центральної Ради та її Малої Ради, ЦК Селянської спілки. Перший генеральний секретар земельних справ, міністр фінансів в уряді В.Чехівського, голова Ради народних міністрів і міністр фінансів УНР. З 1920 р. - в еміграції у Німеччині, потім - у Чехо-Словаччині. Один з організаторів і професор УГА, директор УТГІ (1936-1938). У 1945 р. переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української вищої школи економіки (1945-1949), працював в Інституті вивчення СРСР. З 1958 р. жив у США.

²²Кучеренко Василь (1892-?) - інженер-технолог, хімік. Народився на Київщині. У 1927 р. закінчив хіміко-технологічний відділ УГА. Лектор, згодом доцент УГА, УТГІ. Співробітничав з редакцією Української Загальної Енциклопедії. Автор праць з органічної хімії й цукроварства.

²³Сапіцький Віктор Андрійович (1889-1942) - правник, кооператор. Народився на Київщині. Директор Кредитної канцелярії Міністерства фінансів УНР. З 1922 р. - лектор УГА. Керівник кооперативу "Відродження". Член Управи Товариства приятелів УГА (1936). Редагував журнали "Український економіст" та "Український інженер". Автор праць з економіки і кооперації. Помер і похований у м.Подєбради.

²⁴У лівому верхньому кутку чорними чорнилами написана дата і підпис С.В.Бородаєвського.

²⁵"Pia desideria" - "добрі наміри" (лат.).

²⁶Добриловський Микола Митрофанович (1888-1971) - економіст, фінансист. Народився у м.Ічня на Чернігівщині. За часів Директорії УНР очолював департамент у Міністерстві промисловості. На еміграції мешкав у Чехо-Словаччині, працював професором, деканом економічно-кооперативного ф-ту УГА й УТГІ в Подєбрадах. Голова пресової секції Союзу організацій інженерів українців на еміграції. 1945 р. заарештований радянською контррозвідкою, 10 років відбував покарання у таборах. 1955 р. звільнений, переїхав у Переяслав-Хмельницький, працював у районному відділі народної освіти. Автор праць у галузі теорії економіки і фінансів, зокрема "Політична економія" (1932-1933), "Основи фінансової науки" (1934), "Карпатська Україна" (1939; усі - Подєбради), "Український технічно-господарський інститут" (Регенсбург, 1946).

²⁷Ніщененко Корній (1893-?) - інженер-економіст. Народився на Київщині. За Директорії УНР працював у Міністерстві закордонних справ. У 1930 р. закінчив економічно-кооперативний ф-т УГА. Асистент УГА.

²⁸Дюпюї Жан - французький державний і громадський діяч. Міністр торгівлі і промисловості (1909-1911), громадських робіт, пошти і телеграфу (1913) у кабінетах А.Бріана, Р.Пуанкаре. У 1929-1932 рр. - Генеральний секретар Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй.

²⁹"Пан-Європа" - проект створення економічного й політичного об'єднання держав континентальної Європи, висунутий на Асамблеї Ліги Націй у вересні 1929 р. французьким міністром закордонних справ А.Бріаном і розвинутий у меморандумі французького уряду від 1 травня 1930 р. до урядів європейських країн. Проект не був реалізований.

³⁰Келлер-Чикаленко Ганна Євгенівна (1884-1964) - старша дочка Є.Х.Чикаленка, філолог, журналіст, діяч українського та міжнародного жіночих рухів. Співробітничала в часописах "Рада" і "Літературно-науковий вісник". У 1918-1920 рр. працювала в українській дипломатичній місії УНР у Швейцарії. В еміграції мешкала в Німеччині, де була працівником бібліотеки Університету м.Тюбінген, з 1937 р. викладала українську мову в цьому ж ун-ті.

³¹Від франц. *minorite* - "меншість". Йдеться про комісію у справах національних меншин.

³²Див. документ №10.

³³Свтухів Олександр Юрійович (1898-1966) - військовий і громадський діяч, інженер-економіст. Народився у м.Кам'янець-Подільський. Закінчив місцеву класичну гімназію, Павлівську військову школу у Петербурзі. Штабний старшина-артилерист російської армії. З грудня 1917 р. - в українській армії: організатор Вільного козацтва; учасник придушення більшовицького повстання у Києві у січні 1918 р. та оборони Києва від військ М.Муравйова; організатор Вінницького куреня ім. полковника Івана Богуна. У 1919 р. працював при Українській дипломатичній місії на Кавказі (Тифліс), згодом - при Посольстві УНР в Туреччині. Перебував у таборах для інтернованих у Польщі. Згодом навчався в Шарлоттенбурзькій політехніці (Німеччина), з 1923 р. - Торговельній академії в Берліні. 1927 р. закінчив курси політологічних наук для Ліги Націй при Женевському університеті, 1929 р. - економічно-кооперативний ф-т УГА. Член Товариства українських інженерів. Керуючий канцелярією та член управи УУУ для ЛН. Співробітник подєбрадського "Нашого життя" та багатьох українських часописів за кордоном. Публікувався в чужоземних часописах, висвітлюючи український рух. Автор мемуарів "Мої спомини" (Тифліс, 1919). Помер у м.Каракас (Венесуела).

³⁴Імовірно Ерріо Едуард (1872-1957) - французький державний і політичний діяч, професор філології, лідер партії радикалів-соціалістів. У 1916-1936 рр. обіймав ряд міністерських постів. У 1924-1925 рр. очолював уряд Франції. У 1944-1945 рр. перебував під арештом у Німеччині. У 1947-1954 рр. - голова Національних Зборів Франції.

³⁵Поль-Бонкур Жозеф (1873-1972) - французький громадсько-політичний діяч, юрист, один з лідерів II Інтернаціоналу і Соціалістичної партії Франції. У 1909-1914 і 1919-1931 рр. - депутат парламенту, 1931-1940, 1946-1948 рр. - сенатор. Неодноразово обіймав міністерські посади. У 1932-1933 рр. - прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Франції. У 1919-1928 рр. - постійний

представник Франції у Лізі Націй, брав участь у роботі Міжнародної конференції з роззброєння (1932-1935). У 1940-1944 рр. перебував у США. В кінці 1944 р. повернувся до дипломатичної діяльності, учасник конференції ООН у Сан-Франциско (1945).

³⁶Бріан Аристид (1862-1932) - французький політичний діяч Третьої республіки. У 1909-1931 рр. неодноразово обіймав посаду прем'єр-міністра і міністра закордонних справ Франції. Лауреат Нобелівської премії миру (1926) за підписання Локарнських угод, що гарантували непорушність кордонів у Західній Європі після Першої світової війни. Один із ініціаторів проекту створення "Пан-Європи".

³⁷Гендрікс Роберт - бельгійський громадський діяч. У 1926-1929 рр. - генеральний секретар МУФ для ЛН.

³⁸Димінський Роман (1898-1949) - економіст, дійсний член НТШ (1947). З 1927 р. викладав в УГА; з 1934 р. - доцент УВУ в Празі і дослідник Українського наукового інституту в Берліні; з 1945 р. - професор УТГІ й УВУ в Мюнхені. Автор розвідок з української економіки у "Handbuch der Ukraine" ("Довідник про Україну", 1942), розділів промислової географії у книзі "Велепростірне господарство Європи" (1942), "Географія України" (ред. В.Кубійович, 1943); курсу лекцій "Торговельна кореспонденція" (Подебради, 1934).

³⁹Імовірно Старосольський Володимир Якимович (1878-1942) - громадсько-політичний і державний діяч. Народився у Польщі, закінчив Львівський ун-т, стажувався в ун-тах Берліна, Відня, Гейдельберга, Граца, Кракова. Доктор права. 1913 р. - співзасновник і перший голова товариства "Січові стрільці". 1918 р. - член Української Національної Ради у Львові, 1919 р. - товариш міністра закордонних справ УНР, професор Українського державного університету у Кам'янці-Подільському. На еміграції в Австрії і Чехо-Словаччині. Професор УВУ в Празі, УГА в Подебрадах. 1928 р. повернувся до Львова. Голова УСДП. 1939 р. заарештований органами НКВС УРСР. Засуджений до 8 років позбавлення волі. Помер 25 лютого 1945 р. у таборі біля м.Маріїнськ.

⁴⁰Імовірно йдеться про Український посольський клуб у Варшаві, що об'єднував українських представників у польському Сеймі і Сенаті (1928). До обов'язків членів клубу входило захищати національні та політичні інтереси українського населення Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя шляхом подання внесків та інтерпеляцій до Сейму і Сенату, вести агітаційну роботу на місцях у душі загальної політики клубу. Виконавчим і адміністративним органом клубу була Президія, до компетенції якої входило ведення переговорів з іншими партіями та представниками уряду, розгляд і затвердження інтерпеляцій, визначення промовців на пленуми Сейму, координація роботи депутатів у сеймових комісіях, ведення політичного щоденника канцелярії тощо.

⁴¹Імовірно Левицький Дмитро Павлович (1877-1942) - громадсько-політичний діяч, дипломат. Народився у Галичині. Закінчив Віленський ун-т. Працював адвокатом. 1915 р. опинився у російському полоні, 1917 р. - голова Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни у Києві, 1918 р. - секретар Українського національного союзу, 1919-1921 рр. - голова Дипломатичної місії УНР в Данії. Співзасновник і перший голова Українського національно-демократичного об'єднання (1925-1935). У 1928-1935 рр. - депутат польського сейму і голова Української парламентарної репрезентації. У 1939 р. заарештований органами НКВС СРСР і засланий до Бухари.

⁴²Матюшенко Борис Павлович (1883-1944) - громадсько-політичний діяч, дипломат. Народився у Петербурзі. 1910 р. закінчив Університет Св. Володимира. Працював лікарем, був членом РУП. Член Центральної Ради та її Малої Ради. За Гетьманату - товариш міністра народного здоров'я й опіки. 1919-1920 рр. - радник Дипломатичної місії УНР на Паризькій конференції, водночас - голова Закордонного бюро Українського Червоного Хреста. На еміграції в ЧСР. Голова Спілки українських лікарів, професор УВУ. З 1931 р. - дійсний член НТШ.

⁴³Імовірно Целевич Володимир (1890-1944) - галицький громадський діяч, правознавець. Член УВО, з 1925 р. - один з лідерів Українського національно-демократичного об'єднання. У 1932-1937 рр. - генеральний секретар УНДО. Посол до польського Сейму (1928-1930, 1935-1939), заступник голови Українського посольського клубу у Варшаві. Головний редактор тижневика "Свобода". Прихильник "нормалізації" польсько-українських відносин. У 1939 р. заарештований органами НКВС.

⁴⁴Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) - громадсько-політичний діяч, правознавець, д-р права (1880), професор (1882), дійсний член НТШ (1924). Народився в Ямбурзькому пов. Санкт-Петербурзької губ. Закінчив юридичний ф-т Дерптського ун-ту (1875). З 1882 р. - у Київському ун-ті. Одночасно викладав на Вищих жіночих курсах і в Київському комерційному ін-ті. 1902 р. обраний київським міським головою. 1918 р. працював у міністерствах торгівлі і промисловості та закордонних справ УНР. За часів Директорії УНР - заступник міністра, в.о. міністра закордонних справ УНР. З 1922 р. - професор, декан (1923-1924) ф-ту права і суспільних наук УВУ в Празі, УГА. Автор фундаментальних наукових праць з різних галузей державного і міжнародного права. Помер у м.Прага.

⁴⁵Кушинський Антін Андрійович (1897-1992) - громадський і військовий діяч, публіцист, редактор. Під час Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. був військовим старшиною. З 1921 р. проживав у Закарпатті. Навчався в УГА (1922-1927). Працював учителем у школах сіл Кевелів та Кваси (нині - Рахівського р-ну Закарпатської обл.). У березні 1939 р. як командир Гуцульського коша Карпатської Січі брав участь у боях з угорськими військами. У Рахові потрапив у полон, перебував у

концентраційному таборі Варіо-Лопош в Угорщині. Після звільнення виїхав до Відня, звідти - до Праги. З 1945 р. жив у Німеччині. Наприкінці 1940-х років емігрував до Парагваю. Організатор Спільки української молоді в Парагваї, Уругваї та Аргентині. З 1958 р. - у Чикаго: вихователь Спільки української молоді, член та голова (з 1965) братства при соборі св. Володимира. Один з ініціаторів та активних діячів відродження Українського вільного козацтва (УВК) в США. Обирався генеральним писарем, у 1971-1973 рр. - військовим отаманом УВК.

⁴⁶Бокітько Борис (1899-?) - інженер-економіст. Народився у м. Миргород Полтавської губ. 1929 р. закінчив економічно-кооперативний ф-т УГА.

⁴⁷"Взаємопоміч" - ощадно-позичкове товариство професорів і службовців УГА.

⁴⁸Допомоговий комітет при УГА - організація, що опікувалася матеріальним забезпеченням студентів УГА. Складався з представників професури та студентства, провадив свою діяльність на основі кошторисів фінансово-господарської комісії УГА.

⁴⁹Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС) - центральна організація, яка об'єднувала й координувала діяльність українських студентів поза межами СРСР, колективний член УУУ для ЛН. Заснований на III Всеукраїнському студентському конгресі у Празі (1922 р.). У 1924 р. ЦЕСУС об'єднував 3364 союзи та 22 організації. Впродовж 1922-1939 рр. відбулося 11 звичайних і 2 надзвичайних з'їзди. Місцями осідку керівництва ЦЕСУСу були Прага (1922-1934) та Відень (1935-1939). Надзвичайний член Міжнародної Студентської Конфедерації (Брюссель), член Міжнародної Студентської Служби, брав участь в Інтернаціональній Студентській Лізі (1933-1939). Друкованими органами Союзу були "Студентський вісник" (1923-1931, 1935-1939) та, частково, "Студентський шлях". З початку 1930-х років ЦЕСУС став на націоналістичні позиції. З огляду на Другу світову війну припинив свою діяльність, відновивши її лише в березні 1946 р. в Мюнхені. З кінця 1950-х років переніс свій осідок до США.

⁵⁰Бибік Василь (1894-?) - інженер-економіст. Народився у с. Гудими Полтавської губ. 1928 р. закінчив економічно-кооперативний ф-т УГА. Член Товариства українських інженерів, Комісії з підготовки Українського об'єднання в ЧСР (1938-1939), управи УУУ для ЛН.

⁵¹У протоколі допущено помилку - йдеться про VII Конгрес Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй.

⁵²Ферії - канікули.

Власенко В.Н., Глушан Е.В. К истории Украинской университетской группы для Лиги Наций.

В публикации представлены документы по истории деятельности Украинской университетской группы для Лиги Наций, обнаруженные в архивах Чешской Республики и Украины. Представленные материалы освещают участие академического общества украинского эмиграционного студенчества и профессуры в международном сотрудничестве в рамках Лиги Наций на рубеже 20-30-х годов XX в.

Vlasenko V.M., Glushan O.V. To the history of the Ukrainian University Group for the League of Nations.

In publication there are submitted documents, which show the history of activity of the Ukrainian University Group for the League of Nations and were found out in archives of the Czech Republic and Ukraine. The presented materials cover participation of the academic society of the Ukrainian emigratory students and professorate in the international cooperation within the limits of the League of Nations on a boundary of the 20-30ies of the XX century.

Отримано 23.03.2010

БАЖАН О.Г., ЗОЛОТАРЬОВ В.А.

МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”

Публікація уривків атестаційної справи співробітника Чернігівського обласного управління НКВС Й.Дворкіна дозволяє розширити знання про механізм творення радянськими каральними органами масового терору та його соціально-політичну спрямованість.

Останнім часом з'явилося кілька ґрунтовних збірників документів, які висвітлюють одну із найтрагічніших сторінок вітчизняної історії - так званий “великий терор” 1937-1938 рр.¹ Дослідники мають змогу вперше познайомитися з колись цілком таємними документами, які розкривають механізм масових політичних репресій комуністичного режиму проти власного народу. Це, насамперед, документи вищих органів партійної та державної влади, судових органів, оперативні накази Наркомату внутрішніх справ (НКВС), звіти обласних управлінь НКВС, протоколи допитів заарештованих. Ці джерела наочно показують роль Й.В.Сталіна, Політбюро ЦК ВКП(б) в його організації та проведенні.

Втім упорядники цих фундаментальних робіт зовсім не використовують такі надзвичайно цікаві документи, як нагородні листи та атестації співробітників НКВС, які, на нашу думку, можуть допомогти дослідити багато таємниць “великого терору” та з'ясувати “особистий внесок” того або іншого чекіста у його проведення.

Цікавими та інформаційно насиченими, на нашу думку, є атестаційні документи на одного з керівників УНКВС Чернігівської області Йосипа Марковича Дворкіна. Він народився 3 червня 1909 р. в Катеринославі в родині агента страхувального товариства “Росія”. Освіта нижча. У лютому 1926 р. - липні 1927 р. працював ливарником на чавунно-ливарному заводі “Червоний Ливарник” у Дніпропетровську. 3 грудня 1929 р. - секретар комсомольського осередку у с.Воскресенівка Перешипинського району Дніпропетровської округи. У липні-грудні 1930 р. - директор санаторія дніпропетровської робітничої молоді у м.Ялта. У грудні 1930 р. - червні 1931 р. навчався у Всесоюзному комуністичному університеті імені Свердлова у Москві. У 1931-1932 рр. працював завідувачем культурно-пропагандистським відділом та пропагандистом ЦК ВЛКСМ в райкомі комсомолу у м.Єйськ Азовсько-Чорноморського краю. 3 березня 1932 р. - секретар, а з 1 травня 1932 р. - уповноважений секретно-політичного відділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. У травні 1933 р. - травні 1934 р. - уповноважений і районний уповноважений ДПУ по Дніпропетровському району. З 15 травня 1934 р. - заступник начальника політвідділу Вольно-Хуторської МТС по ОДПУ (Верхньодніпровський район Дніпропетровської області). З 23 грудня 1934 р. - т.в.о. начальника Верхньодніпровського райвідділу НКВС. З 10 лютого 1935 р. - начальник Холменського райвідділу НКВС Чернігівської області. З 25 травня 1936 р. - начальник Козелецького райвідділу НКВС Чернігівської області. Працював в УНКВС Чернігівської області (з 1 вересня 1937 р. - особливо уповноважений, з 29 квітня 1938 р. - начальник 11-го (водного) відділу, з 1 серпня 1938 р. - начальник 9-го (сільськогосподарського) відділу, з 23 жовтня 1938 р. - начальник 2-го (секретно-політичного) відділу). З 25 березня 1940 р. - т.в.о. начальника слідчої частини УНКВС Волинської області. 10 лютого 1942 р. відправлений у розпорядження

відділу кадрів НКВС СРСР. 3 березня 1942 р. - начальник секретно-політичного відділу УНКДБ по Сталінській області. 12 серпня 1943 р. з органів НКДБ звільнений і направлений до діючої Червоної армії (як такий, що *“скомпрометував себе перед оперативним складом...”*). Подальша доля не відома.

Звання: сержант державної безпеки (22 березня 1936 р.), лейтенант державної безпеки (23 серпня 1938 р.), старший лейтенант державної безпеки, майор державної безпеки. Нагороджений: знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.), портсигаром від Чернігівського обліконкому (грудень 1937 р.), годинником (1934 р.). Член ВКП(б) з грудня 1929 р.²

Відзначимо, що майор державної безпеки А.І.Єгоров, який у березні-листопаді 1938 р. очолював УНКВС по Чернігівській області на допиті 28 березня 1939 р. показав, що фальсифікацією слідчих справ в УНКВС Чернігівської області займалися *“начальник 11-го відділу Дворкін; начальник 4-го відділу Тейтель, заступник начальника 4-го відділу Трушкін, заступник начальника 4-го відділу Качановський, начальник відділку 4-го відділу Прохоренко, начальник 6-го відділу Анохін, начальник відділку 3-го відділу Оболянський. Зазначені особи добре знали, що ряд осіб, які проходять по справам обмовлені, але незважаючи на це справи їх доповідалися на трійці й ті були засуджені”*³.

Далі наводяться документи, які відображають *“лацюжки та гвинтики”* механізму *“великого терору”* 1937 р. в Сумській та Чернігівській областях.

¹Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К.: Абрис, 1997; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / Под ред. А.Н.Яковлева; сост. В.Н.Хаустов, В.П.Наумов, Н.С.Плотникова. - М.: МФД, 2004; Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД №00447. - М.: Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008; Україна в добу *“Великого терору”*: 1936-1938 роки / авт. упоряд. С.Богунів, В.Золотарьов, Т.Рафальська, О.Радзивил, Ю.Шаповал. - К.: Либідь, 2009; Великий терор в Україні. *“Куркульська операція”* 1937-1938 рр. У 2-х частинах / Упоряд. С.Кокін, М.Юнге. - Частина 1. - К.: Вид.дім *“Києво-Могилянська академія”*, 2010.

²Державний галузевий архів Служби безпеки України у м.Київ, ф.64, особова справа 3390.

³Державний архів Служби безпеки України у м.Чернігів, спр.17741-ФП, арк.265.

№1

Довідка заступника начальника УНКВС по Чернігівській області капітана держбезпеки Самовського про агентурно-оперативну діяльність начальника Козелецького райвідділу НКВС Й.Дворкіна

31 січня 1937 р.

ОТДЕЛ КАДРОВ УПРАВЛЕНИЯ НКВД ПО ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Сов.секретно.

СПРАВКА

Об агентурно-оперативной деятельности начальника
Козелецкого райотделения НКВД.

За время с 1.VII-36 г. по 1.I.-1937 г.

1/ ДВОРКИН ИОСИФ МАРКОВИЧ

2/ Сержант Государственной Безопасности

3/ Козелецкое райотделение НКВД

4/ Начальник райотделения НКВД

5/ С - 1 сентября 1934 г. в указанной должности

6/ Стаж работы в органах ГПУ-УГБ НКВД с 1 апреля 1932 г.

7/ Стаж оперативной работы в органах ГПУ-УГБ НКВД с 1 апреля 1932 г.

За отчетный период лично завербовал 1 агента и 1 осведомителя, которые работают аккуратно и дают ценные материалы. Всего на личной связи 5 осведомителей и 1 агент.

По плану во втором полугодии должен был провести 93 встречи с агентурным аппаратом, фактически осуществлено 78 встреч, сорвано 15 встреч.

За время с 1 июля 1936 г. по 1-е января 1937 г. приобрел 1 консквартиру.

По агматериалам завел агентурное дело "КУПЛЕТИСТЫ" на контрреволюционную группировку молодежи.

Указанное агентурное дело успешно реализовано в следственное дело, фигуранты которого СИГОРА Павел осужден спец.коллекгией по ст.54-10 к 4-м годам лишения свободы и фигурант МЕХЕД Андрей и ПИЖЕНКО Григорий по той же ст. осуждены к 3-м годам лишения свободы каждый.

Завел 4 дела формуляра. Из них по учетам по террору и тер-проявлениям 3 и 1 сель.к-р. Реализовал следствием три д/ф.

За указанный период времени провел 7 следственных дел за №№37099, 37288, 37298, 34207, 37168, 34246, 37162.

Из указанного количества след.дел 6 следдел доведены до конца и переданы в суд, одно следдело за №34346 в стадии следствия.

Обвиняемые по переданным делам в суд осуждены, ни одно дело не прекращено.

Дело ЛОВЕНКО Василия Яковлевича по ст.54-8 и 196 осужден к 7-ми годам лишения свободы.

Дело №37288 по обвинению ЛИШЕНКО Антона по ст.54-10 осужден к 5-ти годам лишения свободы.

Дело №37162 по обвинению ЛАЗАРЕНКО Тараса Агеевича по ст.54-10 осужден к 3-м годам лишения свободы.

Дело №37099 по обвинению КОШЕЛЬ Наталии по ст.54-10 осуждена к 3-м годам.

Дело №37168 по обвинению БОРИШПОЛЬНА Федора по ст.69 п.1 ч.2 осужден к трем годам лишения свободы.

Дело №37297 по обвинению КЛИМЕНКО ЕФИМА по ст.196 осужден к трем годам лишения свободы.

Наиболее ценным из проведенных дел является дело №34297 по обвинению ПОСЫПАЙКО в распространении анонимок контрреволюционного террористического содержания, по делу проходит два человека. Также заслуживает внимание дело №34207 по обвинению ЛЮБЧЕНКО Василия и дело №37168 по обвинению БОРИШПОЛЬНА Федора - предупреждение терроров.

1-й осужден к 7-ми годам, второй к 3-м годам лишения свободы.

Задержал и водворил по месту прежней высылки 9 беглых кулаков.

Участвовал в 7-ми обысках, 7-ми арестах. 4-раза выезжал на происшествие: 1 теракт, 1 поджог и 2 пожара.

Предупредил 2 теракта, вскрыл 2 нарушения устава сельхозартели, после информации, недочеты исправлены.

Принимал участие и руководил работой по очистке района от уголовно-паразитирующего элемента.

Задержал и направил по месту побега 2-х красноармейцев дезертировавших из части /КОТЕНОК, ГЕЙЛИК/.

Следственным путем вскрыл инсценировку террористического акта по с.Ерков со стороны председателя колхоза ДЕЙНЕКО.

Разработал и снял троцкистскую группу в количестве 6 чел. МОРОЗ, ДЕВЬЯКОВИЧ, ШУМЬЯКИЙ и др. под руководством 4-го Отд. УГВ УНКВД.

ВАША ОЦЕНКА ОПЕРАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОТНИКА: -

Работу знает, ее любит и работает неплохо.

ЗАМ.НАЧ.УНКВД - ПО ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

САМОВСКИЙ

31 января 1937 г.
г.Чернигов

ГДА СБУ, ф.64, особова справа 3390, арк.79-80. Оригінал.

№2

**Довідка начальника УНКВС по Чернігівській області капітана держбезпеки
Єгорова та начальника відділу кадрів УНКВС лейтенанта держбезпеки
Шестакова на начальника XI відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області
сержанта держбезпеки Й.Дворкіна**

29 травня 1938 р.

Отдел кадров управления НКВД по Черниговской области

Приложение к аттестационному листу
на присвоение очередного специального звания.

Справка
На начальника XI-го Отдела УГБ
УНКВД по Черниговской области
сержанта Госбезопасности тов.
ДВОРКИНА Иосифа Марковича - 1909 года
рождения, еврея, члена КП/б/У с
1929 года. В органах НКВД работает
с 1932 года. На оперативной
работе с этого же времени.

ОБЩИЕ ДАННЫЕ:

Уроженец г.Днепропетровска, той же области УССР, происходит из служащих, по личному положению служащий, с низшим образованием, в Красной армии не служил.

Ранее в ВКП/б/ не состоял, в других партиях не был. Сведениями о колебаниях в проведении линии партии, участии в оппозициях и антипартийных группировках, - УНКВД по Черниговской области не располагает.

Партийным взысканиям не подвергался.

Работая в органах НКВД, занимал
должности:

1932 год - Секретарь СПО Днепропетровского Областного Отдела б<ывшего>. ГПУ /1 месяц/,

1932-34 г. - Уполномоченный СПО Днепропетровского Обл - отдела б. ГПУ.

1934 год - ЗНПО по работе УГБ В-Хуторской МТС.

1934-35 г. - Начальник Верхнеднепровского райотделения НКВД.

1935-36 г. - Начальник Холменского отделения НКВД.

1936-37 г. - Начальник Козелецкого Райотделения НКВД.

1937-38 г. - Особоуполномоченный УНКВД по Черниговской области.

1938 год - Начальник XI Отдела УНКВД.

ПООЩРЕНИЯ ПО СЛУЖБЕ:

В 1934 году за активную борьбу с контрреволюцией награжден именными часами.

В 1934 году - за раскрытие и ликвидацию террористической и бандгруппировки - получил благодарность от Днепропетровского УНКВД.

В 1935 году - за успешную борьбу с террористическими проявлениями по должности нач. Холменского райотделения НКВД - объявлена благодарность и премирован месячным окладом от Черниговского УНКВД.

В 1935 году - за задержание бандита ОСТАПЕНКО - получил благодарность от Черниговского УНКВД.

В 1936 и 1937 г.г. - благодарность и денежное вознаграждение от Черниговского УНКВД за отличную постановку финансовой работы в райотделении НКВД.

В 1937 году, в ознаменование 20-летия органов ВЧК-ОГПУ-НКВД, за активную борьбу с контрреволюцией, - Черниговским облисполкомом награжден грамотой и ценным подарком.

ВЗЫСКАНИЯ ПО СЛУЖБЕ:

Не имеет.

ДАННЫЕ О СПЕЦПРОВЕРКЕ:

Спец. проверка закончена. Компрометирующих материалов не поступило.

ЛИЧНАЯ И ДЕЛОВАЯ ОЦЕНКА РАБОТНИКА:

С низшим образованием, но грамотность и политическое развитие – достаточные.

Партийно-устойчив, бдителен, работоспособен, энергичен, инициативен, волевыми качествами обладает, дисциплинирован, находчив, опыт в руководящей работе имеет. Конспирацию соблюдает, над собой работает, в партийной жизни коллектива участвует, являясь секретарем парт. комитета УГБ УНКВД.

Личный быт и взаимоотношения с окружающими нормальные.

Чекистскую работу знает. Работает добросовестно, поручения выполняет своевременно и продуманно: быстро и правильно разбирается в сложных оперативных. В своих действиях уверен.

За последнее полугодие 1937 года - добился в работе эффективных показателей.

До 1 сентября 1937 года провел 12 следственных дел, реализовал агентурную разработку и 5 дел/формуляров. Возглавляемое им Козелецкое райотделение НКВД, по проведенным операциям, занимало второе место по области.

Являясь Особоуполномоченным УНКВД с 1 сентября 1937 года, помимо основной работы, принимал активное участие в работе по проводимым УНКВД операциям.

Будучи начальником Дмитриевской оперативно-следственной группы, за 12 дней провел с группой следствие на 40 человек, из коих 23 чел. сознались в принадлежности к немецкой к-р. фашистской повстанческой организации, при чем лично добился признания от 6 арестованных.

За 5 дней руководства Конотопской оперативно-следственной группой, закончено следствие 13 дел по польской к-р.

В течении 14 дней руководил Н<овгород>-Северской оперативно-следственной группой. Был произведен арест и оформлены дела на 8 человек перебежчиков-шпионов и 15 купецких дел. Лично добился признания в шпионской деятельности от 2-х польских агентов / ЛИНЧЕНКО и СКАЗИЕВИЧА/.

В течении 7 дней, возглавлял Городнянскую оперативно-следственную группу, где помимо общего руководства группой, лично оформил 2 следственных дела.

С 4-го февраля 1938 года работает Начальником Глуховской опер.следгруппы, где вскрыл две повстанческие организации. В процессе следствия, от двух обвиняемых добился признания в к-р. шпионской деятельности.

Своим пребыванием и руководством укрепил и поднял работоспособность всей оперативно-следственной группы, добившись значительного сдвига в работе этой группы, которая до его назначения в группу, была наихудшей по показателям в работе.

Как растущий, перспективный работник, в марте 1938 года был назначен на должность Начальника XI-го Отдела УГБ УНКВД.

Достоин присвоения очередного специального звания - ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ.

НАЧАЛЬНИК УНКВД ПО ЧЕРНИГОВСКОЙ
ОБЛАСТИ - КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

Подпись /Егоров/

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА КАДРОВ УНКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ

Подпись /Шестаков/

29 мая 1938 года
г.Чернигов

ГДА СБУ, ф.64, особова справа 3390, арк.64-67. Оригінал.

Бажан О.Г., Золотарев В.А. Малоизвестные источники к истории “большого террора”.

Публикация отрывков аттестационного дела сотрудника Черниговского областного управления НКВД И.Дворкина позволяет расширить знания о механизме создания советскими карательными органами массового террора и его социально-политическую направленность.

Bazhan O.H., Zolotaryov V.A. Little-known sources for the history of “Great Terror”.

The publication of the extracts from the certifying case of the official I. Dvorkin of Chernihiv NKVD regional department gives the opportunity of broadening the knowledge about the mechanism of putting mass terror into practice by Soviet punitive bodies and its social-political direction.

Отримано 2.06.2010

КОРОЛЬ В.М.

ГАЗЕТА “СУМСЬКИЙ ВІСНИК” ЯК ІНСТРУМЕНТ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ОБРОБКИ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.)

Автор зробив спробу показати основні принципи, напрямки і зміст нацистської ідеологічної обробки населення у військовій зоні України, використовуючи як приклад газету “Сумський вісник”.

Друга світова війна, як й інші збройні конфлікти, велася не тільки на полі бою за допомогою звичайної зброї. Не менш запеклою була також боротьба в інформаційній площині. Обидві сторони намагалися якомога ефективніше ідеологічно і психологічно впливати на населення, яке представляло собою один з найважливіших ресурсів для ведення війни. Преса була однією з ключових ланок цієї “битви за думки і серця людей”.

За радянської доби доступ до окупаційної преси в архівах було обмежено. Це робило майже неможливим дослідження щодо використання її німцями як засобу вищезазначеного впливу на населення окупованої території.

За часів незалежності даній тематиці вченими було приділено значну увагу. Д.М.Титаренко досліджував окупаційну пресу військової зони України (Східної України) як історичне джерело¹. М.В.Михайлюк вивчала агітаційно-пропагандистську діяльність органів німецької окупаційної влади, здебільшого акцентуючи увагу на рейхскомісаріаті “Україна”². Темою інформаційного впливу з боку нацистів на свідомість населення займалися В.Яременко³, Н.В.Сугацька⁴, О.О.Салата⁵, І.М.Гридіна⁶.

Метою даної роботи є висвітлення головних принципів, напрямків та змісту нацистської ідеологічної обробки населення військової зони України у пресі на прикладі найпотужнішого окупаційного видання Сумської області “Сумський вісник”, а також з’ясування обставин його функціонування.

Відразу після захоплення Сум у жовтні 1941 р. німці разом з формуванням окупаційних органів адміністрації доклали зусиль і до створення підконтрольної їм газети “Сумський вісник”. Головним завданням цього видання була участь у створенні інформаційного простору на окупованій території, через який можна було б проводити систематичну агітаційно-пропагандистську роботу серед місцевого населення. Це було необхідно для того, щоб воно не чинило опору окупації та економічній експлуатації захопленої території, а навпаки співробітничало з нацистами.

З німецької сторони випуск газет у військовій зоні України, до якої входила і Сумщина, контролював відділ (батальйон) пропаганди U (Україна).

Головні напрямки і принципи ідеологічної обробки населення були визначені ще до нападу на СРСР директивою начальника штабу верховного командування збройних сил Німеччини А.Йодля від 6 червня 1941 р. Директива приписувала додержуватися наступних тез і правил у пропагандистській роботі:

- противником Німеччини є не народи СРСР, а виключно “єврейсько-більшовицький радянський уряд” і комуністична партія, що прагне світової революції;
- німецькі війська прийшли не як вороги, а як визволителі від необмеженого насилля і тиранії радянського режиму;
- німецькі збройні сили неодмінно застосують силу і жорстоко покарають за будь-який спротив, де б і ким би він не чинився;

- населенню потрібно довести необхідність збереження економіки від руйнування, заспокоїти людей обіцянками майбутньої зміни форм організації господарювання і спонукати їх до подальшої праці;

- пропаганда має сприяти розпаду Радянського Союзу на окремі частини. На місцях органи пропаганди мають користуватися тією мовою, яка там найбільш уживана, але не повинні передчасно застосовувати матеріали спрямовані на розчленування СРСР⁷.

Пізніше подані принципи доповнювалися і конкретизувалися, але вони і надалі залишалися основою для роботи відділу (батальйону) пропаганди У.

Досліджуючи матеріали *“Сумського вісника”* періоду окупації можна бачити, що загалом інформація у цій газеті подавалася у рамках вищезгаданої директиви і обов’язково проходила цензуру. Внизу останньої сторінки газети розміщувався напис німецькою мовою про дозвіл коменданта на друк, згодом його замінила літерна нумерація U6 або U4, що позначала команду пропаганди зі складу відділу (батальйону) пропаганди У, яка саме в цей час відповідала за це видання.

Перший номер *“Сумського вісника”* вийшов 19 жовтня 1941 р. Газета випускалася до другої половини серпня 1943 р., поки лінія фронту впритул не наблизилася до Сум.

Назву для цього видання було взято ту ж, під якою виходила газета у Сумах під час Української революції 1917-1920 рр. Очевидно, це робилося свідомо для того, щоб продовжити традицію того видання і провести історичну паралель з часом визвольних змагань і боротьби проти більшовиків.

До роботи в редакції активно залучалися (особливо у перші місяці окупації) представники української інтелігенції з націоналістичними та антикомуністичними переконаннями. Оскільки більшість місцевого населення була україномовною, газета видавалася українською мовою. Як і в інших окупаційних виданнях України, тут почали використовувати академічний правопис 1928-1929 рр., що значно відрізнявся від радянського українського правопису того часу.

Однак необхідно зазначити, що деякий період, з 9 квітня по 26 травня 1943 р., *“Сумський вісник”* виходив російською мовою. У зверненні до читачів редакція повідомляла, що ця переміна обумовлена наявністю у Сумах і навколишніх селах значної кількості біженців, що втекли від більшовицького гноблення з Росії і не розуміють української⁸. Хоча у дійсності, така тимчасова зміна мови друку газети, скоріше, була пов’язана з певною невизначеністю з боку німецької адміністрації щодо доцільності стимулювання національної свідомості у місцевих українців після викриття і розгрому націоналістичної групи у Сумах наприкінці 1942 р.⁹ Невдовзі *“Сумський вісник”* повернувся до свого попереднього мовного формату.

Тираж видання коливався від 2 тисяч (№1 від 19 жовтня 1941 р.) до 30 тисяч примірників (у другій половині 1942 р.) і, очевидно, багато в чому залежав від технічних можливостей друку та наявності матеріалів.

Основу інформаційного наповнення номерів газети складали зведення бойових дій на фронтах та міжнародні новини, що надходили до редакції через відділ пропаганди У. Вся інформація подавалася у світлі, вигідному для німецької сторони, і мала на меті поступово, але систематично і впевнено нав’язувати свою оцінку подій пересічному мешканцю. Це відповідало позиції А.Гітлера щодо зовнішньої пропаганди, яку він якось виразив словами: *“Голі факти, що подаються за принципом “капля камінь точить”, безумовно, здійснять свій вплив”*¹⁰. Цей вплив мав бути переконливішим через те, що потрібний нацистам остаточний висновок об’єкт ідеологічної обробки мав зробити самостійно на основі поданого матеріалу.

Крім того на сторінках газети розміщувалися статті місцевих авторів, а також передруки з інших українсько- та німецькомовних видань на різні тематики.

Найбільш яскраво на сторінках *“Сумського вісника”* була представлена антибільшовицька пропаганда. Німці прагнули повністю демонізувати комуністичний режим в очах людей, викриваючи його людиноненависницьку криваву сутність.

Особливо акцентувалася увага на темах голоду 1932-1933 рр., репресій і насильства з боку радянської влади. Це певним чином співвідноситься з додатковими директивами рейхсміністра східних окупованих територій А.Розенберга щодо ведення пропаганди в Україні від 16 грудня 1942 р., які дають настанову: *“Необхідно розбудити спогади про голодомор мільйонів, про двадцятирічну безперервну боротьбу більшовиків проти українських селян, які були колись свідомими власниками”*¹¹.

Спочатку про Голодомор писали у відверто емоційній формі і не ризикували робити оцінку загальної кількості померлих від голоду, або ж без жодних аргументів називали цифру у більше 8 млн. загиблих¹². Дещо пізніше увазі читачів *“Сумського вісника”* пропонувалася стаття *“Запам'ятайте страшні цифри! (Правда про голод на Україні в 1932-1933 рр.)”* (авторство не вказано), що була передрукована з берлінської газети *“Голос”*, де автор, посилаючись на відповідні офіційні радянські статистичні дані, доводить виключно штучний характер цієї трагедії і зазначає: *“...в кінці 1932 року в Україні загинуло з голоду 1504600 душ, а в першій половині 1933 року 3317000”*¹³. Сукупна кількість загиблих під час Голодомору, за наведеними у статті підрахунками, дорівнює 4,8-5 мільйонів осіб. Щоб показати масштаби тих подій, автор наводить такі розрахунки: *“Під час світової війни щодня було близько 6800 убитих, в Україні помирало за день близько 23000 людей. Це майже 1000 щогодини, 17 щохвилини - кожні 3,5 секунди вмирала людина”*¹⁴.

Сумщина, населення якої значною мірою постраждало у 1920-1930-х роках, дала багатий матеріал для антирадянських статей і художніх творів, що друкувалися на сторінках газети *“Сумський вісник”*. Ми можемо читати про жахливі факти нелюдського поводження з селянами під час розкуркулення, наприклад, подробиці жорстокого вбивства селянина у одному з сіл Штепівського району: *“Комнезамівці забрали все майно, господарство розтягли. Шукали хліба, грошей, але не знайшли, переривши навіть підлогу в хаті. По-звірячому поводитися із сім'єю, розділи її. Один із зграї розбійників побачив добрі чоботи на Ш. Поваливши на землю, головорізи на очах сім'ї почали топтатись по грудях батька... Через деякий час він помер”*¹⁵.

Болючою темою для читачів була і репресивна радянська політика. Зазначалося, що лише в Сумах було заарештовано чи допитано більш, ніж десять тисяч громадян¹⁶. Згадувалося про жахливі умови перебування ув'язнених: *“П.Мільченко... розповідає нам, що коли його кинули в камеру (це було клятого 1938 року), то хоч вона була розрахована на 20-25 чоловік, там було 200 в'язнів”*¹⁷.

В одній зі статей про курйозні факти переслідування громадян радянською владою з найменшого приводу серед іншого розповідається: *“Інженер Цюх втратив роботу в тому ж технікумі [Сумський машинобудівний технікум - В.К.] через те, що на запитання студентів докладно пояснив їм природу безбілкових набряків.*

*В домі повішеного непристойно згадувати про шворку, а в 1933 році цих самих набряків з голоду було багатенько”*¹⁸.

Також публікувалася інформація щодо знайдених масових поховань жертв НКВС у Катині¹⁹, Вінниці і Одесі²⁰, інших злочинах сталінського режиму.

Іншим важливим напрямком ідеологічної обробки була антисемітська пропаганда. Вона тісно пов'язана з антибільшовицькою пропагандою, оскільки на

сторінках окупаційної преси постійно підкреслювався зв'язок комуністичної ідеології з єврейством. Стверджувалося, що *“... жид Маркс спотворив велику ідею соціалізму та змінив її у забріхану фразу, приманливу для глупих, а корисну для жидів...”*²¹. Також вказувалося на дуже велику кількість євреїв серед керівників і функціонерів радянської влади. Тому за логікою нацистської пропаганди усі провини більшовиків автоматично мали лягти на євреїв.

Крім того друкувалася інформація про нібито паразитичне життя євреїв взагалі у світі, єврейську загрозу і розпалювання ними війни внаслідок *“жидомасонської змови”*. Типовим прикладом може слугувати розлога стаття доктора Юриса під назвою *“Що таке масонство?”*, опублікована у *“Сумському віснику”* 21 грудня 1941 р.²²

Заслуговує уваги також факт антиросійської ідеологічної обробки населення на сторінках *“Сумського вісника”* з проголошенням західноєвропейського курсу українського народу. Коріння цього потрібно шукати ще у меморандумі рейхсляйтера А.Розенберга (в цей час він керував зовнішньополітичним управлінням НСДАП) від 2 квітня 1941 р.²³ По-перше, у цьому документі було проголошено про необхідність розчленування СРСР і, зокрема, відокремлення України. По-друге, визнавалася певна європейськість України: *“Київ був головним центром держави варягів, які належать до норманів. Але після панування татарів Київ протягом довгого часу протистояв Москві. Його національне життя, на противагу тому, що говорить московська історія,...було засноване на досить міцній традиції”*²⁴. По-третє, планувалося створити підконтрольну німцям українську політичну формацію, яка б була ворожою до Москви і була у стані постійного протистояння з нею.

У директивах А.Розенберга від 16 грудня 1942 р. було прямо вказано: *“Необхідно розпалювати ненависть до Москви - і не лише до більшовизму, який є винуватцем нинішнього жахливо злиденного становища країни, - а й ненависть до всього великоросійського взагалі, проти якого Україна боролася в часи Хмельницького і пізніше разом з Карлом XII”*²⁵.

Відголоски цієї нацистської політики *“Розділяй і володарюй”* знайшли своє відображення й у матеріалах досліджуваної сумської газети. Наголошувалося на тому, що українці мають рівень культури вищий від росіян: *“Перегляньте, панове, сторінки історії України і ви з гордістю впевнитесь, що, коли Москві треба було прорубати віконце у Європу, Україні не потрібно було віконця, бо вона мала туди двері. Москва і більшовики замурували ці двері, але тепер ці двері розмуровані і будуть широко відчинені”*²⁶.

З ідеологічних міркувань згадувався військово-політичний союз І.Мазепи з Карлом XII. Він розглядався як приклад орієнтації України на Західну Європу в минулому. Проводилася чергова історична паралель, що мала дати ще один мотив для колаборації. У статті від імені старшин і вояків батальйону УВВ (Українського визвольного війська - колабораційного збройного формування) висловлювався жаль: *“... Для нас поразка шведів і козацького війська під Полтавою - це колосальна національна трагедія, кривава рана на тілі українського народу, що тяжко відчувалась на протязі двох століть”*²⁷. Щодо самого УВВ заявлялося, що воно *“... бореться за повернення Україні її національних прав та її прадавнього зв'язку з Заходом, знаючи, що лише збройною боротьбою з більшовизмом можна відродити гордий дух нації та очистити українське життя від усіх псевдоукраїнських намулів червоного панування”*²⁸.

Таким чином, проголошуючи наявність спільних небезпечних ворогів в українців і німців, пропагувалася думка про життєву необхідність співпраці з німецькою стороною заради спільної боротьби проти цих ворогів. При цьому

використовувалась підміна понять. Війну, за твердженням нацистської пропаганди, вела не Німеччина, а уся *“сім'я європейських народів”*, до якої, як стверджувалося, цивілізаційно належать і українці. А тому вони також мають долучитися до боротьби проти варварської азіатської Москви.

Необхідно зазначити, що *“Сумський вісник”* був націлений не тільки на міських читачів, але й на жителів навколишньої сільської місцевості. Критикуючи радянську політику на селі, нацистська пропаганда усіяло намагалась підкреслити наміри здійснення німцями аграрної реформи в Україні. Розуміючи, що земельне питання є найбільш болючим для селян, їм обіцяли ліквідацію колгоспів і надання земельних ділянок у приватне землеволодіння: *“Німецьке сільське господарство не знає жодної колективної системи, зате знає приватну власність. Так повинно й у Вас бути!”*²⁹.

На сторінках газети повідомлялося про збільшення присадибних ділянок³⁰, а пізніше наводилася декларація А.Розенберга від імені німецького уряду про передачу землі у приватну власність селянам в Україні³¹. Афішувалася німецька допомога українському селу технікою³² та племінною худобою³³. Таким чином наголошувалося на вигідності українсько-німецьких стосунків на селі, відвертаючи увагу від грабіжницької політики гітлерівської Німеччини відносно окупованих територій, включаючи Сумщину.

Загалом бачимо, що місцеве населення переконували у щирих намірах німців, створювали їм образ визволителів. Та підтверджуючи при цьому тезу про те, що за будь-який опір німецькій окупаційній владі винних буде покарано, у газеті друкувалися вирoki коменданта, де вказувалися національність, рід занять, вік засудженої особи та її провина. Наприклад, 1 грудня 1941 р. був опублікований смертний вирок трьом особам, яких звинувачували у партизанській діяльності, при чому двох з них комендант помилював³⁴. Але згодом було повішено усіх трьох, через нібито виявлення слідчими нових обставини планованої акції з отруєння німецьких солдат³⁵. Через тиждень було повідомлено про засудження до смертної кари ще сімох партизанів³⁶. Таким чином нацисти докладали зусиль, щоб створити у населення враження всеконтролюючої, суворой, але справедливої і публічної влади.

З іншого боку, у газеті *“Сумський вісник”* можна знайти інформацію про акт доброї волі від коменданта міста, який у квітні 1942 р. заради порозуміння з населенням Сум наказує прибрати шибеницю з центру міста, яка виконувала функцію залякування. Комендант висловив переконаність, що *“...вона в честь і гордість мешканців м. Сум ніколи не буде знову збудована”*³⁷.

Загалом можна сказати, що нацистська ідеологічна обробка на сторінках газети *“Сумський вісник”* мала навіювати місцевому населенню ідеї, погляди, настрої, що були вигідні окупантам, і шляхом такого впливу робити людей лояльними до німецької сторони, налаштовуючи їх до співпраці чи, принаймні, до покори. При цьому активно використовувалися недоліки, помилки і злочини попереднього сталінського режиму, на тлі яких вигідно демонструвалися показні виваженість, справедливість та соціальна спрямованість нацистської влади, маскуючи її жорстокий тоталітарний характер.

¹Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941-1943 рр.): Автореф. дис.... канд. істор. наук / Д.М.Титаренко. - Дніпропетровськ, 2002. - 19 с.

²Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944рр.): Автореф. дис.... канд. істор. наук / М.В.Михайлюк. - К., 2006. - 19 с.

³Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті “Україна” під час німецької окупації у липні-грудні 1941 р. // Київська старовина. - 2006. - №3. - С.123-131.

⁴Сугацька Н.В. Колабораціоністська преса та ставлення населення Південної України до антисемітської пропаганди окупантів // Сумська старовина. - №XXV. - 2008. - С.69-75.

⁵Салата О.О. Дезінформація як складова інформаційного простору, створеного на окупованих територіях // Сумська старовина. - №№XXVI-XXVII. - 2009. - С.49-57.

⁶Гридіна І.М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) // Український історичний журнал - 2009. - №3. - С.123-132.

⁷Дашинцев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки, документы и материалы. - М., 1973. - Т.2. - С.193-194.

⁸Сумской вестник. - 1943. - 9 апреля. - С.1.

⁹ОУН-УПА на Сумщині / Упоряд. Іванущенко Г.М. - Т.1. - Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. - С.9.

¹⁰Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И.В.Розанова / Общ. ред., вступ. статья и предисл. И.М.Фрадкина. - Смоленск: "Русич", 1993. - С.194.

¹¹Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943): Т.3 / Упоряд. В.М.Косика. - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. - С.38.

¹²Сумський вісник. - 1941. - 19 жовтня. - С.1.

¹³Сумський вісник. - 1943. - 24 січня. - С.3.

¹⁴Там само.

¹⁵Там само. - 1941. - 13 листопада. - С.1.

¹⁶Там само. - 1942. - 1 січня. - С.4.

¹⁷Там само. - 1941. - 11 грудня. - С.4.

¹⁸Там само. - 1941. - 16 листопада. - С.1.

¹⁹Сумской вестник. - 1943. - 7 мая. - С.3.

²⁰Сумський вісник. - 1943. - 18 липня. - С.1.

²¹Там само. - 1942. - 14 січня. - С.2.

²²Там само. - 1941. - 21 грудня. - С.3.

²³Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. - С.495-496.

²⁴Там само.

²⁵Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943): Т.3 / Упоряд. В.М.Косика. - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. - С.38.

²⁶Сумський вісник. - 1942. - 14 січня. - С.1.

²⁷Там само. - 1943. - 11 липня. - С.2.

²⁸Там само. - 1943. - 13 червня. - С.1.

²⁹Там само. - 1941. - 22 жовтня. - С.1.

³⁰Сумской вестник. - 1943. - 16 апреля. - С.2.

³¹Сумський вісник. - 1941. - 22 червня. - С.1.

³²Там само. - 1942. - 9 грудня. - С.4.

³³Там само. - 1942. - 6 грудня. - С.3.

³⁴Там само. - 1941. - 7 грудня. - С.3.

³⁵Там само. - 1941. - 25 грудня. - С.5.

³⁶Там само. - 1941. - 18 грудня. - С.3.

³⁷Там само. - 1942. - 12 квітня. - С.4.

Король В.М. Газета "Сумской вестник" как инструмент идеологической обработки населения в годы немецкой оккупации (1941-1943 гг.).

Автор сделал попытку показать основные принципы, направления и содержание нацистской идеологической обработки населения в военной зоне Украины, используя в качестве примера газету "Сумской вестник".

Korol V.M. Newspaper Sums'kyi Visnyk as an instument of indocrination of the population during the German occupation (1941-1943).

The author tried to show the main principles, directions and content of Nazi indocrination of the population in the military zone of Ukraine by using as the example the newspaper "Sums'kyi Visnyk".

ПЕСЧАНИЙ О.О.

АВСТРО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ НА СТОРІНКАХ “ВІСТЕЙ СУФА” ТА “АВСТРІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ОГЛЯДУ”

У публікації розповідається про маловідомий серед вітчизняних дослідників часопис, який може стати важливим джерелом із вивчення українсько-австрійських відносин, особливо у 90-ті роки ХХ століття.

В 90-ті роки минулого століття з новою силою почали розвиватися австрійсько-українські стосунки. Головним чином це було пов'язано з набуттям Україною нового статусу - статусу незалежної держави. Розвиток подібних зв'язків має важливе значення для досягнення Україною стратегічної мети - інтеграції до європейської спільноти.

Одним з необхідних джерел для дослідження австро-українських відносин у цей період є журнали “*Bicmi СУФА*” та “*Австрійсько-український огляд*”. По-суті справи, це одне видання, яке спочатку носило назву “*Bicmi СУФА. UBSV - Vereinsjournal*”, а потім було перейменоване і набуло назву “*Osterreichisch-ukrainische Rundschau. Австрійсько-український огляд*”.

На жаль, цей журнал не досить відомий в Україні. Його можна прочитати лише в Австрійських бібліотеках, які є в чотирьох містах України: Києві, Львові, Харкові та Чернівцях. Українські дослідники ще не звернули свою увагу на це видання. Хоча в чернівецькій газеті “*Час*” за 25 лютого 1994 року вже писали про цей журнал добрі слова: “... знайшлися на австрійських кресах люди, котрі поставили собі за життєву мету пропагувати національні мистецькі набутки, знайомити з ними широкі верстви поціновачів у європейському і віддаленому зарубіжжі...” [Час. - 1994. - 25 лютого].

“*Bicmi СУФА. UBSV - Vereinsjournal*” був заснований у 1981 році. Собі за завдання він поставив висвітлювати питання з царини історії, культури, літератури, філателії, політики, релігії, спорту, економіки, науки і досліджень. Видавцем його була Спілка українських філателістів Австрії (СУФА). З грудня 1995 року часопис перейменовано на “*Osterreichisch-Ukrainische Rundschau mit UBSV - Vereinsjournal. Австрійсько-український огляд з вістями СУФА*”. Тепер спільно з СУФА видавцем стало Австрійсько-українське товариство (АУТ), яке було створене у червні 1992 року. Друкувався кожен номер часопису двома мовами: українською та німецькою. Журнал як правило виходив двічі на рік. Інколи з'являлися і спеціальні номери, котрі були присвячені якійсь одній темі. Наприклад, спецвипуск Австрійсько-українського огляду за червень 1996 року був присвячений темі Чорнобиля, а за травень 1999 року - темі “*І. Франко і Відень*”. За досліджуваний час вийшов 21 номер журналу.

На своїх шпальтах журнал розкривав різноманітні теми, знайомлячись з якими історики можуть черпати різноманітну інформацію для своїх досліджень з історії австрійсько-українських відносин загалом і особливо стосунків у 90-ті роки ХХ століття. Можна лише перерахувати, яких тем торкався журнал, оскільки за браком місця ми не можемо всі їх детально розглянути. Приміром, дослідник подій останнього десятиріччя минулого століття може знайти відомості з таких питань австрійсько-українських відносин: ставлення перших осіб Австрії до відносин з Україною, візити головних осіб держав, міністерські візити, візити законодавців, робота українського Посольства в Австрії, діяльність української діаспори в Австрії з налагодження контактів

з Україною, культурні відносини між Австрією та Україною, налагодження відносин між регіонами Австрії та України, благодійницькі акції австрійської сторони, проблемні прояви у австрійсько-українських відносинах, налагодження авіаційного сполучення, освітні контакти, проблема остарбайтерів, збереження історичної пам'яті про перебування українців на австрійській землі та інші.

З цього розмаїття матеріалів для освітлення вибрано ті, які рідко зустрічаються на сторінках інших друкованих видань. І тут мова йтиме про спільне вшанування українцями і австрійцями пам'яті українців в Австрії у 90-ті роки XX століття. Нам, як історикам, ця тема особливо близька. Це і є основним завданням даної розвідки. Вшанування пам'яті українців в Австрії проводилося в різних формах. Однією з них було відвідування та упорядкування могил українців, які знайшли свій вічний притулок на землі Австрії. Так, у м.Шпіттал-на-Драу (земля Карінтія) помер 16 травня 1955 року член Директорії УНР проф. Опанас Андрієвський. Похований він був на міському кладовищі Едлінг. На жаль, догляд за могилою довгий час був неналежним і до того ж існувала небезпека, що невдовзі ця могила зникне, оскільки у 2005 році спливав строк оплати за надгробний пам'ятник. Ще 1992 року могила стояла забутою. Тривогу підняв В.Й. Колодій, австрієць українського походження. Він поінформував Посольство України про існування в Карінтії могили українського політика і науковця. У відповідь на це почесним консулом України у федеральних землях Карінтія та Штірія д-ром Хорстом Шумі спільно з українським Послом в Австрії було організовано реставрацію поховання. А 22 березня 1994 року її відвідав посол України в Австрії Ю.Костенко. Тепер, без сумніву, могила одного з активних учасників українських визвольних змагань буде збережена¹.

Взагалі журнал дає нам знати, що Посольство України в Австрії проводило спеціальні акції, метою яких було встановлення місць у цій країні, пов'язаних з життям українців. Так, 24 травня 1994 року посол України в Австрії Ю.Костенко відвідав м.Гмюнд (земля Нижня Австрія). Там у період з 1914 до 1920 року існував табір для переміщених осіб. Через цей табір, за деякими даними, пройшло близько 130 тисяч українців з Галичини та Буковини. Не всі вони вийшли звідти живими. Понад 35 тисяч українців знайшли у землі Гмюнду свій вічний спокій. Поховані вони були на міському кладовищі, де їм у 1964 році було встановлено пам'ятник, зроблений за проектом відомого в діаспорній Україні скульптора Григорія Крука з Мюнхена².

Загалом 1994 рік як ніякий інший був наповнений відвідуваннями окремих могил українців в Австрії українськими дипломатами. В жовтні цього року посол України в Австрії Ю.Костенко, радник В.Огризко та керівник торговельно-економічної місії посольства П.Яковенко у присутності представників української громади в Тіролі побували на кладовищі м.Інсбрук. Там було відвідано і покладено вінок до могили відомого українського політичного діяча, міністра сільського господарства УНР Миколи Ковалевського. Присутній на церемонії отець Іван Дашковський відправив панахиду³.

Більш урочисто відбувалося встановлення меморіальних дошок історичним особам, які залишили помітний слід в історії загалом, і австрійсько-українській зокрема. Так, завдяки публікації у журналі "*Bicmi CVFA. UBSV - Vereinsjournal*" за травень 1994 року (№27)⁴ ми дізнаємось, що 29 жовтня 1993 р. була святково відкрита пам'ятна дошка Івану Франку у приміщенні Інституту германістики Віденського університету. Свого часу наш великий поет захистив у цьому Інституті свою докторську дисертацію. Відкриття було приурочено відзначенню 100-річчя цієї події. Багато років українська громада у Відні прагнула таким чином увічнити пам'ять великого сина українського народу. І тільки з набуттям Україною незалежного статусу таке стало можливим. Конкретно завдячувати, що така подія відбулася, треба Українському лікарському

товариству Австрії, і переговорам його голови, д-ра Ігоря Гука, з австрійським віце-канцлером д-ром Ерхардом Бусеком, про можливість встановлення такої дошки у Відні. Багато зусиль доклав також київський академік, тоді ще АН України, проф. Яцьків, який привіз цей цінний і нелегкий вантаж до австрійської столиці. Велику фінансову допомогу надав д-р Марк Припхан, українець зі Станіславова, що з 1930 року живе у Австрії. Він покрити всі митні видатки, працю по встановленню дошки на місці і влаштований прийом під час відкриття меморіальної дошки.

На відкритті дошки були присутні офіційні представники як австрійського, так і українського урядів. Від Австрії це був віце-канцлер Австрії д-р Е.Бусек, який свого часу приділяв багато уваги австрійсько-українським відносинам. Українську сторону репрезентував міністр культури України І.Дзюба, який у своїй промові підкреслив велике значення Віденського університету в історії австрійсько-українських зв'язків, де *“навчалися і викладали видатні українські вчені: філологи - М.Осадца, О.Огоновський, С.Смаль-Стоцький, хімік І.Горбачевський, фізик І.Пулюй, окуліст І.Борискевич та інші”*⁵.

Ще одна меморіальна дошка в австрійській столиці була встановлена великому українському історику і державному діячеві Михайлу Грушевському. Відбулася ця подія 4 жовтня 1996 року. М.Грушевський прожив у Відні загалом більше п'яти років. То були роки продовження роботи над *“Історією України-Руси”*. Тут він написав 5 томів з *“Історії української літератури”*, не рахуючи інших численних праць. Пам'ятний знак відкрили на будинку, у якому вчений проживав у 1919-1920 роках.

Відкриття проходило в урочистій атмосфері. Гімни України та Австрії виконав оркестр Віденського військового гарнізону. В заході прийняли участь послы Польщі, Росії, Чехії, Білорусі, Молдови, колишній віце-канцлер Австрії, почесний доктор Чернівецького університету Ергард Бусек, представники міністерств і відомств, органів місцевого самоуправління і організацій української діаспори в Австрії.

З промовами виступили Посол України в Австрії М.Макаревич, член Австрійського парламенту Отмар Брікс, відповідальний секретар Українського оргкомітету по вшануванню М.Грушевського проф. Леонід Решодько, керуючий президент Австрійсько-українського товариства Б.Ямінський. Останній, зокрема, зазначив: *“Ми, Австрійсько-українське товариство, хочемо додати, що в Австрії поширюються знання про Україну. Сьогоднішнє відкриття пам'ятної дошки великому синові України, історику і політику М.Грушевському є важливим кроком у цьому напрямку”*⁶.

Наступним актом вшанування пам'яті українців в Австрії була церемонія відкриття меморіальної дошки знамим діячам українського народу - письменнику Пантелеймону Кулішу та вченому-фізику Івану Пулюю. Відбулася ця подія 30 квітня 1998 року у Відні.

Встановлено дошку на будинку по вулиці Шкодагассе, 9, де у 1870 р. проживали П.Куліш та І.Пулюй і разом працювали над першим перекладом на українську мову Біблії, повне видання якої здійснено 1903 р. у тому ж таки Відні.

Потрібно зауважити, що це не перше відзначення просвітницької діяльності шанованих українців. Ще далекого 1927 року українське студентське товариство *“Січ”*, з осідком у Відні, виступило з ініціативою залишити пам'ять про перекладачів Біблії. З цією метою того ж року було встановлено невеличку пам'ятну табличку, яка довгий час була часткою багатовікової історії австрійської столиці. Рішенням магістрату Відня її передано до місцевого музею пам'яток архітектури.

Нову барельєфну бронзову дошку було створено на батьківщині одного з знаних українців - П.Куліша, - Сумщині. Виготовило її Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М.В.Фрунзе.

У відкритті меморіальної дошки взяли участь і виступили керуючий президент АУТ Б.Ямінський, внук І.Пулюя, проф. Петер Пулюй, заступник голови 8-го округу Відня Маргіт Косталь, заступник генерального директора Сумського машинобудівного науково-виробничого об'єднання ім. М.В.Фрунзе Олександр Баранік, генеральний вікарій о. мітрат д-р О.Остгайм-Дзерович, Посол України в Австрії М.Макаревич, Федеральний міністр фінансів Австрії, президент АУТ Р.Едлінгер. Оцінюючи діяльність шанованих історичних осіб, Р.Едлінгер заявив, що спільна історія, до творення якої були причетні кращі представники українського народу І.Пулюй, П.Куліш, І.Франко та багато інших, є тим підґрунтям, на якому має базуватися взаєморозуміння і взаємоповага між українським та австрійським народами⁷.

У 1907-1908 роках у Відні жив і навчався на філософському факультеті Віденського університету видатний український режисер і театральний діяч Лесь Курбас. На відзначення цього 5 листопада 1998 року у Відні відбулася урочиста церемонія відкриття меморіальної бронзової дошки на фасаді будинку за адресою: Відень 8, Штроццігассе, 40, де свого часу проживав Л.Курбас. Дошку виготовлено у Дніпропетровську Заслуженим скульптором України В.Небоженком.

Захід набрав широкого суспільного розголосу. У ньому взяли участь міністр економіки України В.Роговий, начальник управління культури Дніпропетровської облдержадміністрації В.Тальян, скульптор В.Небоженко, депутат федеральної ради Австрійського парламенту М.Людвіг, ректор Віденського університету проф. В.Грайзенеггер, голова 8-го округу Відня М.Косталь, керівники громадських організацій у Відні, науковці, студенти Віденського університету та численні мешканці австрійської столиці. Добре слово про українського режисера і театального діяча висловили М.Макаревич, М.Косталь, В.Грайзенеггер, проф. Музичної академії Грацу Л.Вітошинський та інші. Пам'ятну дошку освятив генеральний вікарій о. мітрат д-р О.Остгайм-Дзерович⁸.

Ще однією спільною справою по вшануванню пам'яті українців, які свого часу перебували у Відні, було відкриття пам'ятної дошки видатній українській поетесі Лесі Українці. Відбулася ця подія 25 лютого 1999 року у день 128-ї річниці з дня її народження. Проект дошки виконав львівський скульптор Любомир Яремчук. На виготовлення меморіального знаку кошти виділило Австрійсько-українське товариство. Дошка була встановлена на будинку в центральній частині австрійської столиці, де Леся Українка проживала у 1891 році.

Серед учасників урочистої події були скульптор Л.Яремчук, представники магістрату Відня, викладачі і науковці Інституту славістики Віденського університету, члени АУТ, представники дипломатичного корпусу, акредитованого у Відні, мешканці столиці Австрії.

Своїми думками про значення цієї події поділилися голова 8-го району м.Відня Маргіт Косталь, голова правління фірми "ORAG", у власності якої знаходиться будинок, Гергард Енгельсбергер, керуючий президент АУТ Борис Ямінський, Посол Грузії в Австрії Леван Мікеладзе, голова групи з міжпарламентських зв'язків "Австрія-Україна", депутат Австрійського парламенту Отмар Брікс, посол України в Австрії Микола Макаревич.

На церемонії також був зачитаний лист бургомістра Відня Міхаеля Гойпля, в якому дана подія розцінюється як важливий крок у поглибленні відносин між Австрією та Україною⁹.

Пам'ять українців в Австрії вшановували не тільки відвідуванням могил та встановленням пам'ятних дошок, але й спорудженням пам'ятників. Першим серед них був монумент, споруджений українським політичним в'язнем, які загинули у концентраційному таборі Ебензее. Думається, не всім він знаний, тому трохи про

цей табір. Ебензее був одним із численних філіалів відомого німецького концентраційного табору Маутхаузен, що розміщувався на австрійській землі. І однією з найжахливіших його філій. Там на повну потужність працював крематорій, шлях до якого був останнім етапом і єдиним виходом для в'язня концтабору Ебензее.

За неточними свідченнями в Ебензее загинуло не менше 2000 українців. Серед загиблих, як свідчить колишній в'язень Павло Шевчук (по Аушвіцу №154978), був Юліан Савіцький, диктор Української державної радіостанції ім. Є. Коновальця у Львові¹⁰.

Відкриття пам'ятника відбулося 6 травня 1995 року в рамках Маутхаузенівських святкувань 50-ліття звільнення з нацистських концтаборів, в цей день у 1945 році концентраційний табір визволили американські вояки. Пам'ятник являє собою двометровий пам'ятний хрест з написом *“синам України, жертвам концтабору Ебензее”*¹¹. Зробили його на кам'янообробній фірмі “Біличі” в Україні з граніту гарбо. Не просто далось спорудження цього пам'ятника. П'ять років тривала боротьба з адміністративними чинниками табору і тільки авторитет Федерального канцлера Австрії д-ра Ф. Враніцького змусив офіційних осіб Австрії дати добро на встановлення пам'ятника загиблим українцям.

Федеральний канцлер не залишився осторонь і при відкритті пам'ятника. Хоча він не зміг бути присутнім на урочистій церемонії, але надіслав привітання. Там серед інших були і такі слова: *“В таборах створених на австрійській землі - Маутхаузені, Ебензее, Гузені - багато з в'язнів, багато з жертв були українцями. На цих урочистостях ми віддаємо їм особливу шану; і пам'ятник, що відкривається сьогодні повинен зберегти пам'ять про них для прийдешніх поколінь”*¹².

Вшанувала пам'ять жертв концтабору Ебензее і Асоціація австрійських філателістичних товариств центрального регіону під проводом віце-президента Райнгарда Ноймаєра, яка за ініціативою Спільки українських філателістів Австрії 26 жовтня 1995 року, в день австрійського національного свята, організувала філателістичну виставку у ратуші міста Ебензее в пам'ять українців, закатованих у концтаборі в часи нацистського панування¹³.

Через чотири роки, 28 травня 1999 року, у Відні був відкритий пам'ятник І. Франку. На святкування цієї події з'їхалося багато гостей. Приїжджали навіть цілі сім'ї. Були вони з різних європейських країн: Австрії, Німеччини, Польщі, Словаччини, Чехії. Були присутніми також представники України: з Києва, Львова, Івано-Франківська, Тернополя. Серед них був і онук Каменяра, професор з Києва Роланд Франко. У церемонії прийняли участь і представники австрійської влади та громадських організацій. Серед них - голова першого (центрального) округу Відня Ріхард Шмітц, голова Австрійсько-української групи у австрійському парламенті Отмар Брікс, президент Австрійсько-українського товариства Рудольф Едлінгер.

Пам'ятник було створено за міжнародної участі. Задум таким чином увіковічнити пам'ять про перебування у австрійській столиці українського мислителя зародився у Відні. Над створенням погруддя працювали як західні, так і східні регіони України. Проект пам'ятника створювався у Львові силами скульптора Л. Яремчука, архітекторів В. Каменщика та В. Турецького. Бронзове погруддя Каменяра було відлито у цьому ж галицькому місті, на кераміко-скульптурній фабриці. Постамент було зроблено у Дніпропетровську з місцевого граніту.

На відкритті монументу було сказано чимало добрих слів. Серед них потрібно виділити сказане президентом АУТ Р. Едлінгером: *“... створення цього пам'ятника буде не просто нагадувати про І. Франка, а й приверне увагу людей до його життєвого надбання”*¹⁴.

Таким чином, зі сторінок журналу українські дослідники австрійсько-українських відносин останнього десятиліття XX століття можуть дізнатися, що австрійська сторона прагнула вшанувати пам'ять українців, доля яких так чи інакше була пов'язана з Австрією. У Відні були відкриті меморіальні дошки, які нагадують віденцям та гостям австрійської столиці про найвидатнішого українського історика та першого президента Української Народної Республіки М.Грушевського, про генія українського письменства І.Франка, про фізика І.Пулюя, про письменника П.Куліша, про театрального режисера Л.Курбаса, про видатну українську поетесу Лесю Українку. Були відкриті пам'ятники загиблим українцям у концтаборі Ебензее. Найбільшого розголосу набуло відкриття пам'ятника великому українському поету і громадському діячеві І.Франку. Підтримувалась пам'ять і про менш іменитих українців, але які також залишили свій відбиток в українській історії. І така спільна діяльність представників австрійського і українського народів не може не сприяти їх зближенню.

¹Колодій В.Й. Забута могила // Вісті СУФА. UBSV - Vereinsjournal. - 1994. - Листопад. - №28. - С.221-222.

²Візит до Гмюнду // Там само. - С.182. [Посла України в Австрії Ю.Костенка].

³Посол України в Австрії відвідав Тіроль // Там само. - С.196.

⁴Данник Т. Пам'ятна дошка Івану Франку у Відні // Вісті СУФА. UBSV - Vereinsjournal. - 1994. - Травень. - №27. - С.108-112.

⁵Там само. - С.108.

⁶Відкриття меморіальної дошки М.Грушевському у Відні // Австрійсько-український огляд. Österreichisch-ukrainische Rundschau. - 1996. - Листопад. - №3(32). - С.34.

⁷Пилипчук В. д-р. У Відні встановлено пам'ятну меморіальну дошку Пантелеймону Кулішу та Івану Пулюю // Австрійсько-український огляд. Österreichisch-ukrainische Rundschau. - 1998. - Серпень. - №6/7(35/36). - С.14.

⁸Відкриття пам'ятної дошки Лесю Курбасу у Відні // Австрійсько-український огляд. Österreichisch-ukrainische Rundschau. - 1999. - Листопад. - №8(37). - С.103-104.

⁹Відкриття пам'ятної дошки Лесі Українці у Відні // Там само. - С.105-106.

¹⁰Козак В. Українці в фашистських концентраційних таборах // Вісті СУФА. UBSV - Vereinsjournal. - 1995. - Березень. - №29. - С.111.

¹¹Марунчак М. д-р. На площі концтабору Ебензее/Горішня Австрія височіє пам'ятник українським політичним в'язням // Австрійсько-український огляд. Österreichisch-ukrainische Rundschau. - 1995. - Грудень. - №1(30). - С.19-21.

¹²Вітання федерального канцлера Австрії д-ра Ф.Враніцького з приводу відкриття українського пам'ятника в Ебензее // Там само. - С.22.

¹³Філателістичною виставкою вшановано пам'ять жертв концтабору Ебензее // Там само. - С.27.

¹⁴Савчак В., Львів. "І підеш ти в мандрівку століть...": Післямова до відкриття пам'ятника І.Франку у Відні // Австрійсько-український огляд. Österreichisch-ukrainische Rundschau. - 2000, червень. - №9(38). - С.23.

Песчаный О.А. Австрийско-украинские отношения 90-х годов XX века на страницах "Вестей СУФА" и "Австрийско-украинского обозрения".

В публикации рассказывается о малоизвестном среди отечественных исследователей журнале, который может стать важным источником по изучению украинско-австрийских отношений, особенно в 90-е годы XX века.

Peschany O.O. Ukrainian-Austrian relations during the period of the 90-s of the XX century covered on the pages of "SUFA Proceedings" and "Austrian-Ukrainian Review".

A little known chronicle (among the domestic researches) is described in the publication. It may become an important source for studying Ukrainian-Austrian relationship, especially for the period of the 90-s of the XX century.

МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ

ПІСКУН В.М.

**“ЗЕМЛЯКАМ ПОЛІТИКА, А МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ ТРЕБА
ВПЕРЕД КУЛЬТУРА І ЛІТЕРАТУРА”
(Листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала)**

У публікації подано листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Листи містять важливу інформацію про життя Б.Лазаревського в еміграції.

Родина Лазаревських відігравала неабияку роль в житті українського суспільства у XIX - на початку XX ст. Міцне закорінення в українську культуру спонукувало їх до різноманітної праці на благо вітчизни, утримувало від зміни української національної ідентичності під тиском історичних обставин, в яких вони опинялися. Революційна буря початку XX ст. по-різному вплинула на долю членів родини, і їх розкидало по різних країнах. Один із них - Борис Лазаревський опинився у Парижі (Франція), де і помер у 1936 р.¹

Борис Лазаревський (псевдоніми - Хтось, Борис Л., криптонім - Б.Л.) - син відомого українського історика Олександра Матвійовича Лазаревського народився 7 квітня 1871 р. в Полтаві. У 1892 р. закінчив Колегію Павла Галагана, а 1896 р. - юридичний факультет Київського університету. Ще у студентські роки друкувався у газетах “Киевская мысль”, “Южное обозрение”, “Крымский вестник” та ін., писав оповідання. Трудову біографію розпочав у 1896 р. - працював помічником машиніста паровозного депо станції Козятин Південно-Західної залізниці, 1897 р. - помічником секретаря Севастопольського військово-морського суду (1903 р. став секретарем). У 1899 р. в Одесі 1899 р. випустив збірку прози з життя залізничників “Забывтые люди”². Познайомився з А.Чеховим, не раз зустрічався з ним, листувався. Частина листування та спогадів про зустрічі з Антоном Павловичем опубліковані³.

Із початку XX ст. Борис Лазаревський поряд із юридичною практикою також займався літературною творчістю й активно друкувався в російських журналах. Його твори по-різному оцінювали критики, проте завжди відзначали особливу манеру письма автора. А оскільки юридична кар’єра Б.Лазаревського у 1906 р. перервалася через звільнення у запас (переведений до резерву флоту), то він став професійним літератором. Співробітничав із журналами “Вестник Европы”, “Русское богатство”, “Русская мысль”, “Журнал для всех”, “Образование”, “Нива”, “Искорки”, “Пробуждение”, “Всеобщий ежемесячник” та ін. Оприлюднив кілька книжок, зокрема, “Рассказы” (СПб., 1908), “Девушки” (СПб., 1910), “Семья” (СПб., 1910), два видання збірань творів. Підтримував дружні взаємини з А.Коні, І.Рєпіним, М.Реріхом, В.Меєрхольдом та багатьма іншими діячами культури. Підготував низку статей, присвячених біографії та творчості Т.Шевченка⁴.

Загалом до революції видав 7 томів зібрання творів. На початку 1917 р. за рекомендацією начальника Головного морського штабу адмірала Костянтина Стеценка Б.Лазаревського призначили секретарем навчального відділу цього органу в Санкт-Петербурзі. У чині титулярного радника завідував прийомом до числа гардемаринів осіб із вищою освітою. Після Лютневої революції 1917 р. - капітан військово-морського судового відомства, обер-аудитор в штабі начальника 2-ї бригади лінійних кораблів

Чорноморського флоту. Повернувшись до Севастополя в серпні 1917 р., служив на крейсері “Алмаз”. Після встановлення в Україні влади гетьмана П.Скоропадського його запросили до Києва у розпорядження Українського військового прокурора. Від серпня того ж року він - офіцер для доручень при військовому міністрі Української Держави. Публікувався у “Літературно-науковому віснику”. У лютому 1919 р., за влади Директорії Української Народної Республіки, служив в Українському головному морському штабі у Севастополі, наступного місяця - у складі спеціальної портової комісії по Миколаєву та Херсону. 1920 р. переїхав до м.Батум (нині - м.Батумі, Грузія). До 1921 р. служив контролером на французькому пароплаві пасажирської лінії Батум-Марсель. Не сприйнявши захоплення влади в Росії більшовиками, емігрував, жив у Стамбулі, Празі, Берліні, Парижі. У французькій столиці став членом тамтешнього Морського зібрання.

В еміграції Б.Лазаревський продовжував займатися літературною діяльністю. Частина його творів була перекладена й опублікована українською мовою. Друкувався у часописах “Українське слово”, “Морской сборник”, “Студенческие годы”, “Иллюстрированная Россия”, “Мир искусства”, “Общее дело” та ін., у календарі “Дніпро”. Від 1932 р. брав активну участь у паризькому “Українському Літературному Гуртку”, 1933 р. очолив його. На сторінках тижневика “Тризуб” вів рубрику “Шматочки минулого”.

Починаючи з 1886 р., Борис Лазаревський вів щоденники, в яких детально фіксував усі найдрібніші події. Дослідники відзначають ретельність ведення щоденників та їх особливості. “Величезний інтерес становлять записані ним розмови з письменниками, артистами, художниками. Крім того, він мав звичку вклеювати в щоденники отримані листи, запрошення, подаровані фотографії, накидати шаржі, замальовувати побачене (він досить добре малював). Тому саме щоденники він вважав чи не “найважливішим”, що зробив у житті”⁵. Загалом Б.Лазаревський залишив 60 зошитів-щоденників, що зберігаються у різних російських архівах (РГБ, РНБ, РГАЛИ, ІРЛИ). Окремі їх фрагменти вже були опубліковані.

Практично впродовж усього життя Борис Лазаревський писав твори російською мовою. Хоча є й оповідання українською. Українську мову він вважав рідною. Його занурення в українську культуру було настільки глибоким, що навіть російські тексти, писані ним упродовж життя, помережені українськими “маркерами”. Проте для сучасних українців ім’я Бориса Лазаревського залишається маловідомим. До того ж, і нині щодо нього трапляються прикросці. Так, у щойно опублікованому перекладі у журналі “Всесвіт” одного з його творів зі збірника “Голос батьківщини” країною походження автора зазначена Росія. Для читачів-неофітів, які не надибають на цікаву статтю російської дослідниці М.Михайлової про творчість Б.Лазаревського, він так і залишиться поза межами української культури, українського світу, в якому він жив і який унаснажував його до творчості.

Два листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала, який на той час проживав у Чехословаччині, очолював Український Громадський Комітет, реалізовував низку культурно-освітніх проектів, мав гарні стосунки з першими особами держави, засвідчують про велике бажання Б.Лазаревського видати книжку українською мовою. А ще більше - бути почутим українцями, земляками. На жаль, 1924 р. був, як і більшість часу, для українських політичних емігрантів досить складним. Неодноразово на сторінках свого щоденника Микита Шаповал упродовж року занотував, зокрема й таке: “Поганий осадок після вчорашньої розмови з д-ром Гірсою⁶... Видавництва

мабуть не буде. Вони бояться книжки. Українська книжка створює Україну”⁷. Вочевидь саме фінансова скрута не дозволила тоді М.Шаповалу видати українську книжку Б.Лазаревського.

Нижче публікуємо 2 листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала, датовані січнем і березнем 1924 р., які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Вони друкуються мовою оригінала зі збереженням орфографії, пунктуації та стилістики.

№1

1924, I, 5

9, rue Pierre Chausson, Paris, X.

Вельмишановний, любий пане голова!

Милий пане Шаповале!⁸ В Лашенка⁹ (Vilimovska, 5, Kr. Vinohrady Praha) есть декілька моїх повідок, що були друковані в Літературно Науковому Вістнику. Жінка його переклала і мої “Три тополі”. Именем святым України прохаю Вас - видайте мою книжку із тим своє ручним моїм малюнком, що дав я Вам на хранения. Не хочу вмерти не побачивши своєї книжки української.

А здоров’я моє рейнуло та й дуже... Не хочеться про це писати.

Прошу видати книжку мініатюрно, але художне - по мистецьки, з малюнком моїм на обкладці¹⁰.

Якщо допущу від Вас відповідь, - то 1) Прошу незабаром взяти від Короліва-Старого¹¹ - ще моє оповідання “Баба Ольга” - він робив там коректуру - і як буду знати, що це буде справді, то незабаром дошлю Вам “Велику згодину” - немає охоти біля неї працювати - бо не знаю де і коли друкувати, а ген буду знати напевне, то за тиждень зроблю і надішлю.

Знаю Вас і поважаю за людину культурну, а через те і благаю: нехай книжка ви́де до весни...

Хоч би вмерти побачивши її. Багато загинуло моїх оповідань - в Куліша, забили красноюврейці в Кременчузі.

Допоможіть же.

Памятайте, що qui cito dat - big dat...

А я прошу не тільки для себе, а і за своїх земляків.

Як людину культурну прошу, одержавши цього листа, - і зараз і до діла... Бо наші земляки не дуже люблять поспішати.

Не знаю якими словами прохати Вас ще тай ще!

Боюсь, що Лашенко спізниться передати цього листа - одразу.

Ваш Борис Лазаревський.

Витання передайте О.І.Олесю¹².

ЦДАВО, ф.3563, оп.1, спр.176, арк.17-17зв.

№2

22.III.1924.
Paris.*Любий земляче!*

Щось да не так. Не може бути, щоб Ви не відповідали на мій лист - щоб Ви не хотіли мені допомогти видати українську книжку...

А ні від Дорошенка, а ні від Лашенка також немає нічого...

Дуже прошу Вас дайте відповідь:

1) Чи передав Вам Лашенко матеріал для книжки: 1) Три тополі 2) Святе місто 3) Початок життя 4) Земляки 5) Дитятко 6) Степан 7) Баба Олена 8) Уляна.

2) Чи іє яка надія видати книжку?

3) Чи Ви плюнули на мою особу і на мою працю?

Борис Лазаревський.

Ще питання:

Чи не стратили Ви того малюнка, що дав я Вам на збереження?

То моя святиня.

В мене рука болять - інак як олівцем не можу писати...

Чекаю відповідь¹³. Не для себе хочу видати книжку, а за для земляків, бо як умру, то ніхто не видасть їх!... Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література.

ЦДАВО, ф.3563, оп.1, спр.176, арк.20-20зв.

¹Похорон Бориса Лазаревського // Тризуб. - Париж, 1936. - Ч.35. - С.23.

²Див.: Ротач П.П. Лазаревський Борис Олександрович // Українська літературна енциклопедія. - К., 1995. - Т.3. - С.125.

³Гитович Н.И. Записи о Чехове в дневниках Б.А.Лазаревского // Литературное наследство. - М., 1977. - Т.87. - С.319-356; Из дневника Бориса Лазаревского // Диаспора. - Париж-СПб., 2001. - С.345-714.

⁴Усенко П.Г. Лазаревський Борис Олександрович // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?l=ENU&verbvar=Lazarevsky_B_O&abcvar=15&bbcvar=1

⁵Михайлова Марія. Образ України в збірнику Б.А.Лазаревського "Голос батьківщини". Переклад Д.Дроздовського // Всесвіт. - К., 2008. - №7-8. - С.75-79.

⁶Вацлав Гірса на той момент був заступником міністра закордонних справ ЧСР Е.Бенеша й одночасно одним із організаторів Російської допомогової акції, за якою уряд ЧСР надавав допомогу політичним емігрантам з колишньої Російської імперії, які опинилися в ЧСР.

⁷Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. Ч. I. / Упоряд. інж. Сава Зеркаль. Видання Української Громади ім. М.Шаповала в Новім Йорку. - Нью-Йорк, 1958. - С.102.

⁸Микита Юхимович Шаповал - український державний і політичний діяч, публіцист, соціолог, доктор соціології, один з активних організаторів українського культурно-освітнього життя в ЧСР у період еміграції. Народився 8 червня 1882 р. в с.Сріблянка Бахмутського пов. Катеринославської губ. (нині - Артемівський р-н Донецької обл.) в сім'ї відставного унтер-офіцера, сільського наймита Юхима Олексійовича та Наталії Яківни Шаповалів. Політичну діяльність розпочав як член РУП (з 1901), згодом - один із організаторів і лідерів УПСР. За фахом лісівник, обирався головою Всеукраїнської лісової спілки; видавець і співредактор журналу "Українська Хата" (1909-1914), член Української Центральної Ради та її Малої Ради (1917-1918), співавтор IV Універсалу, комісар Київського повіту, генеральний секретар, голова Українського національного союзу (14.11.1918 - січень 1919 р.). З 1919 р. перебував за кордоном: секретар Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919-1920), потім жив у Празі, де і помер 25 лютого 1932 р. У 1920-х роках М.Шаповал нав'язав контакти з провідними тогочасними чехословацькими державними діячами Т.Масариком, Е.Бенешем, В.Гірсою, які прихильно поставились до його проєктів. Він з успіхом реалізував широку програму української культурно-суспільної акції в ЧСР. Очолював Український Громадський комітет (1921-1925), що підтримувався

урядом ЧСР, був співорганізатором українських вищих шкіл у Празі і Подебрадах, організатором Всеукраїнського Робітничого Союзу в Чехословаччині, головою Українського соціологічного ін-ту в Празі. Видавець і редактор місячника "Нова Україна" (1922-1928) та низки інших видань. З Борисом Лазаревським був знайомий ще до революції.

⁹Лашенко Ростислав Митрофанович (1(13).ІХ.1878 - 30.X.1929) - український правознавець і громадський діяч, один з основоположників української історико-правової науки. Народився в Єлисаветграді Херсонської губ. (нині - м.Кіровоград). Закінчив місцеву гімназію (1896) та юридичний ф-т Київського ун-ту (1905). Працював на різних посадах у судових установах Києва. За Української Центральної Ради - голова 1-го департаменту Київського апеляційного суду, викладач історії українського права в Київському народному ун-ті. З приходом Директорії УНР - член верховної слідчої комісії. З 1920 р. жив у Львові, де виконував обов'язки голови Наддніпрянської допомогової секції при Українському громадському комітеті. 1921 р. переїхав до Праги. Викладав історію українського права в Українському вільному ун-ті, послідовно обіймаючи посади доцента (1921), надзвичайного професора (1923) і звичайного професора (1925). Викладав також в Українській господарчій академії в Подебрадах. Був членом багатьох емігрантських науково-культурницьких інституцій, зокрема співзасновником і головою Українського правничого товариства в Празі, членом Українського історико-філологічного товариства. Помер у Празі, де і похований.

¹⁰На малюнку, який зберігається в ІЦДАО України (ф.3563, оп.1, спр.176, арк.17), кольоровими олівцями намальовано дві хатини і біля них тополі.

¹¹Королів-Старий (справжнє ім'я - Василь Костьович Королів) - громадський діяч. Народився 4 лютого 1879 р. в с.Ладан Прилуцького пов. Полтавської губ. Навчався в Полтавській духовній семінарії, Харківському ветеринарному ін-ті. Працював ветеринарним лікарем, видав популярний посібник з ветеринарії. У 1908 р. разом з товаришами заснував видавництво "Час", що стало одним із найбільших в країні, редагував журнал "Книгар". У часи Української Народної Республіки працював керівником Київського міського ветеринарного бюро. У 1919 р. як член дипломатичної місії УНР виїхав до Праги. З того часу жив у ЧСР. Працював в Українській господарчій академії у Подебрадах, активно займався видавничою та літературною роботою. Помер 11 грудня 1943 р.

¹²Олесь Олександр (справжнє ім'я - Олександр Іванович Кандиба) - український письменник. Народився 4 грудня 1878 р. в с.Крига (Білопіль) Сумського пов. Харківської губ. З 1920 р. на еміграції в Австрії, згодом - в ЧСР. Помер 22 липня 1944 р. у Празі. Знайомий з Борисом Лазаревським ще з початку ХХ ст.

¹³Підкреслено червоним олівцем.

Пискун В.Н. "Землякам политика, а мне кажется нужны сперва культура и литература" (Письма Бориса Лазаревского к Никите Шаповалу).

В публикации поданы письма Бориса Лазаревского к Никите Шаповалу, которые хранятся в Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Украины. Письма содержат важную информацию о жизни Б.Лазаревского в эмиграции.

Piskun V.M. "Politics is for compatriots, but, it seems to me, culture and literature is necessary first of all" (Letters by Borys Lazarevsky to Mykyta Shapovalov).

The publication have the letters to Borys Lazarevskyi to Mykyta Shapoval, which are stored in the Central State Archives of Supreme of Power and Government of Ukraine. The letters contain important information about his life in exile.

АРТЮХ В.О., САДІВНИЧИЙ В.О.

“ПОКАЯЛЬНИЙ” ЛИСТ ПОЕТА МИКОЛИ ДАНЬКА

Подаються два варіанти “покаяльного листа” поета, публіциста, нонконформіста Миколи Данька. Перший варіант - написаний самим автором, зараз зберігається в Державному архіві Сумської області, друкується вперше. Другий - опублікований у газеті “Ленінська правда”. За свідченнями самого Миколи Данька він підготовлений до друку журналістом газети з криптонімами В.С. під диктовку органів КДБ.

Післясталінський період хрущовської “відлиги” породив феномен “шестидесятництва” - покоління письменників, митців, науковців, які, створивши культурницький рух, не ставили перед собою чітких політичних цілей. “Шестидесятництво” було швидше формою морального спротиву советському політичному режиму. Насамперед, творча інтелігенція в добу правління Леоніда Брежнєва не прийняла відродження фактично просталінської комуністичної ідеологічної доктрини, з якою вона справедливо пов’язувала нові обмеження свободи творчості. Бо, зрештою, будь-яка творчість за своєю природою є не чим іншим, як інакодумством по відношенню до панівної точки зору.

Показовою, з точки зору взаємодії літератора й репресивної державної “машини”, є доля сумчанина Миколи Данька (1926-1993). Тиск на нього розпочався після виходу другої поетичної збірки “Червоне соло” у харківському видавництві “Прапор” (1967 рік). Якраз тоді, 9 липня, у доповіді на VII пленумі Сумського обкому КП України першого секретаря обкому партії Бориса Іовлевича Вольтовського зазначалося, що “целый ряд стихов этого сборника показывает идейную незрелость автора, узость его мировоззрения, незнание ленинской теории отображения”¹. Наклад книги заарештували, абсолютну більшість екземплярів збірки знищили. Почалися довгі роки постійних переслідувань, звільнень із роботи та напівголодного існування поета, що затягнулися аж до періоду перебування. Його вірші в офіційних виданнях не друкувалися 19 років.

У червні 1983 року у квартирі Миколи Данька органами держбезпеки здійснено обшук, на самого поета прокуратура Сум відкрила карну справу за статтею 187-1 Карного кодексу УРСР: “Систематичне розповсюдження в усній формі свідомо неправдивих вигадок, які ганьблять радянський державний устрій, а також виготовлення або розповсюдження у письмовій, друкованій чи іншій формі творів такого ж змісту”. Знесилений постійними переслідуваннями і покинутий друзями, під тиском обставин і правоохоронців він написав “покаяльного листа” в газету “Ленінська правда”, в якому намагався пояснити і певним чином виправдати свою діяльність. Але в газеті був опублікований зовсім інший текст. Із нього випливало, літератор гостро засуджує свою “антисуспільну” діяльність, зв’язки з “антирадянськими” особами, повністю розкаюється у скоєному і стає на шлях прозріння. Найнеприємнішим для Миколи Данька було згадування в негативному контексті в опублікованому листі ім’я Михайла Осадчого, відомого українського дисидента і приятеля ще з часів спільного навчання у Львівському університеті.

Пізніше про свої життєві поневіряння Микола Данько напише:

*Пережив я тридцять третій,
Пережив окопний молот,
Пережив духовний голод,
Пережив судьбу в конверті
За своє "Червоне соло",
Пережив десятиріччя,
Пережив стукацькі тіні,
Пережив жебрацьке "міні",
Навіть з "максимом" на відчай,
Пережив я в трудній тузі
Зраду жіночки і друзів,
Пережив плакучі верби,
Пережив бандюг тихатих,
Пережив ламання ребер
Професійне - біля хати...
А душа і самотою
Залишилась молодую.*

Нижче подаємо два варіанти "покаяльного листа" Миколи Данька. Один - оригінал. Інший - опублікований на сторінках Сумської обласної газети "Ленінська правда".

¹ДАСО, ф.п-4, оп.14, спр.8, арк.25.

№1

ТЕНЕТА ПОРВАНО... ДО СВІТЛА!

Перед сходом сонця людина вмикає приймача... Линуть урочисті слова Гімну:
... *Живи Україно, радянська державо!..*

Вочевидь цієї хвилини слухають їх і мільйони трудівників республіки. Багатьох вони настроюють на оптимізм... Тільки не його. Він нервово вмикає приймача. Йому здається чомусь, що ота фраза є насмішкою над здоровим глуздом, кошунством. І якщо потім усі, або принаймні більшість сумчан не без утіхи і піднесення поспішають кожен до своєї роботи, щоб примножити успіхи радянських людей у виконанні п'ятирічки, накреслень XXVI з'їзду партії, відщепенець поринає в чорну меланхолію. [Нерозбірливо. - *Упор.*] його лине серед кривих дзеркал. Він мовби гіпнотизує себе своїми зітханнями і безпредметним невдоволенням. Майже все сприймається через призму жовтих пасажів критики у спотвореному вигляді. У нього свій окремий мізерний світик. Власне він сховався у коконі своїх темних видінь. За словами Едуарда Багрицького:

*И все навыворот,
Все, как не надо...*

Ось до якої карикатури почуттів і думок може привести викривлення і надто хибне розуміння об'єктивних засобів розвитку суспільства. Певна річ, нам хотілося б так і продовжувати оповідь, користуючись невизначеним - "людина", "хтось там"... А втім - годі! На жаль, тією людиною був автор цих рядків, себто - я.

Так, якраз мене спіткало неабияке лихо і завело в тенета ворожої радянському ладові ідеології. Це було схоже на те, ніби сам тчеш павутину і сам же в ній, похмуро борсаючись, все дужче заплутуєшся. Щоб залишатися невігласом, чужої допомоги не потрібно ж! Моє серце було закрите для надії. Я полюбляв опанувати ночами невідповідними фразами, як “домінуюча”, “панівна” і “підрядна” нація... Гіперболізована критика у моїх віршах, як опублікованих, так і не друкованих, деяких недоліків життя, зокрема випадків бюрократії і міщанства, теж базувалася на нерадянській платформі. Вона впливала з позицій, м’яко кажучи, крайнього патріотизму. Та інакше й не могло бути. Хто сказав “а”, мусить сказати також “б”. Хто вскочив не в той кур’єрський поїзд, не так хутко вискочить. Він підвладний, крім усього іншого, законові інерції. А інерція засмоктує в болото сумнівів...

Критично оглядаючи недалеке минуле, далєбі, я сам дивуюся: як же сталося?... Буржуазний націоналіст? Хіба не смішно? Хіба за мною, як за вольтерівським бароном Тундер-тен-Транком нараховується сімдесят два покоління предків? Дурниця! Мій батько, Михайло Андрійович, був колгоспним ковалем. Мати, Олена Пилипівна, жницею на колективному полі. Дідусь - славний на весь Славгород грубником...

А що далі, углиб? Жахливе кріпацтво. Безіменність! Ми - у священному понятті “народ”. Тільки Жовтень, тільки Радянська влада моїм родичам, як і мільйонам трудових українців, розбила страдницькі пута на руках і ногах, вивела на стежину більш щасливої долі. Під час громадянської війни на Україні батько воював у Червоній Гвардії. Громив денікінців і махновців. Наприкінці 20-х років став одним з перших ентузіастів колективізації, тоді ж закінчив курси тракториста і розорював каїнові межі. Він каламутний ручай ніколи не сплутував із світлою рікою нового життя. Він загинув на Курській дузі, зі зброєю в руках обстоюючи здобутки Жовтня у боротьбі проти гітлерівських окупантів... А я сам?... Семирічка... Війна... Евакуація углиб Росії. Патріотичні почуття приводять мене до комсомольського ешелону, що відходить із Суджі на відбудову Сталінграда. Через кілька місяців, будиши закликаним до армії, я вже на Дунаї, під мурами Будапешта з “ербушкою” (як ми ласкаво називали полкову радіостанцію) та карабіном за плечима... Суворі випробування поблизу озера Балатон. Потім - Відень, потім - Чехословацька Нітра ... Разом зі мною, як із другом друг, як із братом брат, знаходилися щирі душевні росіяни і білоруси, запальні вогнеокі побратими з Кавказу і удмурти, євреї і чуваші...

За яку ж правду я тоді змагався? Звичайного радянського патріотизму мені, здається, ніколи не бракувало. Мої переконання були твердими і безкомпромісними... Хоч діло давнє, але ж якраз через оту беззастережність надто часто відчував на собі холодні погляди деяких заблуканих людей, коли працював бурильником на заводі поблизу Львова, коли навчався в університеті...

Була б не зовсім точною і вичерпною відповідь, якби я написав, що прослуховування всіляких пересилань зарубіжних ворожих радіостанцій, або твори Грушевського чи Аркаса спричинилися безпосередньо до викривлення мого світогляду. Справді - бо, важливо не стільки те, з ким їси, як те, що їси. Багато шляхів веде до помилки... Можна дивитися і не бачити, слухати і не чути... Як твердять біологи, алергенами можуть стати навіть пшениця, навіть жито і кукурудза... Це я в переносному розумінні. Словом, жодні міркування не спроможні показати людині стежку, котру вона не хоче бачити, як сказав колись Р. Роллан. Не усвідомлюючи першої помилки, припускається другої, третьої...

Я далекий від лицемірного самоприпинення, як і від посипання собі голови попелом ... А все ж... Приховуючи свої помилки, кращим не станеш. Вже в моїй другій збірці поезій “Червоне соло” було чимало плутаного і фальшиво однобокого. Насамперед, що стосується рідної мови. Деякі рядки, не без націоналістичного тронку, за що цілком справедливо був критикований...

Кохатися в рідній мові - річ природна.

- Если завтра мой язык исчезнет, я готов сегодня умереть, - так, здається, сказав Р. Гамзатов. У російській літературі від Ломоносова і Тредьяковського до Твардовського і Лихоносова - хто з них не чарувався мовою питомого народу, мовою предків і сучасників?

Тим часом нечіткість моїх ідейних позицій і нігілізм, хибно усвідомлена критика партією культу особи і втрата класового чуття скерували мене, по суті, у ворожий табір. Поступово я почав загострено-хворобливо сприймати об'єктивний процес розвитку мов у нашій країні. Одна неправда породила іншу. Так у нашому прекрасному сьогодні, у громадському житті я бачив в Ахіллеса тільки п'яту. Будь-яка кривизна прямої лінії сприймалася мною, як відступ від священних заповітів революції. Коротше: я ладен був спалити хату, аби зварити... пару яєць!

У своїх недолугих віршах, таких, наприклад, як “І проспівують треті півні”, “Лжепророк”, “Яка різниця - Лазар чи Мойсей”, “Скрізь перші ми...” та інших, я заплутався у хащах схоластики і риторики, псевдопафосу і явних наклепів на радянську дійсність. Тож, либонь, кожному школяреві відомо, що революційний лад підніс мій народ до сяючих верховин, що основні завдання у розквіті економіки і культури нашої республіки були визначені великим Леніним ще у проекті резолюції ЦК РКП (б) про радянську владу на Україні. У цьому ж історичному документі членам партії ставилось в обов'язок всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод для вільного розвитку української мови і культури. Партія і Уряд послідовно здійснювали, перетворювали в життя накреслення Ілліча. Радянський лад створив воістину необмежені можливості для розквіту соціалістичної національної культури, виявлення народних талантів, відкрив усім без винятку широку браму до культури, до знань. Тепер моя Україна, моя республіка може похвалитися суцільною грамотністю, високорозвиненою наукою і культурою. До речі, на землі Тараса сьогодні понад 175 тис. наукових працівників і 4,5 мільйона спеціалістів з вищою і середньою освітою. Це більше, ніж у кількох провідних європейських державах, разом узятих! Кому ж у кого потрібно вчитися? Нехай промовляють названі цифри!

Прикро мені, що я, незрідка показуючи, так би мовити, хліб, тримав камінь, що я силкувався збирати виноград з терновника. Досить! Струсимо порошок з ніг своїх. Назавжди. Ще один подовжений видих, аби евакуювати затхле повітря буржуазної пропаганди з усіх дихальних шляхів...

Щоправда, ти, читачу, можеш закинути на це: шляхетний граф ручається за себе, але хто поручиться за шляхетного графа? Запитання природне. Що ж, тут я вважаю за доцільне нагадати хіба що одне: якщо більшість моїх віршів, попри їх сумнівну художню вартість, мала сповідницький характер, то ці рядки - тим більше, головне, що у мене зараз подушка під головою не крутиться, тобто сумління чисте. Бути Остапом чи Андрієм Тараса Бульби? Усі, сто разні, не нам носити підземними лабіринтами рідний хліб ворогові! На якому боці барикад? Тільки там, де радянський народ! Розуму завжди більше в колективі. Ми спроможні перевірити в собі гостроту чуття на головне - чим народ живе сьогодні, які його прагнення і мрії. В дружбі -

правда, істина у боротьбі за наступну щаблінку, за круту сходинку до всенародного щастя. Віднині слід підкорити свій хист, свої здібності (тішу себе думкою, що вони є!), свої мрії лише Батьківщині, лише рідному народові. Та не порадуєм ворога і не засмутимо друга мільними бульбашками критиканства і дисидентства! Хіба ж не зрозуміло, що нігілізм сипле сіль у розчин цементу, того морального цементу, що становить основу великої комуністичної справи? Недарма ж силкується скористатися ним антирадянська пропаганда за рубежем, а також усі ті, хто спускає імперіалістичного човна і натинає вітрила провокацій на хвилях “холодної війни”. Чорні лицарі, вилупки неофашизму, пнуть язиком злизати... гору! Але минув час, коли, за висловом Анрі Барбюса, капіталізм підперезував своє черево екватором. Світ рухається по лєнінській орбіті. Погляди прогресивного людства звернуті до Країни Рад.

Ю. В. Андропов, у відомій промові “Лєнінізм осяває нам шлях” (1964 р., квітень) добре сказав: “Боротьба двох ліній, двох історичних тенденцій - лінії соціального прогресу, миру, творення і лінії реакції, гноблення і війни - неухильно веде до того, що на історичній арені соціалізм відвойовує у старого світу одну позицію за одною. Престиж капіталізму, капіталістичного шляху розвитку все більше падає”.

Проте названа обставина не заважає ворогам миру удосконалювати технологію дезінформації і наклепів, продукування півправд і замовчування не вигідних їм фактів. Ті, що знаходяться у вищих ешелонах влади, антирадянщину і антикомунізм перетворюють у знаряддя боротьби проти національно-визвольних рухів, зокрема ж імперіалістичні кола США вдаються до неоголошеної війни проти демократичного Афганістану, під'юджують і щедро підтримують ізраїльських агресорів на різні злочини проти миролюбних арабських народів. Вони не тільки дарують окупантам найгрізнішу зброю, не тільки наповнюють їхні капшуки золотом, а ще й удаються до так званого “інформаційного імперіалізму”. Ескалація всілякої брехні під грифом апології капіталізму! Цей модерний радіоконвейєр не знає перебоїв! Спочатку - слівце, потім - сильце, капкан. Але в цьому разі ми, радянські люди додержуємось відомої приповідки: побачене - краще сказаного. А те, що спостерігаємо на кожному кроці - розквіт добробуту і культури - надихає нас класовим оптимізмом і незглибною вірою у ще світліше прийдешнє.

м. Суми

Микола Данько

ДАСО. - Ф.Р-7680. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.29-43. Оригінал. Рукопис.

№2

Микола Данько ПРОЗРІННЯ ПЕРЕД БЕЗОДНЕЮ

Шановний товаришу редакторе! Прошу надрукувати мого листа у Вашій газеті. Це сповідь людини, котра щиро визнає свої помилки в минулому і суворо, з усією принциповістю засуджує їх. Нехай вона засвідчує, що автор ніколи знову не збочить на слизьку стежку, прагнучимє приносити тільки користь своїй соціалістичній Вітчизні, радянському народові.

...Сто стежин веде до помилки, та лише одна до істини, - говорить народна мудрість. На жаль, я усвідомив її надто пізно. Слідство, яке велося в моїй справі по звинуваченню в антисупільній діяльності, на багато що відкрило мені очі...

Народився я за Радянської влади... Мій батько був колгоспним ковалем... Тільки Жовтень дав йому, моїм родичам, як і мільйонам трудових людей, справді нову, щасливу долю.

Життя моє складалося так само, як і в тисяч моїх ровесників. Як солдат-фронтвик, пройшов суворими дорогами Вітчизняної війни. Пліч-о-пліч з росіянами, білорусами, грузинами, казахами, вірменами... Мої переконання тоді були твердими і непохитними.

Як же сталося, що ледве не опинився на лаві підсудних?

Вочевидь усе почалося тоді, коли я був студентом Львівського державного університету. "Друзі" підсовували мені твори М.Грушевського, М.Костомарова, М.Хвильового, журнали українських буржуазних націоналістів. І я захопився ними.

Спочатку здорове чуття все ж брало гору. У розмовах з товаришами я не раз називав тоді націоналістичні писання антинародними, буржуазних істориків - тенденційними. Злегка висміював захоплення інших козацькою романтикою, мазепинщиною, виговщиною і петлюрівщиною. Проте, коли виникало щось на взірєць диспутів, я розгублювався, не відстоював історичну правду, втрачав почуття класовості, і, по суті, ставав на шлях угодовства з нашим ідейним ворогом. Саме така позиція привела до того, що, переїхавши пізніше, 1958 року до Сум, під впливом особистих життєвих невдач почав хибно переосмислювати дещо перечитане раніше. Колись критиковане мною мовби обернулося до мене іншим боком, заперечуване і начебто вбите у душі навіки - потроху гальванізувалося. У моїй другій збірці поезій "Червоне соло" (1967 р.) з'явилося чимало плутаного і туманного. У ряді віршів я свідомо вдався до спотворення радянської дійсності, ставав на позиції українських буржуазних націоналістів.

Ідейна нестійкість, втрата класового чуття затягнула мене, по суті, у ворожий табір. Так, поступово почав загострено, хворобливо сприймати об'єктивні процеси розвитку мов у нашій країні, а в прекрасному сьогоденні, у суспільному житті помічав здебільшого темні плями.

У викривленні мого світогляду сумну роль відіграло також прослуховування ворожих зарубіжних радіостанцій "Свобода", "Вільна Європа", "Німецька хвиля"... Виловлену на каламутній хвилі антирадянщину, облудну брехню я часто сприймав як незаперечну істину.

Так крок за кроком мене засмоктувало болото. Слизька стежка поступово вела до безодні.

Саме на цей час припадають судові процеси над деякими націоналістично і антирадянськи настроєними особами, які, потрапивши на гачок буржуазної пропаганди, стали на ворожий радянському ладові шлях. З-поміж них я знав Михайла Осадчого, котрий двічі судився за націоналістичну діяльність.

Потойбічні радіостанції, захлинаючись, вихваляли їхні антирадянські опуси. Певна річ, наша преса давала їм гідну відсіч, однак моя упередженість заважала мені зробити правильні висновки, збагнути, що мені з ними не по дорозі.

Незважаючи на мої творчі хиби, негідну поведінку, громадськість не відвернулася від мене. Мені надали хорошу роботу, квартиру. Але я ніскільки не дорожив цим. Прогулював, порушував дисципліну, зловживав алкоголем. Коли ж мені пред'являли справедливі претензії, ставав у позу ображеного. У ці ганебні для себе часи я змінив кілька місць роботи, ніде подовгу не затримуючись. Життя - чудове і неповторне - проходило мимо. Власне, я його й не помічав, виливав свою образу на всіх у своїх віршах, які тепер не можу згадувати без огиди і відрази.

Гадаю, з усього сказаного мною зрозуміло, чому протягом кількох останніх років з під мого пера виходили рядки сумнівної ідейно-художньої вартості, які могли порадувати хіба що наших ворогів.

Не без удячності пригадую, що чимало товаришів подавали мені руку, попри всі мої помилки і творчі невдачі, застерігали від хибних кроків. На жаль, всі доброзичливі поради відкидалися мною, як зазіхання на “свободу” творчості. Знову ж таки, почасти тому, що я не зміг переступити через свою вражену самозакоханість.

І лише коли за свої ганебні дії мені довелося відповідати перед законом, збагнув, як далеко зайшов. Дуже гірко усвідомлювати тепер, що за дріб’язковим, несуттєвим я не помічав глибинних процесів духовного зростання радянських людей, грандіозних зрушень, котрі відбуваються в економіці, культурі, в усіх сферах життя нашої країни.

Помилка одного - наука іншому. Тож не хотів би, щоб це моє правдиве зізнання сприймалося читачем лише як каяття того, хто мало не скотився в безодню. Боляче і соромно мені перед бойовими товаришами, з якими ми разом громили фашизм у роки війни. Соромно за те, що в умовах, коли імперіалізм розгорнув оскаженілу психологічну війну і готує гарячу війну проти нас, я мало не опинився по той бік барикад.

Кажу це не заради красивої риторики. Мої слова - результат суду над собою, слова людини, яка врешті-решт прозріла. Водночас нехай вони будуть застереженням усім, хто з різних причин, а частіше всього через ідейну незрілість і нестійкість, політичну короткозорість, втрату цілющих зв’язків з народом калічить свою душу цікавістю до всіляких ворожих голосів і підголосків, котрі ллють отруйну воду на млин ідеологічних диверсій, антирадянщини, антикомунізму, засмоктують нестійких у своє смердюче багно.

Я одержав гіркий, хоча й запізнаний урок, пережив нелегкі для себе часи. Ніби великий тягар звалив із плечей, відчуваючи, що все це позаду...

Микола Данько.
м.Суми.

Ленінська правда. - 1983. - 11 листопада.

Артюх В.А., Садовничий В.А. “Покаяльное” письмо поэта Миколы Данько.

Подаются два варианта “покаяльного письма” поэта, публициста, нонконформиста Миколы Данько. Первый вариант - написанный самим автором, сейчас находится в Государственном архиве Сумской области, печатается впервые. Второй - опубликованный в газете “Ленінська правда”. По свидетельствам самого Миколы Данько он подготовлен к печати журналистом газеты с криптонимами В.С. под диктовку органов КГБ.

Artyukh V.O., Sadovnychy V.O. “Penitential letter” by the poet Mykola Danko.

Two variants of the “penitential letter” by the poet, publicist, recusant Mykola Danko are given in the article. The first variant was written by the author himself. Nowadays it is stored at Sumy Region State Archive and it should be mentioned the document is published for the first time. The second one was published in “Leninska Pravda” newspaper. According to Mykola Danko it had been prepared for publication by the journalist of the newspaper under the supervision of KGB officers.

ДУБРОВИНСКИЙ С.Б.

**О ДРУГИХ ДЕЯТЕЛЯХ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ МИКРОБИОЛОГИИ И
ЭПИДЕМИОЛОГИИ: Д.К.ЗАБОЛОТНЫЙ, М.А.МОРОЗОВ, С.И.ЗЛАТОГОРОВ
И Л.В.ГРОМАШЕВСКИЙ**

Впервые публикуется фрагмент із спогадів професора Самуїла Борисовича Дубровинського (1885-1975), який присвячений мікробіологам й епідеміологам: Данилу Кириловичу Заболотному (1866-1929), Михайлу Якимовичу Морозову (1879-1964), Семену Івановичу Златогорову (1873-1931) та Льву Васильовичу Громашевському (1887-1980). Коментарі К.К.Васильєва.

Перехожу к воспоминаниям о деятелях, которые проводили свои микробиологические исследования и противоэпидемические изыскания вне системы ГИНЗа¹. Будучи известными учеными, еще в дореволюционный период, они продолжали трудиться по своей специальности с большим успехом с первых шагов деятельности советского здравоохранения и медицинской науки.

Говоря о корифеях эпидемиологии и микробиологии в нашей стране, нельзя не фиксировать внимания на одном из самых замечательных деятелей в этом направлении - на академике Данииле Кириловиче Заболотном, заслуги которого особенно велики в области изучения чумы и борьбы с ней. Он также много внимания уделял и другим инфекциям, как холере, сыпному тифу, сифилису и т.д.

Мне повезло, что уже в 1920 году я имел случай встретиться с Д.К.Заболотным. Это было в созданном Н.А.Семашко² и руководимом Шемшилевицем санатории для научных сотрудников, партийных работников и деятелей искусства. Встреча произошла вскоре после его приезда в Москву из Украины, где он находился во время оккупации после первой мировой войны. Его торжественно встретили в Москве, как воскресшего из мертвых. Неизвестно какими путями распространился слух о его смерти. В действительности же он в то время находился в Одессе и создавал кафедру эпидемиологии - первую в нашей стране. В Москве Д.К. смог познакомиться с сочувственными о нем некрологами, составленными Н.А.Семашко и П.Н.Диатроптовым³. Надо полагать, что Д.К. был удовлетворен, читая их и знакомясь с той высокой оценкой, которая была дана его деятельности в прошлом в Советском Союзе. Сюда входило также указание, что еще в 1893 году он совместно со своим другом И.Г.Савченко⁴, героически испытывал на себе живую холерную культуру. Оба остались живыми, но подтвердили теорию Р.Коха⁵ об этиологической роли его вибриона и определили механизм заражения и передачи инфекции, а также особенности иммунитета при ней. В отношении последней авторы в частности доказывали возможность энтеральной вакцинации против холеры и тем самым заложили фундамент для применения местной иммунизации, которая по инициативе А.М.Безредко⁶ получила в дальнейшем большое место в противоэпидемической работе методами специфической профилактики.

В некрологах указывалось на его бесстрашие при изучении чумы и борьбы с ней как в России, так и на разных участках земного шара (Манчжурии, Аравии, Индии и др.), бывших пораженными в то время этой инфекцией.

Его старые друзья Л.А.Тарасевич⁷, П.Н.Диатроптов вскоре после приезда Д.К. в Москву, стали привлекать его к активному участию на всех участках их деятельности, и он охотно на это шел. Нетрудно было заметить, с каким вниманием все

прислушивались к его указаниям и замечаниям. Насколько я помню, Д.К. в Москве не занимал никаких официальных должностей. Это началось после его переезда в Петроград.

При встрече с Д.К. раньше всего обращали на себя внимание с одной стороны его глаза (молодые, умные, доброжелательные, исключительно ласковые с синеватым оттенком), а с другой стороны - скованность организма и заторможенность при передвижении. В личной беседе мне пришлось слышать от него, что свой спондилез и артроз он приобрел во время борьбы с чумой и другими особо опасными инфекциями в Аравии. Тропический климат заставлял его длительные промежутки времени пребывать в сырых подвальных помещениях, что обусловило его заболевание, принявшее впоследствии хроническое течение.

Из первых встреч с Д.К. особенно сохранилась его черта показать свое расположение и любовь к молодежи, а она платила ему тем же. При переходе на научные темы он становился другим: появлялась большая требовательность и принципиальность. Так, например, когда зашла речь о ГИНЗе, который незадолго до этого отметил свое открытие, он выразил удивление, что последний сразу приступил к объединению вокруг себя ранее существовавших в стране институтов. Чтобы руководить, говорил он, надо иметь свои собственные достижения. Этого, конечно, не могло еще быть у вновь созданного учреждения, хотя его задачи уже были определены как большие, а его руководители были в стране известные специалисты.

Д.К. уделял много внимания и интереса к всероссийским (всесоюзным) съездам эпидемиологов, микробиологов и санитарных врачей⁸. Он и здесь нередко выступал со своими критическими замечаниями. Отмечу два из них. В 1924 г. прибыл на VIII съезд врач⁹ В.Сукнев¹⁰, который с большими трудностями добрался с Дальнего Востока, где он работал в очаге чумы. Изучая особенности этого очага, он демонстрировал окрашенные мазки с чумным материалом. В своем резюме председательствовавший Д.К., признавал трудные условия, в которых докладчиком проводились работы. Тем не менее, он указал, что для распознавания чумной палочки требуется большая осторожность и всестороннее изучение материала. В виду этого он подчеркнул, что нельзя ограничиваться одной микроскопией, или как это шуточно назвал он *“мазней”*. Такие работы убедительны только в таком случае, говорил Д.К., когда они проводятся на современном уровне микробиологических знаний. Другой случай касается уже упомянутой выше работы профессора В.А.Барыкина¹¹ об этиологической роли обнаруженного им микроба при сыпном тифе. Д.К. не считал тогда убедительными выводы докладчика и со свойственным ему юмором он сказал приблизительно следующее: *“виновников, как возбудителей сыпного типа было много, но с течением времени они вышли оправданными наукой. Микроба тоже ничем не виноват. Надо дальше искать”*. Как уже было отмечено, дальнейшее изучение в основном подтвердили данные В.А.Барыкина.

Отметим один доклад Д.К., произнесенный им на VII съезде в 1923 году¹². Он анализировал данные о заболеваемости паразитарными тифами, вступившей тогда в переломный период. Им было указано на те пути, которые привели с таким трудом к успеху в этой борьбе с небывалой в истории по интенсивности пандемией. Он при этом отметил героизм медицинских работников, понесших колоссальные жертвы. Неожиданно для аудитории Д.К. предложил поднять руку тем, кто во время этой пандемии переболел сыпным тифом. Как он предвидел, оказалось, что в этом переполненном зале большинство присутствовавших являлись переболевшим данной инфекцией в этот период времени.

З.П.Соловьев¹³, председательствовавший на этом заседании, подчеркнул, что данное выступление выявило отличные черты докладчика: бодрость, энтузиазм,

активность и веру в победу над эпидемиями, когда проводятся настойчивые мероприятия в борьбе с ними и добавил, что этими своими качествами Д.К. всегда заражал своих соратников и помощников в их творческой и трудной деятельности. Это имеет место, указал председатель и сейчас в данном зале. Оценка председателя была встречена аудиторией с одобрением.

Ввиду болезни Л.А.Тарасевича и занятости по этому поводу П.Н.Диатроптова, Д.К. проводил работу X съезда в 1926 году, который проходил в родной ему Одессе. Как известно, съезд был приурочен к 40-летнему юбилею Одесской микробиологической станции и памяти его основателя И.И.Мечникова¹⁴. На заключительном заседании, проходившем в торжественной обстановке в академическом театре им. А.В.Луначарского¹⁵, Д.К. произнес речь на украинском языке на тему *“Об эпидемической микрофлоре”*. Он отметил благоприятствующую роль для микробов *“Microbes favorisants”* по Мечникову. Речь шла о значении эпидемиологических факторов, и была подчеркнута значимость в этих процессах географического распространения, периодической сменяемости, морфологической и физиологической изменчивости соответствующих микроорганизмов. Здесь он развивал теорию о значении внешних факторов на патогенные свойства возбудителей заразных заболеваний¹⁶.

Д.К.Заболотный уделял много внимания подготовке кадров. Известно, что он является первым, кто создал кафедру эпидемиологии в СССР (в Одессе). Здесь был его помощником дезинфекционист и тогда еще молодой эпидемиолог Л.В.Громашевский.

Д.К. является автором *“Основы эпидемиологии”*, изданной в 1927 году. Этот труд является первым руководством по данной дисциплине в Советском Союзе. Здесь автор уже пытается дать эпидемиологическую классификацию инфекционных болезней и акцентирует значение социальных факторов. Это не противоречит вышесказанному об эпидемической микрофлоре¹⁷.

Последние годы своей жизни Д.К. посвятил организации Академии наук УССР, президентом которой он был избран в 1928 году. В недрах этой Академии он создал микробиологический институт, который сейчас носит его имя¹⁸.

Будучи по природе очень крепким и выносливым человеком, Д.К., тем не менее, умер сравнительно нестарым человеком - на 64-м году жизни. Имеются основания считать, что этому способствовал его большой подвиг - бесстрашный и не всегда безопасный.

В 1966 году при Академии наук УССР была создана конференция, посвященная 100-летию дня рождения академика Даниила Кирилловича Заболотного. Оргбюро предложило мне выступить со своими воспоминаниями о нем. Ввиду невозможности присутствовать, я текст этого выступления направил в оргбюро, и, как мне писали, он хранится в музее Д.К.Заболотного, находящемся при микробиологическом институте, носящем его имя¹⁹.

* * *

В своих работах по оспе и оспопрививанию мне часто приходилось общаться с Михаилом Акимовичем Морозовым. Моя первая встреча с ним состоялась на III съезде микробиологов и эпидемиологов в Москве в октябре 1919 года²⁰. Здесь была выделена специальная противооспенная секция, в задачи которой входило реализация декрета об обязательном оспопрививании от 10 апреля 1919 года. При обсуждении отдельных вопросов Михаил Акимович выделялся своим опытом и знаниями, полезными в этом отношении. В то время он заведовал небольшим

противооспенным учреждением в гор. Воронеже. Было известно, что тогда оно являлось одним из лучших в этом роде в нашей стране. Как уже было отмечено, что в 1920 году был объявлен конкурс на должность директора вновь создаваемого Центрального противооспенного института. Институт был развернут в бывшем помещичьем имении, расположенном на 28 версте от Москвы. С небольшим коллективом сотрудников М.А. развернул здесь работу об этиологической роли теляц Пашена²¹ и об их окраске модифицированным им методом серебрения. Этот метод носит имя М.А.Морозова.

С благодарностью вспоминаю то, что он мне представил возможность работать в своем институте с живым вирусом натуральной оспы, что исключалось в условиях Санитарно-гигиенического института. В стремлении получить лучшего качества штамм-лимфы мы совместно с его сотрудниками под его руководством пассировали на морских свинках вирус натуральной оспы полученной мною из пустул больного этой инфекции. Нам удалось получить штамм вариола-вакцины. Результаты были доложены на сывороточно-вакцинонной комиссии, но в производство этот штамм не был пущен.

Наши связи с М.А. продолжались и тогда, когда его институт влился как самостоятельный отдел в производственный центр Центрального института эпидемиологии и микробиологии (ЦИЭМа). (Более подробно о ЦИЭМе см.ниже).

Здесь он разработал метод приготовления сухой противооспенной вакцины и вместе с сотрудниками много сделал для его внедрения в практику.

В своих работах по оспе и оспопрививанию я часто цитирую М.А., так как по этим вопросам он в тот период, продолжавшийся почти 40 лет, являлся наиболее продуктивным исследователем в нашем Союзе. М.А.Морозов у нас считается основателем учения о вирусе (теляц Пашена), их обнаружения и использования при этом для контроля противооспенной вакцины. Свой *“вирускокопический метод”* контроля осповакцины он обосновал тем, что по морфологическим свойствам теляц Пашена, по интенсивности их размножения в пустулах вакцинированных детей можно судить о вирулентности вакцины. Он рекомендовал этим способом пользоваться параллельно с биологическим методом, что было учтено в инструкции ранее действовавшей по этому вопросу, как уже было сказано, сейчас такие методы являются пройденным этапом.

Когда в конце 1959 года была занесена натуральная оспа в Москву, М.А. привлек меня к участию в заключении о диагностике первых случаев заболеваний, госпитализированные находились в Боткинской больнице. Эта задача была выполнена в присутствии инфекционистов больницы и эпидемиологов города. Об этом мной сообщено в моей монографии *“Оспа и оспопрививание”* (2-е издание на стр.60-61)²².

Его небольшие книги по оспе и оспопрививанию в свое время играли определенную роль в повышении квалификации врачей в борьбе с натуральной оспой и в проведении доброкачественных противооспенных прививок.

Наша связь с Михаилом Акимовичем активно продолжалась до конца его жизни - он умер в 1964 году на 85-м году жизни.

* * *

Считаю необходимым хотя бы вкратце упомянуть о встречах с одним из наших крупных микробиологов и эпидемиологов - с Семеном Ивановичем Златогоровым. Он был известен уже давно своими руководствами, трудами и выступлениями до прихода Советской власти. Старшее поколение микробиологов, инфекционистов и эпидемиологов были ему признательны за коллективное руководство по

микробиологии “Учение о микробах”, изданное под его редакцией и при непосредственном участии в Петрограде в 1916-18 годах в 3-х томах²³, а в Харькове в 1927 году²⁴. Наша первая встреча с С.И., как уже было упомянуто, состоялась в 1919 году в Петрограде на конференции по сыпному тифу, в которой он активно участвовал. Он являлся одним из постоянных участников всероссийских и всесоюзных съездов бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей, а также специальных съездов и совещаний микробиологов. Во время своего научного руководства Харьковским микробиологическим институтом он специально приезжал со своими данными об этиологии скарлатины для докладов в Московском микробиологическом обществе²⁵. С ним не всегда соглашались и его выступления, как правило, вызывали серьезные дискуссии.

На Всесоюзном съезде микробиологов в Москве в 1931 году Семен Иванович являлся центральной фигурой, что было отмечено присутствующими на этом кворуме немецкими учеными. Л.А.Зильбер²⁶ и я были прикомандированы к ним в качестве переводчиков. В личной беседе кто-то из них его назвал “*русским Вассерманом*”, а другой добавил, что у них обоих одинаковый стиль и темперамент речи. С.И. высоко ценил личные контакты с интересовавшими его учеными как у нас в стране, так и за границей. Я помню его рассказы о длительной командировке по странам Европы и США. В одной из таких бесед он подробно останавливался на супругах Диков²⁷, реакция которых многократно пользовалась при проведении своих исследований по скарлатине.

Моя непосредственная связь с С.И. была особенно вызвана его работой как представителя НКЗ РСФСР²⁸ на Международной конференции по бешенству в 1927 году. Она проходила в Париже при Пастеровском институте и носила юбилейный характер (40-тие после внедрения Пастером²⁹ своих антирабических прививок) и была создана гигиеническим комитетом Лиги Наций. С.И.Златогоров и А.И.Саватеев³⁰ должны были обосновать целесообразность проводившейся в СССР децентрализации антирабических прививок и постепенный переход от классического метода Пастера на прививки по принципиально соответствующему Пастеровскому методу - по Хеджиесу и Ферми. Из опубликованного им подробного отчета в журнале “Профилактическая медицина” в 1927 году №7 видно, что он эту задачу выполнил, как единственный председатель СССР³¹. Он даже был сопредседателем вместе с Пфейффером³² на секции по осложнениям после антирабического лечения. Хотя проблемы бешенства не входила раньше в сферу деятельности С.И. она после указанной конференции продолжала его интересовать.

Об активности С.И., как исследователя, владеющего талантом при любых условиях организовать изучение интересующих его вопросов, а также обеспечить их оформление, говорит то, что в 1919 году во время упомянутой сыпнотифозной конференции, он устроил специальную конференцию с докладом от коллектива сотрудников. Это происходило в полутемном, нетопленном зале, посетители сидели в пальто, докладчики занимали место в президиуме (стиль демократизма свойственный Петрограду).

Во время своих неоднократных командировок в Ленинграде, в начале 20-х годов, мне пришлось по делу побывать в Институте экспериментальной медицины. Разрешался вопрос о передаче ГИНЗу имущества бывшей противочумной станции, которая находилась на форте Балтийского моря³³. У меня были деловые контакты по этому и по другим вопросам с заместителем директора Института экспериментальной Медицины И.И.Солововым. Директором являлся академик И.П.Павлов³⁴. В одном из посещений И.И.Соловов меня познакомил с академиком Омелянским В.Л.³⁵ Он

сидел в это время задумавшись около своей лаборатории, а рядом с ним лежала его крупная собака. Погода была ясная и надо полагать, что на свежем воздухе было уютней, чем в лаборатории. Возможно также, что тогда наступил момент для прогулки с его любимой собакой.

И.И.Соловов предложил мне представить меня Ивану Петровичу Павлову. Жалею том, что по скромности счел невозможным отнять время у этого великого ученого.

Характерным для того времени, для Ленинграда, являлась та работа, которую проводил И.И.Соловов. Он мне демонстрировал свои большие жестяные матрасы, на которых он в приспособленном комнатном термостате выращивал грибки. Как биохимик он считал, что можно в производственных условиях получить этот продукт в значительном количестве и использовать его как ценный продукт питания. Когда затем Ученый совет ГИНЗа созвал совещание специалистов, где И.И. докладывал о своих результатах и его предложения были апробированы, докладчик был очень доволен. В какой мере этот метод был использован на практике в то время мне не известно.

В те тяжелые годы в Ленинграде очень мало было газет и нередко они выходили на двух полосах. Тем не менее, местные *“Известия”* в номере 186 от 1920 года поместили мою статью на тему *“Государственный научный институт народного здравоохранения”*. Этот акт указывал не только на то, что в Ленинграде проявляли большой интерес к строительству крупных научных учреждений, посвященных делу здравоохранения. Этот акт указывал также на ту большую веру в будущее нового строя. Приведенные небольшие факты говорят о героизме самого города, а также его научных работников.

* * *

Как уже было отмечено, после реорганизации ГИНЗа наш эпидотдел из Сангигинститута перешел в 1931 году во вновь созданный Центральный институт эпидемиологии и микробиологии (ЦИЭМа), первым директором которого был Лев Васильевич Громашевский. С этого времени сильно активизировалась наша работа по эпидемиологии. До переезда в Москву Л.В.Громашевский работал в Одессе и в Днепропетровске. Мы уже сообщали, что в Одессе он являлся ассистентом на кафедре эпидемиологии, которую создавал и возглавлял Д.К.Заболотный. После отъезда последнего в Петроград, Л.В. заменил его на этой работе. Одновременно он создал в Одессе большую дезинфекционную станцию, которая развернула большую противоэпидемическую работу, обслуживая весь город. Это учреждение явилось прототипом для устройства таковых и в других местах. Из Одессы он переехал в Днепропетровск, где он руководил Институтом эпидемиологии и микробиологии, а также кафедрой эпидемиологии при местном мединституте³⁶.

ЦИЭМ в период руководства им Л.В.Громашевским состоял из трех секретов: 1. производственного, где изготовлялись лечебные сыворотки и различные вакцины (заведующий Я.В.Левин³⁷); 2. микробиологического, во главе с М.Г.Клюевой и В.Л.Троицким³⁸; и 3. эпидемиологического, состоящего из трех отделов: а) эпидемиологического, б) социальной эпидемиологии и в) дезинфекции. Руководство эпидотделом было поручено мне, отделом социальной эпидемиологии, где разрабатывались статистические материалы по заболеваемости инфекциями в СССР, заведовал И.А.Добрейцер³⁹; дезлабораторией руководил Г.К.Чистяков⁴⁰. При помощи директора наш отдел скоро развернул широкую деятельность и по определению директора он стал ведущим в институте. Приятно вспомнить, что в это время профессор Н.И.Клодницкий⁴¹ закончил у нас свою старую работу о питательной среде

на полужидком агаре. Эта питательная среда своевременно сыграла большую роль. Л.В. в соответствии со своей специальностью эпидемиолога уделял максимум внимания нашему участку работы, но больше всего его занимала проблема сыпного тифа. Он очень скоро включился в ее разработку, а после ухода из ЦИЭМа он ряд лет продолжал работать в этом направлении вместе с большим коллективом (экспериментально и экспедиционно в очагах). На основании своих эпидемиологических наблюдений он разработал свой метод борьбы с данной инфекцией, начиная с очагов. Он в основном заключался в своевременной диагностике, ранней изоляции больного и своевременной дезинсекции. Он считал, что это доступно для проведения, поскольку европейский сыпной тиф является инфекцией с очередной клинической картиной, поддающейся быстрому распознаванию. Его метод вошел в практику, и были отмечены в очагах ощутимые результаты. Несмотря на серьезные возражения (В.А.Барыкин), его метод был, действительно, внедрен повсеместно в СССР.

В мои функции входила разработка проблем, которыми я занимался в Сангининституте. К ним прибавился бруцеллез, который получил в 30-е годы большое распространение на разных участках страны, не только среди мелкого, но и крупного скота, но также и среди людей.

По предложению Л.В., при отделе проводилась, кроме того, работа по эпидемиологии трахомы (Е.Э.Трапезонцева)⁴² и лептоспироза (Тарасов). В моем представлении эти работы не смогли оказаться эффективными, тем более, что они не соответствовали направлению деятельности отдела в целом. Л.В. рассматривал эти работы, как начало для активирования противоэпидемической направленности по этим заболеваниям. По трахоме было проведено Всесоюзное совещание с широким представительством специалистов, работающих в очагах этой широко распространенной тогда бытовой инфекции. Мне казалось, что такое совещание должно было быть создано теми специалистами, которые проводят эту работу на местах. Л.В. был другого мнения, он сказал: *“Мертвые живых не тянут”*. Эту формулировку надо понимать так, что каждый должен делать все, что для него доступно и одновременно ставить перед собой цель мобилизацию малоактивных работников. Это должно быть сделано действием и показом.

Отделы микробиологический и эпидемиологический явились базой для преподавания и проведения практических занятий с врачами на курсах этих дисциплин во вновь организованном в Москве Институте усовершенствования врачей (ЦИУ)⁴³. Л.В.Громашевский по совместительству заведовал здесь кафедрой эпидемиологии. Эта деятельность была очень полезна в двух направлениях: готовились кадры квалифицированных эпидемиологов, а затем через курсантов, после их возвращения на место работы, устанавливалась действенная связь с периферией.

В первые годы своей работы, в ЦИЭМе Л.В. заканчивал оформление своего руководства по общей эпидемиологии⁴⁴. Ряд глав он зачитывал на конференциях, практиковавших в эпидотделе. Автор добивался критики наших сотрудников, которая, действительно проводилась активно и откровенно. В этих обсуждениях много места занимали положения автора о законах эпидемиологических процессов, о ведущей роли механизмов и путей передачи инфекций и в частности предложенной Л.В. эпидемиологической классификации заразных болезней и понятий об источнике инфекционных заболеваний. Эти обсуждения были очень полезны и плодотворны во многих отношениях, что неоднократно отмечалось самим автором. Аналогичное обсуждение однажды Л.В. предпринял на одной из научных конференций в Научной

санитарно-эпидемиологической лаборатории (НСЭЛ), куда он перешел из ЦИЭМа. Это обсуждение было вызвано, по всей вероятности, предстоящим вторым изданием данной книги. В своем заключительном слове Л.В. отметил, что на сей раз данное обсуждение было менее продуктивным, чем в свое время в эпидотделе ЦИЭМа. Вспоминая в деталях этот случай, не могу не признать, что Л.В. был прав, и что причина была во мне. Пользуясь случаем, чтобы отметить, что вообще конференции в НСЭЛе проходили на высоком уровне и вносилась большая критика, особенно при обсуждении эпидемиологических вопросов. Это было известно в Москве, конференции обычно привлекли солидную аудиторию специалистов.

Возвращаясь к работе эпидотдела в ЦИЭМе, я должен указать, что в этот период отдел проводил большую экспедиционную деятельность в соответствии с требованиями наркома здравоохранения Михаила Федоровича Владимирского⁴⁵, пришедшего на смену Н.А.Семашко. Новый нарком придавал большое значение действенной связи с периферией, что входило в обязанности всех центральных учреждений, как организационно оперативных, так и научно-исследовательских. В отдельных экспедициях принимал активное участие сам Л.В.Громашевский. К сожалению, одна из них, посвященная изучению нового заболевания, названного алиментарной токсической алейкией (АТА) вызвала тяжелое последствие для руководителя этой экспедиции. На основании данных эпидемиологического анализа Л.В. категорически отрицал широко распространенное тогда мнение, поддержанное самим наркомом, об инфекционной природе этого весьма тяжелого заболевания. Ввиду этого он не признавал правильным проведение карантинных мероприятий, которые к тому же выполнялись в соответствии с практикой, известной при особоопасных инфекциях. Свою точку зрения он отстаивал со свойственной ему страстностью. Это противоречило установкам Наркомздрава и закончилось тем, что Л.В. был снят со всех занимаемых им должностей как в ЦИЭМе, так и в ЦИУ. Л.В. пострадал, но он был прав, что было в дальнейшем подтверждено экспериментально. Было установлено, что АТА является токсикозом, появляющимся в результате употребления в пищу перезимовавших в определенных условиях во внешней среде хлебных злаков. Из этого случая видно, какое большое значение имеет для разрешения эпидемиологических казусов квалифицированное эпидемиологическое обследование, проведенное в опытных руках, оно может показаться продуктивным для изучения массовых заболеваний неинфекционного происхождения. Эта концепция получила большое распространение и признание.

Мы могли аналогично наблюдать при изучении гелиотропного токсикоза в Узбекистане. И в данном случае экспериментальные работы подтвердили результаты санитарно-эпидемиологического обследования. Здесь мы имели дело с массовым заболеванием, чрезвычайно тяжело протекающим при поражении печени и сильно выраженного асцита. Эта болезнь являлась следствием употребления в пищу хлеба, содержащего примесь сорняка-гелиотропа опушеноплодного. Проведенные мероприятия привели в том или в другом случае к ликвидации заболевания. Ролью упомянутого сорняка в заболеваемости гелиотропным токсикозом указал еще раньше врач Х.Х.Ценнер, работавший во время войны в Пахта-Аральском районе Южного Казахстана⁴⁶. Имеются указания, что в Средней Азии иногда еще появляется это заболевание, но, как правило, устанавливается, что причиной служит появление указанного сорняка. Как результат отсутствия бдительности со стороны заинтересованных лиц.

С методологической точки зрения, приведенные данные об этих токсикозах представляют интерес для изучения в свете современных широко распространенных представлений об эпидемиологии массовых заболеваний неинфекционных происхождений.

После некоторого времени Л.В. удалось организовать в Москве Научно-исследовательскую лабораторию эпидемиологии и санитарии. В начале она существовала на базе санитарного управления Наркомата транспорта, затем она превратилась в общесоюзную и перешла в дальнейшем в созданный Наркомздрав СССР (нарком Каминский⁴⁷). По инициальным буквам эта лаборатория называлась НСЭЛ.

По ряду причин я считал целесообразным оставить эпидотдел ЦИЭМа, где я проработал свыше 16 лет (включая и период ГИНЗа) и перейти в НСЭЛ. Здесь Л.В. развернул большую творческую работу как гигиеническую, так и эпидемиологическую. Я здесь с группой сотрудников (Р.В.Гордина⁴⁸, В.А.Звягинцев⁴⁹, Р.Л.Козловская, Р.Г.Файб и др.) разрабатывал, главным образом, проблемы кишечных инфекций. Отметим две из них: 1) о путях выделения брюшнотифозного возбудителя у больных этой инфекцией и 2) о брюшнотифозной эпидемии водного происхождения в местности без централизованного водоснабжения. Наши исследования по первой теме показали, возможность выделения возбудителя у больных этой инфекцией в остром периоде через верхние дыхательные пути. Эти результаты не совпадали с априорными представлениями Л.В. по этому вопросу. Тем не менее, его научная объективность заставляла его всячески содействовать продвижению этой работы. С этой его чертой мы неоднократно сталкивались и в других случаях. Что касается второй темы, то Смоленский облздрав обратился к нам за консультацией по поводу серьезной брюшнотифозной вспышки в поселке Дьяtkовo, известным своим хрустальным заводом. По решению Л.В. сюда в 1936 году была направлена экспедиция сотрудников НСЭЛ во главе со мною. В экспедиции участвовали Р.В.Гордина, В.А.Звягинцев, Е.В.Карасева⁵⁰ и др. Облздравотдел и местные организации нам всячески содействовали в работе. НСЭЛ обеспечила экспедицию всем необходимым для развертывания большой бактериологической и санитарно-бактериологической лабораторий, а также для проведения всесторонних эпидемиологических обследований. К этой работе мы привлекали специалистов по водоснабжению и удалению нечистот, геологов, выяснялся рельеф местности, окаймленный сообщающимися между собою болотами и озерами, проводилась работа по изучению архивных материалов о заболеваемости в прошлом в данной местности кишечными инфекциями и отбирались соответствующие лица для обследования на брюшнотифозное бациллоносительство.

Несмотря на большое число больных (было зарегистрировано 347, что составляло 2,8% всего населения поселка) вопрос о размещении их, а также для организации лаборатории не вызывал затруднения, так как в этом районном центре можно было всех больных поместить в одной больнице. В то время такие межрайонные больницы строились в ряде мест. Они, как правило, не оправдывали себя, и такое стремление было названо гигантоманией. В данном случае наличие такого лечебного учреждения способствовало нашей работе по выяснению причины данной вспышки.

По истечению двух-трех месяцев нам удалось расшифровать последнюю и приостановить ее распространение. Следует отметить, что заболевания почти не вышли за пределы поселка Дьяtkовo, где в прежние годы брюшной тиф носил сезонный характер. Проведенная работа представляла большой методологический интерес. Нам удалось, после выяснения условий удаления нечистот из больницы,

выделить брюшнотифозную палочку из струйки прозрачной жидкости, поступавшей из местной канализационной установки больницы и проследить попадание этой жидкости в примыкающие к территории больницы одно из тех сообщающихся между собою озер, о которых было уже указано выше. Согласно разработанному заранее плану данная работа была выполнена В.А.Звягинцевым.

В разрезе полученных результатов, по вышеприведенной первой теме, которая была начата в Москве, мы в Дьяткове специально изучали микрофлору соответствующих выделений больных брюшным тифом во все периоды болезни. Условия для изучения вопроса о путях выделения брюшнотифозного возбудителя были здесь значительно более благоприятными, чем в Москве. Результаты оказались совпадающими и еще более убедительными. Мы также пытались установить степень опасности попадания брюшнотифозного возбудителя во внешнюю среду из верхних дыхательных путей больных.

Для этой цели Р.В.Гордина расставляла чашки Петри, заполненные питательной средой Эндо, в места, куда могли попасть капельки больных при кашле. Ожидаемых результатов мы не получили. Надо полагать, что в естественных условиях брюшнотифозная палочка обнаруживается в выделениях из полости рта больных значительно труднее, чем при специальном заборе материалов для лабораторных исследований.

По окончании этой работы Облздравотдел созвал областную конференцию в Дьяткове, посвященную результатам работы нашей экспедиции. Интерес Л.В. к этой работе был очень большой. Он присутствовал на данной конференции, а также на конференции Московского общества микробиологов, эпидемиологов и инфекционистов, где заслушивалось наше сообщение об этой вспышке. В своем докладе я мог демонстрировать оригинальную картограмму, которая характеризовала возможности возникновения и развития такой солидной эпидемии в небольшом населенном пункте, не располагающем централизованным водоснабжением. Об оценке Л.В. этой работы можно судить по следующей реакции. При моем спуске с кафедры, где я докладывал в Москве он не слышно, но достаточно демонстративно аплодировал мне тыльными сторонами ладоней. Соответственно было и резюме В.А.Любарского⁵¹.

По независящим от меня причинам работа своевременно не была полностью оформлена. НСЭЛ была вскоре реорганизована и в дальнейшем я не смог найти никаких следов данной работы. Так и погибло описание весьма своеобразной эпидемии брюшного тифа и методологический ценный труд значительного коллектива работников. Труд состоял из 9-ти частей.

Л.В.Громашевский сосредоточил в НСЭЛе свое внимание на изучение имевшего в то время значительное распространение сыпного тифа. Он проводил вместе с большой группой сотрудников экспедиционные и экспериментальные работы по сыпному тифу.

Исходя из положения, что особенности сыпного тифа, при котором заболевание протекает всегда в типической форме и учитывая биологические особенности платяной вши, он на практике показал возможность быстрой ликвидации очага данного заболевания при раннем выявлении больных и своевременном проведении дезинсекционных мероприятий. Отсюда он делал оптимистическое заключение по борьбе с данным заболеванием. По его концепции надо было концентрировать внимание не на борьбу со вшивостью вообще, что требовало в то время слишком больших средств и значительных мероприятий, а на уничтожение "*сыпнотифозной вши*". Его концепция получила большое распространение и признание в стране.

Имевшиеся большие возражения против так называемых “догм” Л.В.Громашевского, не помешали проведению мероприятий на местах, согласно установкам Л.В.

В данном случае, как и при проведении других мероприятий выявилось то, что Л.В. как мне кажется, рассматривает эпидемиологию как самодовлеющую дисциплину, не обязательно связанную с другими науками. При проведении мероприятий противоэпидемических он считает в первую очередь важным учитывать особенности своих эпидемиологических наблюдений и, в частности, механизмы передачи инфекции. Он ищет и находит наиболее доступные места для разрыва эпидемической цепи. Это, конечно, благотворно влияет на снижение заболеваемости, а на отдельных участках и их ликвидацию. Его основная цель показать на практике, что при правильном проведении его предложений можно добиться хороших результатов, а это для него самое главное. Нам кажется, что благожелательное отношение со стороны органов здравоохранения к методике борьбы с инфекциями предложенной Л.В., является результатом поднятия авторитета последних и доступности рекомендации Л.В. для понимания и проведения. Признание приоритета в борьбе с эпидемиями особенности эпидемиологии инфекций привело Л.В. к тому, что он отрицал атипические формы сыпного тифа и возможность повторного переболевания данной инфекцией, хотя по этому вопросу в мировой литературе накопились противоположные данные. По этим вопросам проводилась у нас в стране острая дискуссия, которая продолжалась долгие годы. Только признанием приоритета эпидемиологии при решении эпидемиологических вопросов можно объяснить и то, что Л.В. отрицает широко распространенное мнение на земном шаре о том, что полиомиелит является кишечной инфекцией, и он до последнего времени утверждает, что придет время, когда все убедятся, что эта инфекция относится к капельным.

Об исключительной роли механизмов передачи в распространении инфекции говорит еще один вопрос, поднятый Л.В., а именно о ведущей роли домашней мухи в летнем распространении дизентерии и других острых кишечных инфекций.

Известно, что до последнего времени Л.В. и его сотрудники и последователи в Киеве сосредоточили свое внимание на изучении ведущей роли механизмов передачи в распространении инфекций.

При всей своей ортодоксальной приверженности к своим идеям и предложениям, Л.В. отличается большой сдержанностью к восхвалению значимости личной своей роли в этом. Насколько я могу судить, это распространяется и на его общественно-политическую деятельность.

Не будучи в состоянии объяснить, чем вызывается такое его отношение к себе, я все же считаю, что здесь имеются элементы для человека *sui generis*⁵².

Эпидемиологическая организация нашей страны относится к Льву Васильевичу с большим уважением и можно сказать даже с любовью. Этим они ему платят за его принципиальность, правдивость, объективность и исключительную преданность эпидемиологической науке, которая во всех своих разделах связана с практикой. Заслуги Л.В. не все одинаково оценивают - у него имеются серьезные противники, но никто не сомневается в том, что он высоко поднял значение эпидемиологии как науки, и важную как практическую отрасль народного здравоохранения.

Он много сделал для подготовки кадров своего профиля. В значительной степени этому способствовали повторно издаваемое руководство по частной эпидемиологии⁵³, составленное вместе с Григорием Моисеевичем Вайнтрахом⁵⁴. В этом отношении не малую роль сыграли его неустанная пропаганда в печати и словом.

Последнее у него отличается особым стилем. Его учебники переведены в странах народной демократии. Все сказанное о деятельности Л.В. носит безусловно элементы самостоятельной школы.

Поскольку книга по частной эпидемиологии является важным этапом в деятельности Л.В., считаю целесообразным поделиться с двумя воспоминаниями, связанными с этой работой. В 1944 году, при первой моей встрече с Л.В., после длительного перерыва, у нас зашла речь об этом труде. Я ему высказал свои соображения о значении патогенеза в эпидемиологии каждой инфекции (внедрение вируса, локализация его в разные периоды болезни и учет этого фактора в механизме передачи, а также решение вопроса о заборе материала на отдельных стадиях заболевания для лабораторной диагностики и решение вопроса о проведении соответствующих мероприятий в окружении больного в отношении текущей и заключительной дезинфекции. Л.В. ничего не ответил на мои высказывания. Я же и сейчас считаю, что указанные моменты являются существенным дополнением к тому, что относится к представлениям о роли внешней среды и механизмов передачи в развитии соответствующих инфекций. По вопросу о частной эпидемиологии мне пришлось беседовать с Г.М.Вайндрохом незадолго до его смерти. Он по этому поводу отметил: *“Идеология - это было исключительно дело Льва Васильевича”*. Надо полагать, что тем самым определялась им его личное участие в этом большом труде.

Заканчивая свои воспоминания, связанные у меня с Л.В.Громашевским, считаю необходимым сообщить еще об одном факте, имевшем определенное значение в моей жизни. Вскоре после установления в нашей стране степеней для научных работников Л.В., как директор НСЭЛ, счел необходимым представить меня в Высшую квалификационную комиссию Наркомздрава СССР на присвоение мне степени доктора медицинских наук, на основании комплекса моих работ. Как он мне затем сообщил, другие члены комиссии дали мне и моей деятельности столь положительную оценку, к чему присоединился и сам председатель квалификационной комиссии, что ему (Л.В.) ничего не оставалось прибавить, и он воздержался от выступлений. ВАК затем выдал мне диплом доктора медицинских наук, датированный от 2-го июня 1936 года. В дальнейшем ВАК утвердил меня в 1944 году в звании профессора по специальности эпидемиологии и микробиологии.

¹ГИНЗ - Государственный научный институт народного здравоохранения.

²Семашко Николай Александрович (1874-1949) - в 1918-1930 гг. народный комиссар здравоохранения РСФСР.

³Диатропов Петр Николаевич - профессор, гигиенист и микробиолог. О нем см. в воспоминаниях С.Б.Дубровинского: О руководителях Государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ): Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатропов (1858-1934), Евгений Николаевич Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939) // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.102-108; [далее: Дубровинский С.Б., 2009]; а так же в нашей статье: Васильев К.К. К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о профессорах Л.А.Тарасевиче, П.Н.Диатропове, Е.Н.Марциновском и В.А.Барыкине // Там же. - С.122-125 [далее: Васильев К.К., 2009].

⁴Савченко Иван Григорьевич (1862-1932) - микробиолог, доктор медицины, профессор.

⁵Koch R. / Koch R. (1843-1910) - немецкий бактериолог, Нобелевская премия (1905).

⁶Безредка Александр Михайлович (1870-1940) - микробиолог.

⁷Тарасевич Лев Васильевич (1868-1927) - профессор-микробиолог. О нем см.: Дубровинский С.Б., 2009. - С.99-102; и Васильев К.К., 2009. - С.119-122.

⁸Об участии Д.К.Заболотного в работе этих съездов см. и в нашей публикации: Васильев К.К. Роль Д.К.Заболотного в подготовке и проведении съездов бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей / К.К.Васильев // Вопросы профилактики и борьба с инфекционными заболеваниями: Тезисы

докладов научно-практической конференции, посвященной дальнейшему увековечению памяти об академике Данииле Кирилловиче Заболотном и 60-летию организации первой в мире кафедры эпидемиологии. (Винница, 29 февр. 1980 г.) - Винница, 1980. - Ч.1. - С.29-30.

⁹VIII Всероссийский съезд бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей. 20-26 мая 1924 г., Ленинград (ныне - Санкт-Петербург).

¹⁰Сукнев Владимир Всеволодович (1893, Нерчинский завод Забайкальской области - 1946, Одесса, похоронен на 22 участке Второго христианского кладбища) - микробиолог, доктор медицинских наук (1936), профессор (1932), с 1920 г. в Читинской противочумной лаборатории, в 1925 г. организовал Хабаровский санитарно-бактериологический институт, в 1927-1929 гг. в Томске, в 1929-1931 гг. в Москве, в 1931-1934 - заведующий кафедрой микробиологии Саратовского медицинского института, в 1934-1945 гг. - той же кафедрой в Туркменском медицинском институте, в 1945-1946 гг. заведующий кафедрой микробиологии Одесского медицинского института.

¹¹Барыкин Владимир Александрович (1879-1939) - профессор-микробиолог. О нем см.: Дубровинский С.Б., 2009. - С.115; и Васильев К.К., 2009. - С.126.

¹²VII Всероссийский съезд бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей. 22-28 мая 1923 г., Москва.

¹³Соловьев Зиновий Петрович (1876-1928) - в 1918-1928 гг. заместитель народного комиссара здравоохранения РСФСР.

¹⁴X Всесоюзный съезд бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей им. И.И.Мечникова. 5-11 сентября 1926 г., Одесса.

¹⁵Имеется ввиду Одесский академический театр оперы и балета им. А.В.Луначарского, ныне Одесский национальный академический театр оперы и балета.

¹⁶Заболотный Д.К. Эпидемическая микрофлора / Д.К.Заболотный // Труды X Всесоюзного съезда бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей имени И.И.Мечникова 5-11 сентября 1926 года в Одессе. - Харьков, 1927. - Т.2. - С.361-365; это сообщение помещено и в: Заболотный Д.К. Избранные труды: В 2 т. - Киев, Изд-во АН УССР, 1957. - Т.2. - С.203-206.

¹⁷Заболотный Д.К. Основы эпидемиологии / Д.К. Заболотный. - М.; Л., 1927. - 207 с.

¹⁸В 1928 г. Д.К.Заболотный создал в Киеве Украинский институт микробиологии и эпидемиологии, ныне Институт микробиологии и вирусологии им. Д.К.Заболотного.

¹⁹Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д.К.Заболотного были опубликованы, но воспоминания С.Б.Дубровинского в этот сборник не вошли. См.: Д.К.Заболотный і сучасна мікробіологія та епідеміологія. Матеріали конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження Д.К.Заболотного. 3-6 жовтня 1966 р., Київ. - Київ: Наукова думка, 1968. - 219 с.

²⁰Совещание бактериологов и эпидемиологов (III съезд) походил в Москве 21-25 октября 1919 г.

²¹Пашена тельца - вирионы, обнаруживаемые в содержимом элементов сыпи у больных оспой.

²²Дубровинский С.Б. Оспа и оспопрививание / С.Б.Дубровинский. - 2-е изд., исправ. и доп. - М.: Медицина, 1964. - 272 с.

²³Учение о микробах. Теоретическое и практическое руководство для учащихся, врачей и ветеринарных врачей. - Пг.: Практическая медицина. - Часть 1. - 1916. - 277 с.; Часть 2. - 1916. - 402 с.; Часть 3, вып. 1. - 1918. - 704 с.

²⁴Златогоров С.И. Учение об инфекции и иммунитете. Составлено при участии М.Н.Аитовой, А.М.Безредки, С.И.Златогорова, С.И.Метальникова. 2-е исп. и доп. изд. - Харьков: Научная мысль, 1928. - 325 с.

²⁵Московское микробиологическое общество в Москве функционировало в ту эпоху как отделение бактериологии Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. См.: Васильев К.К. К истории медицинских обществ в России: [Об отделении бактериологии Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии в Москве, 1900-1930 гг.] / К.К.Васильев // Советское здравоохранение. - Москва, 1983. - №1. - С.71-73.

²⁶Зильбер Лев Александрович (1894-1966) - вирусолог, академик АМН СССР.

²⁷George F. Dick (1881-1967) и Gladys R.H. Dick (1881-1963).

²⁸Народный комиссариат здравоохранения РСФСР.

²⁹Пастер Л. / Pasteur L. (1822-1895) - французский ученый, основоположник микробиологии и иммунологии.

³⁰Саватеев Андрей Иванович (15.09.1889, Новогрудок - ?) - микробиолог и патологоанатом. В 1914 г. окончил медицинский факультет Московского университета. В 1920-х годах заведующий пастеровской станцией Института инфекционных болезней им. И.И.Мечникова в Москве.

³¹Златогоров С.И. Международная конференция по бешенству в Париже 25-30 апреля 1927 г. (Личные впечатления) / С.И.Златогоров // Профилактическая медицина. - 1927. - №7. - С.215-222.

³²Пфайффер Ричард (Pfeiffer Richard Friedrich Johann; 1858-1945) - немецкий микробиолог.

³³Полное название: Особая лаборатория Императорского института экспериментальной медицины по заготовлению противочумных препаратов на форте Александр I ("Чумной форт").

³⁴Павлов Иван Петрович (1849-1936) - физиолог, Нобелевская премия (1904).

- ³⁵Омелянский Василий Леонидович (1867-1928) - микробиолог, академик АН СССР.
- ³⁶Днепропетровский государственный медицинский институт, ныне - Днепропетровский государственная медицинская академия.
- ³⁷Левин Яков Владимирович (1879 - ?) - бактериолог, работал в Москве, репрессирован.
- ³⁸Гроицкий Виктор Леонтьевич (1897-1962) - микробиолог, академик АМН СССР (1960).
- ³⁹Добрейцер Исаак Аронович (29.12.1878, Могилев - 28.05.1938) - эпидемиолог и гигиенист, профессор, руководитель эпидемиологического подотдела санэпидотдела Народного комиссариата здравоохранения РСФСР с момента организации его в 1918 г. и в 1920-х годах, арестован 9 марта 1938 г., расстрелян и похоронен в Бутово (Московская обл.), реабилитирован в 1957 г.
- ⁴⁰Чистяков Григорий Константинович (1879-1963) - эпидемиолог, кандидат медицинских наук, доцент.
- ⁴¹Клодницкий Николай Николаевич (1868-1939) - эпидемиолог и микробиолог, доктор медицины, профессор.
- ⁴²Грапезонцева Екатерина Эммануиловна (1876-1945) - офтальмолог, профессор.
- ⁴³Институт усовершенствования врачей (ЦИУ), ныне - Российская медицинская академия последипломного образования в Москве.
- ⁴⁴Громашевский Л.В. Общая эпидемиология / Л.В.Громашевский. - М.; Л: Медгиз, 1941. - 322 с.; то же. - М.; Л.: Медгиз, 1942. - 343 с.; то же. 3-е издание. - М.: Медгиз, 1949. - 319 с.; то же. 4-е издание. - М.: Медицина, 1965. - 290 с.
- ⁴⁵Владимирский Михаил Федорович (1874-1951) - в 1930-1934 гг. народный комиссар здравоохранения РСФСР.
- ⁴⁶Ныне - Пахтааральский район, Южно-Казахстанская область, Республика Казахстан.
- ⁴⁷Каминский Григорий Наумович (1895-1938) - в 1934-1937 гг. возглавлял Народный комиссариат здравоохранения РСФСР и одновременно в 1936-1937 гг. также ещё возглавлял и Наркомат здравоохранения СССР.
- ⁴⁸Гордина Раиса Владимировна - эпидемиолог и микробиолог.
- ⁴⁹Звягинцев Владимир Алексеевич (1889 - ?) - микробиолог.
- ⁵⁰Карасева Евгения Васильевна - биолог, доктор биологических наук.
- ⁵¹Любарский Владимир Антонович (3.04.1881, с. Лабно Сувалкской губ., ныне Польша - 15.04.1939) - микробиолог, доктор медицинских наук, профессор, заместитель директора по научной части Государственного научного контрольного института им. Л.А.Тарасевича, арестован 15 апреля 1938 г., расстрелян и похоронен на "Коммунарке" (Московская обл.), реабилитирован 29 октября 1955.
- ⁵²Sui generis - своеобразного, оригинального.
- ⁵³Громашевский Л.В. Частная эпидемиология / Л.В.Громашевский, Г.М.Вайндрах. - М.: Медгиз, 1947. - 700 с.
- ⁵⁴Вайндрах Григорий Моисеевич (1887-1955) - эпидемиолог и микробиолог, доктор медицинских наук, профессор.

Дубровинский С.Б. О других деятелях отечественной микробиологии и эпидемиологии: Д.К.Заболотный, М.А.Морозов, С.И.Златогоров и Л.В.Громашевский.

Впервые публикуется фрагмент из воспоминаний профессора Самуила Борисовича Дубровинского (1885-1975), который посвящен видным микробиологам и эпидемиологам: Даниилу Кирилловичу Заболотному (1866-1929), Михаилу Акимовичу Морозову (1879-1964), Семену Ивановичу Златогорову (1873-1931) и Льву Васильевичу Громашевскому (1887-1980). Комментарии К.К.Васильева.

Dubrovinsky S.B. Recollections about other scientists of domestic microbiology and epidemiology: D.K.Zabolotny, M.A.Morozov, I.S.Zlatogorov and L.V.Gromashevsky.

One fragment of the professor Samuil Borisovich Dubrovinsky's recollection (1885-1975), devoted to the outstanding microbiologists and epidemiologists Daniil Kirillovich Zabolotny (1866-1929), Semyon Ivanovich Zlatogorov (1873-1931) and Mikhail Akimovich Morozov (1879-1964), Lev Vasilyevich Gromashevsky (1887-1980), was published for the first time. K.K.Vasylev's comments.

ВАСИЛЬЕВ К.К.

**К ВОСПОМИНАНИЯМ С.Б.ДУБРОВИНСКОГО (1885-1975) О
МИКРОБИОЛОГАХ И ЭПИДЕМИОЛОГАХ: АКАДЕМИКЕ АН СССР И
ПРЕЗИДЕНТЕ ВСЕУКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК Д.К.ЗАБОЛОТНОМ,
ЧЛЕНЕ-КОРРЕСПОНДЕНТЕ АН СССР С.И.ЗЛАТОГОРОВЕ, АКАДЕМИКАХ
АМН СССР М.А.МОРОЗОВЕ И Л.В.ГРОМАШЕВСКОМ**

У статті, яка супроводжує фрагменти спогадів епідеміолога, доктора медичних наук, професора Самуїла Борисовича Дубровинського “Про інших діячів вітчизняної мікробіології та епідеміології: Д.К.Заболотний, М.А.Морозов С.І.Златогоров і Л.В.Громашевський”, надаються пояснення і доповнення до мемуарів автора.

Проф. Самуил Борисович Дубровинский (17/29 октября 1885 г., местечко Нововоронцовка Херсонской губернии - июль 1975 г., Ташкент)¹ автор воспоминаний *“О памятных встречах и контактах с ведущими деятелями советской профилактической медицины. (Из воспоминаний старого эпидемиолога)”*. Машинопись воспоминаний хранится в моем личном архиве. Некоторые фрагменты из этих воспоминаний нами были уже опубликованы. Это - *“Вместо вступительного слова”, “Послесловие”, “Почетный академик Академии наук СССР Николай Федорович Гамалей”*², а также *“О руководителях Государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ): Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатроптов (1858-1934), Евгений Иванович Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939)”*³.

Здесь мы впервые опубликовали еще фрагмент из воспоминаний С.Б.Дубровинского озаглавив его - *“О других деятелях отечественной микробиологии и эпидемиологии: Д.К.Заболотный, И.С.Златогоров, М.А.Морозов, Л.В.Громашевский”*. Все сноски в воспоминаниях мои.

Вторая глава воспоминаний С.Б.Дубровинского так и называется *“О других деятелях отечественной микробиологии и эпидемиологии”*, но сразу после рассказа о Д.К.Заболотном идут воспоминания об академике Н.Ф.Гамалее (1859-1949). Мы эту часть (о Н.Ф.Гамалее) опубликовали ранее в связи с юбилейной датой - 150-летием ученого.

Третья глава мемуаров С.Б.Дубровинского об академике АМН СССР Льве Васильевиче Громашевском (1887-1980) под заголовком: *“О руководителе Центрального института эпидемиологии и микробиологии (ЦИЭМ), а затем Научно-исследовательской лаборатории санитарии и эпидемиологии (НСЭЛ) Л.В.Громашевском”*. В данной публикации мы эту главу объединили с предыдущей.

Даниил Кириллович Заболотный (1866-1929) - эпидемиолог и микробиолог, академик Академии наук СССР (1926) и президент Всеукраинской академии наук (1928). В 1909 г. в своем жизнеописании он посчитал отметить следующее: православный, сын крестьянина села Чеботарки Подольской губернии, родился 2 января 1867 года. Начальное и среднее образование получил сначала под руководством матери и учителя естественной истории и географии Макара Сауляка в Ростове-на-Дону, а затем в Одесской Ришельевской гимназии, которую окончил в 1885 году⁴.

Село Чеботарка после смерти Д.К.Заболотного было переименовано в его честь в село Заболотное и ныне находится в Крыжопольском районе Винницкой области. Мама - Евгения Мироновна Заболотная (урожденная Сауляк), а Макар Миронович Сауляк её брат, окончивший естественное отделение физико-математического факультета Новороссийского университета в Одессе. В 1880-1885 гг. Даниил Заболотный получал среднее образование в старейшей одесской гимназии - Ришельевской. Одновременно с ним в этой гимназии учились и вместе с ним ее закончили Вячеслав Карлович Стефанский (1867-1949) и Фаддей (Фадей-Ян) Феликсович Скрживан (Скрживан) (1867-1917), которые так же как Д.К.Заболотный стали микробиологами⁵.

Высшее образование Даниил Заболотный получил на естественном отделении физико-математического факультета Новороссийского университета, который окончил 30 июня/12 июля 1891 г. с дипломом 1-й степени, а затем на медицинском факультете университета Святого Владимира в Киеве, окончив его со степенью лекаря 18/30 октября 1894 г.

В curriculum vitae Заболотный пишет, что в Одессе он специализировался в лабораториях Новороссийского университета профессоров-ботаников Франца Михайловича Каменского (1851-1912) и Людвиг Альбертовича Ришави (1851-1915), профессора-зоолога Александра Онуфриевича Ковалевского (1840-1901), а также на Одесской бактериологической станции у бактериолога Якова Юльевича Бардаха (1857-1929). Время пребывания Д.К.Заболотного в Новороссийском университете были самыми светлыми годами его юности. В Киеве, во время прохождения университетского курса, он работал в лаборатории общей патологии профессора Владимира Валерьяновича Подвысоцкого (1857-1913).

После получения диплома лекаря началась для молодого доктора его деятельность в качестве эпидемиолога в его родной Подольской губернии, затем служба в качестве военного врача. 3/12 ноября 1894 г. Заболотный подает прошение на высочайшее имя о принятии его младшим врачом в Киевский военный округ, где он отметил - жительство имею г.Киев, Львовская ул. (Большая Житомирская), д. №61.

Высочайшим приказом по военному ведомству о чинах гражданских от 26 февраля (10 марта) 1895 г. за №9 лекарь Заболотный был определен на службу в 132 пехотный Бендерский полк младшим врачом с содержанием в год - жалование 333 руб. и столовых 276 руб. (всего - 609 руб.). В связи с поступлением на военную службу он был освидетельствован. В свидетельстве отмечено: рост выше среднего, телосложения правильного, питания удовлетворительного, отдельные части тела развиты правильно, органы чувств функционируют нормально.

А еще до этого проф. В.В.Подвысоцкий 30 октября (11 ноября) 1894 г. пишет на имя военно-медицинского инспектора Киевского военного округа письмо следующего содержания.

“Ваше превосходительство Александр Осипович!

Настоящим письмом позволю себе рекомендовать Вам д-ра Д.К.Заболотного, окончившего в настоящем году Киевский университет и имеющего, кроме того, звание кандидата естественных наук Новороссийского университета. Имея солидную естественнонаучную подготовку, д-р Заболотный посвятил себе уже три года тому назад изучению бактериологии. Работал в этой области частью на Одесской бактериологической станции (где он временно исполнял должность

лаборанта), частью в моей лаборатории в Киеве, д-р Заболотный произвел несколько прекрасных бактериологических работ, которые дали ему имя не только в России, но и в Германии и Франции. Отсутствие в настоящее время в университете вакансий на платную должность ассистента или лаборанта лишают меня, да и университет удержать г. Заболотного при университете для дальнейших научных занятий. Ваше Превосходительство не пожалеете, если дадите возможность д-ру Заболотному остаться в Киеве как научном центре, предоставивши ему какую-либо должность военного врача со службою в Киеве: знаниями своими по бактериологии он оказался бы весьма полезен военно-медицинскому ведомству. (Далее перечислены пять опубликованных работ Заболотного - К.В.).

Примите уверение в совершенном почтении и преданности (подпись)»⁶.

В 1895 г. младший врач Заболотный был прикомандирован для усовершенствования к Киевскому военному госпиталю, а в 1897 г. он отправляется первый раз в составе экспедиции для изучения чумы в Индию. Участвовал в экспедициях для изучения заразных болезней в Китае, Персии, Аравии, Поволжье. В 1909 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины. Возглавил кафедру бактериологии в Петербургском женском медицинском институте (в советскую эпоху - 1-й Ленинградский медицинский институт, ныне - Петербургский государственный медицинский университет имени И.П.Павлова).

В ноябре 1918 г. из голодного и холодного Петрограда Д.К.Заболотный вместе с больной женой уезжает в родную Подолию, но в длинной и долгой дороге супруга скончалась.

В 1919 г. проф. Заболотный переезжает в близкую для него Одессу. В условиях гражданской войны связь с Москвой была потеряна и в московской прессе появились ложные сообщения о кончине Д.К.Заболотного. Об этом пишет С.Б.Дубровинский. Его воспоминания документируют приезд проф. Заболотного в Москву в 1920 г. В 1920-1923 гг. Даниил Кириллович возглавлял организованную им кафедру эпидемиологии в Одесском медицинском институте (ныне - Одесский медицинский университет) и одновременно в 1921-1922 гг. был ректором этого вуза.

В «Личной карточке для преподавательского состава» Д.К.Заболотный ответил на поставленные в ней вопросы (около 1920 г.): «каким были по счету ребенком у своих родителей? - первым; сколько у родителей было детей (считая умерших) кроме Вас? - один; в момент Вашего рождения возраст отца и матери? - 27 и 24 соответственно; если у Вас есть или были дети, укажите дату рождения Ваших детей (живущих и умерших) - 1890 г. и 1892 г., оба мужского пола; если не все Ваши дети остались в живых, укажите сколько умерло, в каком возрасте и причины смерти - двое умерло, один от пневмонии, другой от кишечной инфекции, 1-2 лет; если у Вас есть взрослые дети, укажите их профессии или занятия - есть трое усыновленных, учащиеся; учились ли Вы в средней школе и, если да, в какой класс поступили - в 1-й; какими иностранными языками владеете? - французский, немецкий, английский; с какого возраста занимаетесь самостоятельной научной работой? - с 25 лет; сколько в среднем часов в неделю посвящали преподаванию в Высшей Школе до революции и сколько посвящаете теперь? - 16 и более 20 часов соответственно; Ваш средний ежемесячный доход в 1913 г., в 1916 г. и в настоящее время? - 250-300 руб., 400-500 руб. и около 40 тыс. соответственно; сколько лиц и какого возраста находятся на Вашем иждивении? - пять воспитанников; какие перенесли болезни с 1914 г., и когда именно?

- воспаление легких в 1914 г., ревматизм в 1918 г.; принадлежали или принадлежите ли к какой-нибудь политической партии (ответ на этот вопрос необязателен)? - до революции в народно-социалистической партии, теперь беспартийный; точный адрес - Гуляева (позднее Льва Толстого - К.В.), 6, кв.1"⁷.

С 1923 г. проф. Заболотный - начальник кафедры микробиологии с курсом бактериологии в Военно-медицинской академии в Петербурге (Ленинграде), а последние годы его жизни прошли в Киеве, куда он переехал в 1928 г. и где он организовал Институт микробиологии, который ныне носит его имя⁸.

Семен Иванович Златогоров (1873-1931) - микробиолог, член-корреспондент Академии наук СССР (1929). Он родился в иудейской семье купца Липмана Гольдберга в Берлине 20 апреля 1873 г. и получил два имени Самуил-Шлойм. В 1892 г. перешел в православие с принятием нового имени и отчества, а в 1902 г. получил разрешение, после подачи прошения на высочайшее имя, изменить фамилию на Златогоров. Среднее образование получил в Ростове-на-Дону, окончив курс гимназии в 1891 г. с серебряной медалью. В том же году поступил на физико-математический факультет по естественному разряду Петербургского университета, откуда через год перешел на первый курс Военно-медицинской академии. Будучи студентом Академии, в 1896 г. за представленное конференции Академии сочинение *"Влияние удаления щитовидной железы у молодых животных на развитие их организма, в особенности черепа и мозга"* удостоен награждения серебряной медалью. С 1893 г. по 1896 г. во время летних месяцев исполнял обязанности лаборанта при химической лаборатории Старорусских минеральных вод (ныне в Новгородской обл. РФ). В 1897 г. окончил курс Академии со званием лекаря с отличием, первым, с занесением имени его на мраморную доску и с награждением премией имени заслуженного профессора И.Ф.Буша. По конкурсу был оставлен при Военно-медицинской академии на три года в числе врачей для усовершенствования и избрал своей специальностью бактериологию и заразные болезни⁹. В то время кафедру общего учения о заразных болезнях с практическим и систематическим курсом бактериологии возглавлял Сергей Сергеевич Боткин (1859-1910), а с 1899 г. - Николай Яковлевич Чистович (1860-1926). Выйдя из школ профессоров С.С.Боткина и Н.Я.Чистовича, С.И.Златогоров был специалистом бактериологом, эпидемиологом и одновременно инфекционистом.

В 1900 г. в Военно-медицинской академии защитил диссертацию на степень доктора медицины. В диссертации он выразил признательность проф. С.С.Боткину за предложенную тему и постоянное руководство, проф. Н.Я.Чистовичу за разрешение продолжить работу и за многочисленные советы при производстве последней. В 1903 г. С.И.Златогоров стал приват-доцентом Военно-медицинской академии, с 1911 г. - профессор бактериологии Психоневрологического института (ныне медицинский факультет этого института - Петербургская государственная медицинская академия им. И.И.Мечникова). С 1920 г. - заведующий кафедрой заразных болезней с клиникой и медицинской бактериологией Военно-медицинской академии. В 1924 г. Народный комиссариат здравоохранения УССР пригласил проф. Златогорова на должность директора 1-го Украинского санитарно-бактериологического института им. И.И.Мечникова (Харьков) и он вступил в исполнение своих обязанностей 14 июля 1924 г.¹⁰ В Харькове Семен Иванович работал по 1929 г.

Проф. Златогоров и его супруга Татьяна Рудольфовна были давние знакомые Максимилиана Волошина (1877-1932). Поэт приезжал в Харьков и находил радушный

прием в доме 14 на Пушкинской, где жили Златогоровы. Именно в Харьков в феврале 1925 г. поэт привез свою больную жену Марию Заболоцкую (1887-1976), которой необходима была срочная операция. Но денег на операцию не было, и тогда поэтом были устроены три домашние творческие встречи. На этих литературных вечерах Волошин читал стихотворения из сборников *“Путями Каина”* и *“Демоны глухонемые”*, а также свои переводы из Анри де Ренье. Собранные средства позволили закончить лечение супруги Волошина. В начале 1928 г. Волошин вновь в Харькове, где состоялись его чтения в харьковском Доме ученых и в квартире Златогоровых. В тот приезд поэт читал только что законченное *“Четверть века”* и *“Дом поэта”*, ставшее своеобразной визиткой Коктебеля.

Летом 1929 г. супруги Златогоровы навестили Волошина в Коктебеле.

В том же 1929 г. С.И.Златогоров вернулся в Ленинград, где в Военно-медицинской академии возглавил кафедру микробиологии с курсом бактериологии освободившуюся в связи с переездом Д.К.Заболотного в Киев.

19 декабря 1930 г проф. Златогоров был арестован и содержался в Доме предварительного заключения (Крестах). Он обвинялся во вредительской деятельности в составе контрреволюционной организации врачей-микробиологов. Пожилой ученый имел серьезное заболевание, которое требовало срочного хирургического лечения, но не был переведен в больницу, а оказание неотложной медицинской помощи осуществлялось в тюремной камере. Только 27 февраля его перевели в тюремную больницу, состояние больного продолжало ухудшаться, а проведенный 15 марта консилиум констатировал отсутствие сознания и пришел к выводу, что благоприятное время для проведения операции упущено, а прогноз неблагоприятный.

В этом случае у чекистов для лиц не получивших приговора было припасено стандартное решение - арестованного освобождали из-под стражи для того, чтобы он умер, не числясь заключенным. 17 марта 1931 г. профессора перевели из тюремного больничного стационара в больницу имени тов. Первухина (ныне - НИИ скорой помощи им. И.И.Джанелидзе), где через семь часов он скончался¹¹.

Семен Иванович Златогоров был похоронен на кладбище Воскресенского Новодевичья монастыря (правая часть, 10 дор., уч.15). Рядом - захоронение его супруги Татьяны Рудольфовны Златогоровой (1880-1951)¹².

Упомянув имя Семена Ивановича Златогорова, А.П. подтверждает: *“Он умер от сепсиса. Но почки у него были здоровые. Я помню, прошлым летом он мне говорил сам. Что-нибудь съел в заключении. Ведь передачу не дают именно ту самую, что пересылают из дома. Что именно было - мы не знаем и не узнаем”*¹³.

Максимилиан Волошин, скончавшийся спустя пять месяцев после проф. Златогорова, тяжело переживал кончину друга и ему посвятил последние свои поэтические строки:

*Революция губит лучших,
Самых чистых и самых святых,
Чтоб, зажав в тенетах научных,
Надругаться, высосать их.
Драконоборец Егорий,
Всю ты жизнь провел на посту -
В уединеньях лабораторий
И в сраженьях лицом к лицу*¹⁴.

Михаил Акимович Морозов (1879-1964) - вирусолог и микробиолог, академик АМН СССР (1945), заслуженный деятель науки РСФСР (1943), лауреат Сталинской премии СССР (1952). Он родился 11/23 января 1879 г. в предместье Воронежа в семье железнодорожного служащего¹⁵. Среднее образование получил в Воронежской гимназии, которую окончил с серебряной медалью в 1898 г. Тогда же поступил на медицинский факультет Московского университета, где большой интерес у него вызывали лекции профессора М.Н.Никифорова (1858-1915) и занятия в состоявшем при университете Бактериологическом институте под руководством проф. Г.Н.Габричевского (1860-1907).

В 1904 г. М.А.Морозов получил диплом лекаря с отличием и возвращается в Воронеж. В родном городе он возглавил оспенный телятник Воронежского губернского земства. В 1914 г. организовал в Воронеже пастеровскую станцию. Участник русско-японской и Первой мировой войн.

С.Б.Дубровинский впервые встретил М.А.Морозова в Москве в 1919 г. на Совещании бактериологов и эпидемиологов (III съезд). Последний был активным участником и последующих всероссийских (всесоюзных) съездов бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей. Известно, что он участвовал в работе IV Всероссийского съезда бактериологов и эпидемиологов (25-31 августа 1920 г., Москва), VIII Всероссийского съезда бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей (20-26 мая 1924 г., Ленинград), IX Всероссийского съезда бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей (25 мая - 1 июня 1925 г., Москва), X Всесоюзного съезда бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей имени И.И.Мечникова (5-11 сентября 1926 г., Одесса), XI Всесоюзного съезда бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей (21-26 мая 1928 г., Ленинград).

В 1923-1930 гг. М.А.Морозов - директор Центрального государственного оспопрививательного (оспенного) института Народного комиссариата здравоохранения в Москве, а с 1931 г., об этом пишет проф. Дубровинский, заведующий оспенным отделом Центрального института эпидемиологии и микробиологии (ныне - НИИ эпидемиологии и микробиологии имени Н.Ф.Гамалеи РАМН), где проработал более трех десятилетий. Под руководством М.А.Морозова из теплоустойчивых штаммов вируса осповакцины была получена сухая оспенная вакцина, это достижение было удостоено Сталинской премии¹⁶.

Его сын психиатр, член-корреспондент АМН СССР Виктор Михайлович Морозов (1907-1996), а внук Петр Морозов (род. 1946) - музыкант.

Лев Васильевич Громашевский (1887-1980) - эпидемиолог, академик АМН СССР (1944), Герой Социалистического Труда (1967), член РСДРП/КПСС с 1905 г. Родился 1/13 октября 1887 г. в Николаеве. Родители: морской офицер Василий Львович и жена его Анна Александровна (†1917, Одесса) - выпускница Смольного института, учительница, в Одессе работала в гимназии учрежденной А.И.Малиновской. Когда Лёва был ещё ребенком, семья переехала на жительство в Одессу. В 1904 г. Лев Громашевский окончил 3-ю Одесскую гимназию и поступил на математическое отделение физико-математического факультета Новороссийского университета. За участие в сходке 27 октября 1904 г. перечислен в вольнослушатели. С октября 1905 г. - на медицинском факультете Новороссийского университета²⁶. В годы первой русской революции - в составе коалиционного студенческого совета. Затем был выслан из Одессы. В 1911 г. участвовал в борьбе с чумой в Маньчжурии.

В 1912 г. сдал государственные экзамены при Новороссийском университете и был удостоен звания лекаря с отличием.

В 1913 г. Л.В.Громашевский некоторое время состоял на службе Саратовской городской управы в качестве временного эпидемического врача¹⁸.

В том же 1913 г. он приступил к сдаче экзаменов на степень доктора медицины при Новороссийском университете, которые необходимо в ту эпоху было сдать для допуска к защите диссертации, а значит он планировал заняться подготовкой диссертационной работы. При этом он представил свидетельство о политической благонадежности от Одесского градоначальника от 19 апреля 1913 г. в котором отмечалось, что *“как оказалась по собранным сведениям”* он за время проживания в Одессе и в Маньчжурии поведения и нравственных качеств был хороших, судимости не подвергался и в политической неблагонадежности не замечен. В течение 1913-1914 гг. Лев Васильевич успешно сдал словесный и практический экзамен на степень доктора медицины, о чем 2 апреля 1914 г. получил удостоверение¹⁹.

В 1914 г. он занимался в клинике нервных болезней Новороссийского университета проф. Н.М.Попова (1854-1939), где подготовил работу о клонусе при полиневрите и с началом Первой мировой войны был призван в действующую армию.

В 1917 г. военный врач Громашевский - член фронтового комитета Западного фронта. Был избран в Учредительное собрание от Западного фронта и Минского округа. Участник заседания Учредительного собрания 5/18 января 1918 г. Как известно, состоялось только одно заседание, которое в пятом часу утра 19-го было разогнано. *“Караул устал”* - знаменитые слова до тех пор неизвестного матроса Анатолия Железнякова. Впрочем, Л.В.Громашевский во фракции РСДРП(б), а большевики как раз и распустили Учредительное собрание.

Учредительное собрание разогнано и из Петрограда большевик Громашевский едет в Одессу, где устроился на работу заведующим дезинфекционной камерой. Временно исполняющий обязанности заведующего Одесской дезинфекционной камерой, участковый врач для бедных К.Н.Анциферов был возвращен к исполнению прежних своих обязанностей участкового врача, а Громашевский врачебно-санитарным совещанием 26 февраля/11 марта 1918 г. был избран временным заведующим этой дезкамерой и с 1/14 марта вступил в исполнение своих обязанностей²⁰.

С 1920 г. Громашевский - старший ассистент кафедры эпидемиологии Одесского медицинского института у проф. Д.К.Заболотного, а после отъезда последнего в 1923 г. в Петроград - профессор, заведующий кафедрой. Постановлением коллегии Укрглавпрофобра от 14 февраля 1923 г. Л.В.Громашевский был назначен ректором и политкомиссаром Одесского медицинского института, сменив на должности ректора проф. Ф.Н.Жмайловича (1878-1948)²¹. Одновременно Лев Васильевич продолжает возглавлять кафедру эпидемиологии. В ту эпоху в Одесском медине было только два профессора-коммуниста - Л.В.Громашевский и В.Л.Елин (1883-1962). Рассказывают, что оба друг друга, мягко говоря, не переносили.

В 1928-1931 гг. Громашевский - директор Днепропетровского санитарно-бактериологического института, в 1931-1933 гг. - директор Центрального института эпидемиологии и микробиологии Наркомздрава РСФСР в Москве. Этот институт был создан присоединением к Государственному бактериологическому институту Центрального государственного оспенного и Микробиологического институтов, а ныне - это Научно-исследовательский институт эпидемиологии и микробиологии имени почетного академика Н.Ф.Гамалеи РАМН.

С 1931 г. С.Б.Дубровинский работал под руководством Л.В.Громашевского и в воспоминаниях подробно рассказывает о московском периоде деятельности последнего.

В годы Великой Отечественной войны Л.В.Громашевский главный эпидемиолог Закавказского и Крымского фронтов, Московского военного округа.

В 1948-1963 гг. - заведующий кафедрой эпидемиологии Киевского медицинского института. Одновременно в 1948-1951 гг. - директор Киевского института инфекционных болезней АМН СССР, в 1953-1980 годах - заместитель директора по научной работе.

Лев Васильевич Громашевский скончался 1 мая 1980 г., похоронен на Байковском кладбище в Киеве²².

¹Биография проф. С.Б.Дубровинского изложена нами в статье: *Васильев К.К.* Профессор С.Б.Дубровинский (1885-1975) и его воспоминания "О памятных встречах" / К.К.Васильев // Сумська старовина. - 2009. - №№XXVI-XXVII. - С.154-158.

²*Дубровинский С.Б.* О памятных встречах и контактах с ведущими деятелями советской профилактической медицины. (Из воспоминаний старого эпидемиолога) // Сумська старовина. - 2009. - №№XXVI-XXVII. - С.158-165.

³*Дубровинский С.Б.* О руководителях Государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ): Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатропов (1858-1934), Евгений Иванович Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939) // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.99-117.

Дополнением и пояснением к этому фрагменту воспоминаний С.Б.Дубровинского служит наша статья: *Васильев К.К.* К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о профессорах Л.А.Тарасевиче, П.Н.Диатропове, Е.И.Марциновском и В.А.Барыкине / К.К.Васильев // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.118-127.

⁴*Curriculum vitae* // Д.К.Заболотный. К вопросу о патогенезе сифилиса. - СПб., 1909. - С.77.

⁵*Васильев К.К.* Вячеслав Карлович Стефанский (1867-1949) / К.К.Васильев // Інфекційні хвороби. - Тернопіль, 1997. - №4. - С.52-53.

⁶Российский государственный военно-исторический архив, ф.546, оп.2, д.2358, лл.55-57об, 161-161об, 165-166, 218, 224.

⁷Государственный архив Одесской области (далее - ГАОО), ф.р-2147, оп.1, д.47а, лл.24-24об.

⁸*Билай В.И.* Кириллович Заболотный / В.И.Билай. - К.: Наукова думка, 1987. - 126 с.

⁹*Curriculum vitae* // С.И.Гольдберг. К вопросу о судьбе бактерий в организме животных восприимчивых и невосприимчивых. Экспериментальное исследование. - СПб., 1900. - С.217-218.

¹⁰Новый директор Харьковского санитарно-бактериологического института // Профилактическая медицина. - 1924. - №7-8. - С.216.

¹¹*Козовенко М.Н.* Последняя командировка профессора С.И.Златогорова / М.Н.Козовенко // Вестник Российской академии наук. - 1997. - Т.67, №9. - С.819-823.

¹²В 1928 г. журнал "Профилактическая медицина" выпустил в качестве отдельного номера "Приложение" (272 с.), которое целиком было посвящено юбилею проф. С.И.Златогорова: Профессор С.И.Златогоров [биографическая справка] (с.1-2); Список печатных трудов (с.2-4); Торжественное заседание научной конференции I Украинского санитарно-бактериологического института имени И.И.Мечникова и научно-исследовательской кафедры бактериологии и эпизоотологии посвященное чествованию С.И.Златогорова по случаю 30-летней научной, педагогической и врачебной его деятельности, 24 апреля 1928 г. (с.5-24); далее статьи микробиологов из различных стран мира приславшие свои работы для помещения их в юбилейный сборник; Златогоров Семен Иванович // Большая медицинская энциклопедия. - М., 1929. - Т.10. - Стб.693-694; Zlatogorow, Simeon // Fischer I. Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten funfzig Jahre / I.Fischer. - Berlin; Wien, 1933. - S.1727; *Скороходов Л.* Златогоров Семен Иванович / Л.Скороходов // Большая медицинская энциклопедия. Издание 2-е. - М., 1959. - Т.10. - С.875; Златогоров Семён Иванович // Большая советская энциклопедия. 3-е издание. - М., 1972. - Т.9. - С.541; Златогоров Семён Иванович // Профессора Военно-медицинской (Медико-хирургической) академии (1798-1998). - СПб.: Наука, 1998. - С.194-195; *Волков В.А.* Златогоров Семен Иванович / В.А.Волков, М.В.Куликова // Волков В.А., Куликова М.В. Российская профессура XVIII - начало XX вв. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь. - СПб., 2003. - С.199-200.

- ¹³Волошин М. Дневник 1931 г. // http://lingua.russianplanet.ru/library/mvoloshin/mv_dn31.htm
- ¹⁴Шуйский И.В. Харьковские вечера Максимилиана Волошина [доклад сделан на заседании клуба “Краезнавец” 18 декабря 2009 г.] / И.В.Шуйский // <http://korolenko.kharkov.com/kray/Shujskyj2.htm>
- ¹⁵Морозов Михаил Акимович // Наука и научные работники СССР. - Л., 1930. - Ч.4: Научные работники Москвы. - С.191.
- ¹⁶Проф. М.А.Морозов // Гигиена и санитария. - 1949. - №4. - С.61; Славный путь русского ученого. (К 80-летию со дня рождения М.А.Морозова) // Вопросы вирусологии. - 1959. - №2. - С.246-247; Турбин А.М. Жизнь для людей. К 100-летию со дня рождения М.А.Морозова (1879-1964) / А.М.Турбин // Вопросы вирусологии. - 1979. - №3. - С.316-317; Кравченко А.Г. К столетию со дня рождения Михаила Акимовича Морозова / А.Г.Кравченко // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. - 1981. - №3. - С.112-113.
- ¹⁷Государственный архив Киевской области, ф.16, оп.465, д.17060, 3 л. (Дело студента Л.В.Громашевского).
- ¹⁸ГАОО, ф.45, оп.18, д.465, лл.30-31. (Письмо Л.В.Громашевского из Саратова от 9.06.1913 г.).
- ¹⁹Там же, оп.20, д.36, 22 л. (Личное дело Громашевского Л.В., державшего испытания на степень доктора медицины).
- ²⁰Там же, ф.16, оп.94, д.2, л.298.
- ²¹Государственный архив высших органов власти и управления Украины, ф.166, оп.3, д.730.
- ²²Гольд Э.Ю. Вопросы эпидемиологии гельминтозов и медицинской паразитологии в работах Л.В.Громашевского. (К 80-летию со дня рождения) / Э.Ю.Гольд // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. - 1968. - №1. - С.94-97; Он же. Лев Васильевич Громашевский / Э.Ю.Гольд // Врачи-большевики - строители советского здравоохранения / Под редакцией Е.И.Лотовой и Б.Д.Петрова. - М.: Медицина, 1970. - С.280-292; Он же. Вклад Л.В.Громашевского в эпидемиологию вирусных инфекций. (К 100-летию со дня рождения) / Э.Ю.Гольд // Вопросы вирусологии. - 1987. - №5. - С.638-640; Он же. Деятельность Л.В.Громашевского в годы социалистического строительства в СССР / Э.Ю.Гольд // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. - 1988. - №7. - С.107-110; Кнопов М.Ш. Академик АМН СССР Л.В.Громашевский / М.Ш.Кнопов // Эпидемиология и инфекционные болезни. - 2007. - №5. - С.162-163.

Васильев К.К. К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о микробиологах и эпидемиологах: академике АН СССР и президенте Всеукраинской академии наук Д.К.Заболотном, члене-корреспонденте АН СССР С.И.Златогорова, академиках АМН СССР М.А.Морозове и Л.В.Громашевском.

В статье, которая сопровождает фрагменты воспоминаний эпидемиолога, доктора медицинских наук, профессора Самуила Борисовича Дубровинского “О других деятелях отечественной микробиологии и эпидемиологии: Д.К.Заболотный, М.А.Морозов, С.И.Златогоров и Л.В.Громашевский”, даются пояснения и дополнения к мемуарам автора.

Vasylyev K.K. Recollections of S.B.Dubrovinsky (1885-1975) about microbiologists and epidemiologists: academician of Academy of Sciences of the USSR and president of Ukrainian Academy of Sciences D.K.Zabolotny, corresponding-member of Academy of Sciences of the USSR S.I.Zlatogorov, academicians of Academy of Medical Sciences of the USSR M.A.Morozov and L.V.Gromashevsky.

The article, told before the recollection chapter of an epidemiologist, Doctor of Medicine professor Samuil Borisovich Dubrovinsky “Recollections about other scientists of domestic microbiology and epidemiology: D.K.Zabolotny, M.A.Morozov, S.I.Zlatogorov and L.V.Gromashevsky”, gives explanations and additions to the author’s memoirs.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЛОБКО Н.В.

**З ІСТОРІЇ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МЕТРИЧНИХ КНИГ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

У статті розглядаються та аналізуються особливості проведення метричних реформ на українських землях в XVII-XVIII ст.

Останнім часом надзвичайної популярності набула тема дослідження родоводів. Вивчення походження та історії роду, прізвищ і окремих осіб, родинних зв'язків, складанням родоводів займається така спеціальна історична дисципліна як генеалогія. З зростанням попиту на генеалогічні знання виникла потреба в виявленні джерел, інформаційний потенціал яких можна буде використати при дослідженні родоводів різних верств українського соціуму. Генеалогічна інформація являє собою, як правило, юридично оформлену й закріплену у відповідних типових документах інформацію, що встановлює споріднення, родовідні зв'язки й історію роду.

Одним з найбільш цінних та достовірних джерел з генеалогії усіх станів є метричні книги церков. Метричні книги - книги записів про хрещення (народження), вінчання (шлюбу), поховання (смерті) конкретних осіб за встановленою формою. Пріоритет у веденні метричних книг належав церкві, зокрема в християнстві метричні записи велися із III ст. Зважаючи на важливість правових та фіскальних можливостей метрик керівництво і контроль за їх складанням, а згодом і за веденням відносили до основних завдань державної влади. У Європі поширенню метричних книг сприяла Реформація, коли виникла необхідність облікувати віруючих католицької, протестантської та інших церков. Обов'язкову реєстрацію імен охрещених і тих, хто взяв шлюб у римсько-католицьких парафіях було остаточно запроваджено XIX Вселенським (Триденським) собором (1545-1563). Згодом було заведено книги для запису померлих. У кінці XVII ст. контроль за веденням метричних книг з боку світської влади усталився у більшості європейських країн [25].

Сьогодні інформація метричних книг використовується для соціально-правового захисту громадян (підтвердження фактів народження, смерті, як непрямий доказ при встановленні національності), генеалогічних [7], історико-статистичних [1; 2], історико-краєзнавчих та археографічних досліджень [3; 4; 5], при вивченні ментальності етносу (дотримання посту, залежність імен у новонароджених від релігійних свят, динаміка народжуваності тощо) [8].

Проте недостатньо дослідженим є питання запровадження метричних книг на українських землях.

Одним з перших про метричні книги в українських церквах писав І. Франко у статті про Йосипа Шумлянського [9], а також про них зазначено в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона [25].

Але в науковій літературі утвердилася думка, що метричні книги в українських церквах були запроваджені після указів Петра I за 1722 р. [10].

З сучасних дослідників, першу спробу довести помилковість цього твердження в ряді своїх статей зробив львівський дослідник Ігор Скочилиас [11; 12; 13; 14; 15]. Він вважає, що першою відомою метричною книгою, що провадилася Православною церквою на українських землях був 120-сторінковий *“Прототипон онома, сиреч*

Метрика имен крещающихся” братської ставропігійської церкви Св. Миколая в Замості, яка з’явилася задовго до Требника Петра Могили: поодинокі кириличні записи в ній сягають 1630-1640 рр. (9 нотаток про хрещення). Всього ж *“Прототипон онома”* за 1630-1699 рр. містив 918 метричних записів, ретельно упорядкованих *“старшим”* Святомиколаївського братства Григорієм Сакевичем і вчителем місцевої руської (української) школи Григорієм Волостовським [14, 79].

На появу метричних книг в православних та уніатських церквах України - наголошують львівські дослідники Я.Дашкевич та І.Скочиляс - вплинуло те, що упродовж XVII ст. були запроваджені метрики у вірменських та латинських парафіях Західної та Правобережної України [6, 34; 14, 78]. Вірменські метричні книги вперше з’явилися у Львові 1636 р., тобто після того, як львівський вірменський архієпископ Нікогос Тороеянц (Микола Торосовим) 1630 р. погодився на унію з Римом. Ця перша книга збереглася до сьогодні у Бібліотеці ордену Мхитаристів у Відні [14, 78].

Вірогідно, з практикою метричної реєстрації людності у вірменських та католицьких церквах був ознайомлений митрополит Петро Могила, який і ініціював введення метрики у Православній Церкві на території сучасних України й Білорусі. В 1646 р. він видав *“Требник”*, в заключній частині якого вперше в історії Київської Церкви запропонував форму метричних записів для реєстрації чинів хрещення, вінчання, похоронів, а також для складання списків парафіян [26].

Але метрична реформа Петра Могили, кодифікована в Требнику 1646 р., не призвела до масової появи в православних парафіях України церковних книг, що реєстрували б хрещених, вінчаних та померлих. Причиною такого становища, як вважає І.Скочиляс, була смерть Петра Могили, а отже ця богослужбова книга із зразками метричних записів через об’ємність і високу ціну так і не стала в добу Хмельниччини й Руїни практичним підручником для тисяч парохів. Іншою причиною ігнорування духовенством канонічної вимоги провадження метрик був спротив місцевих православних владик, які не бажали, щоб їхні парохі послуговувалися Требником Петра Могили [14, 78].

Новий етап метричної реформи пов’язаний з ім’ям тогочасного номінального глави Православної Церкви в українсько-білоруських землях Антонія Винницького. В 1675 р. він започаткував видання спеціального друкованого формуляру - *“Метрики церковної”*, в якій було передбачено провадження в парафіяльних канцеляріях усіх чотирьох видів метричних книг: 1) хрещених; 2) вінчаних; 3) *“живих парафіян”*; 4) померлих, а також пропонувалися зразки метричних записів [12, 2]. Ця *“Метрика”* була офіційно запроваджена в Перемишльській єпархії, частково - у Львівській, та в деяких парафіях Холмсько-Белзької єпархії, що не визнавали юрисдикції місцевого уніатського владики Якова Суші.

Через п’ять років, 2 жовтня 1680 р., вийшло *“Зерцало до прейзрения і латвейшаго зрозуміння віри святой”*, в якому львівський владика Йосип Шумлянський запропонував кожному священику вести реєстр хрещених та вінчаних. А в 1686 р. в його ж *“Метрике, которая що значит, для чего и як давно есть в церкви Божией, тут вкратце описуется”* будуть надруковані зразки, котрі повчали парохів, як реєструвати на письмі хрещених та вінчаних. На відміну від попередників Йосип Шумлянський не вважав за необхідне вести реєстри померлих та живих парафіян [9].

Наступним, хто прагнув запровадити метричні книги на українських землях, був київський митрополит Варлаам Ясинський. 1 березня 1691 р. на скликаному ним єпархіальному соборі духовенства було обговорено проблему метричного обліку

людності в церквах. Результатом його роботи були *“Заповіді от древних правил церковних”*. Згідно з дев'ятьою заповіддю, кожен священик Київської єпархії обов'язково повинен був мати дві книги: одну для запису хрещених і другу для запису вінчаних. Цю постанову Київський єпархіальний собор обґрунтовує у правилах Св. Діонісія Ареопажита та *“Требнику”* Петра Могили [16].

Аналіз метричних реформ, ініційованих Петром Могилою, Антонієм Винницьким, Йосипом Шумлянським та Варлаамом Ясинським показав, що вони не поширювалися на всі українські землі і мали обмежений вплив. Метричні книги впроваджувалися поволі через неготовність та небажання більшості священиків виконувати вказівки церковної влади. На такий стан справ впливала і невідповідність організаційних структур Православної церкви до забезпечення дієвого контролю за ходом метричної реформи.

Все ж, незважаючи на ці недоліки, в наступні десятиліття спостерігається повсюдне запровадження метричних книг і устійнення практики реєстрації природного руху населення в багатьох українських парафіях. Це було пов'язано з розширенням сфери вжитку метричних книг у суспільстві. Так, Б.Барвінський наводить приклади практичного використання метрик. *“Як показують акти, - писав він, - метрика уродження та хрещення мала від давна велике значеніє в відносинах підданства. Метрика доказувала приналежність підданого до його місця уродження, тож дідич, який хотів подати доказ, що сей або той підданий належить до нього, мусів в першій лінії поглянути в метрикальні книги та переконатися, чи сей підданий уродився в його селі. Се случалося, видно, особливо тоді, коли підданий одного дідича перейшов або втік до другого дідича”* [17].

Таким чином, факти свідчать, що вже в XVII ст. у Київській православній митрополії були зроблені перші спроби метричної реєстрації людності.

Значно пізніше були запроваджені метричні книги на українських землях у складі Московського царства та Російської імперії. На Московському (Ніконовському) церковному соборі 1666-1667 рр. вперше було прийнято рішення про необхідність вести метричний облік священиками церков [18]. Але тоді це рішення так і залишилося невиконаним. Вірогідно, це було пов'язано з тим, що собор не визначив правила ведення метрик про хрещення, шлюб та смерть.

На початку XVIII ст. знову до цього питання звернувся Петро I. 14 квітня 1702 р. він видав наказ *“О подаче в Патриарший Духовный приказ приходским священникам недельных ведомостей о родившихся и умерших”* [19]. Як і в рішеннях Московського церковного собору 1666-1667 рр., у даному документі не оприлюднювалася форма відомостей про народжених та померлих. Практично священики повинні були подавати лише статистичні дані про народжених та померлих в своїх приходах, які, вірогідно, робили на основі поіменних записів народжених та померлих. Ці записи й були попередниками метричних книг.

В 1722 р. в 29-му пункті *“Прибавления к “Духовному регламенту”* вже було конкретно вказано яку інформацію потрібно заносити в *“книги, которые обычене нарицаются метрики, то есть книги записные”*. Священикам наказувалося: *“...записывать прихода своего младенцев рождение и крещение, со означением года и дня, и с именованием родителей и восприемников. Також и которые младенцы, не получившие крещения, померли, с приписанием вины, коей ради младенец лишен святая крещения. Да в тех же книгах записывать своего прихода лица, браком сочетаваемыя. Також и умирающие с приписанием по христианской должности в покаянии преставилися и погребаемые; и аще кто не погребен, именно написать*

вину, чего ради не получил христианского погребения, со означением года и дня. А повсегодно объявляют таковыя книги въ приказъ архіерейской; а сколько родится и умреть, по всякіе четыре месяца рапортовать во архіерейскіе приказы, а изъ архіерейскихъ приказовъ о томъ уведомлять письменно въ Синодъ” [20].

В указі Синоду від 20 лютого 1724 р. пояснювалася необхідність запровадження метрик: *“Святейший Синод, требуя ведать о количестве всего Российского Государства людей, рождающихся и в брачное супружество совокупляющихся и умирающих, о каковых, хотя по прежним Его Величества указам везде священникам книги иметь и в должное правительство присилать повелено”* [21].

У цьому ж указі уточнювалося особливості ведення метричних книг і вперше запроваджувався поділ їх на графи. Метричні книги мали складатися з трьох частин - про народжених, одружених і померлих. У першій частині необхідно було відзначати дату народження і хрещення, хто у кого народився, хто були *“восприемниками”* (хрещеними батьком і матір’ю). Крім того, вписувалися імена священників, які проводили обряд хрещення. У другій частині записувалися імена осіб, котрі укладали шлюб і поручителів (свідків), а також священників, які проводили вінчання. У третій частині зазначалися імена померлих, дата, вік і причина смерті, ким висповіданий, причащений і де похований [21].

У 1763 р. радник академічної канцелярії Тауберт отримав від історика А.Шлецера деякі зауваження з приводу ведення метричних книг. Той зробив про це *“формальное представление”*, і вже 11 лютого 1764 р. надійшло височайше затвердження двох зразкових таблиць, спроектованих А.Шлецером, для внесення в них відповідних статистичних даних. Зі свого боку, Сенат 10 лютого 1782 р. опублікував указ про подання йому щорічно зі всіх губернських правлінь відомостей про народжених, померлих і одружених [22, 80].

Систематичний збір і публікація цих даних у загальноросійському масштабі почалися на підставі указу Синоду від 29 березня 1796 р. *“О присылке метрических экстрактов в Синод из всех епархий о рождающихся, браком сочетающихся и умерших”* [22, 81]. Ці відомості повинні були доставлятися до Синоду щорічно. Саме з 60-80-х років XVIII ст. записи у відомостях церковного обліку про природний рух населення почали набувати стандартного характеру - вони містили відомості про кількість народжень, смертей і шлюбів по приходах. Особливо наголошувалися причина смерті і вік померлого, імена свідків при одруженнях і восприємників - при хрещеннях. Існувала також окрема графа для зазначення віросповідання.

7 лютого 1838 р. було прийнято новий указ Синоду *“О введении метрических книг по новым формам”*, який запроваджував нові *“высочайше утверждённые”* форми метричних книг для православного населення Росії. Нові метрики були складнішими, вимагали більш точної та визначеної фіксації фактів [23].

Таким чином, особливістю проведення метричної реформи на території Російської імперії є те, що її ініціатором була держава, вона й здійснювала контроль за її проведенням, видавши низку указів з питань ведення метричних книг.

Після приєднання Галичини до Австрії (1772 р.) уже в 1775 р. було розпочато реформу церковних метрик, яка тривала до 1788 р. Парафію Австрія розглядала як найнижчу, але дуже важливу ланку державного урядування влади, через яку влада доносила до широких народних мас свої розпорядження, а з парафії діставала від священників статистичні *“викази”* для циркулярних органів, з яких черпали демографічні дані. Львівський губернатор у листі до єпископів від 10 липня 1775 р. вимагав від священників обов’язку докладно заповнювати метричні книги, *“ищоб метрики шлюбні,*

хресні та померлих порядно велися, щоб у разі потреби - кожної хвили, коли зайде така потреба - можна було звернутися до них, а вони служили б підтвердженням правди". Водночас було введено друковані формуляри метрик. Актуальність заходу зумовлювалася тим, що в селянських родинах часто траплялися перекручення прізвищ, дехто свідомо змінював їх, а одружені жінки й далі залишалися на дівочих прізвищах. У зв'язку з цим Марія Терезія видала 3 лютого 1776 р. патент, який забороняв таку практику і вимагав, щоб *"кожен син чи дочка, зберігаючи своє звичке прізвище, називав себе батьківським прізвищем, за винятком замужніх жінок, яким належало перейти на прізвище чоловіка"*.

Від єпископів, консисторій одночасно вимагалось, щоб вони зобов'язали своїх парохів *"утримувати метричні книги в порядку, а в разі шлюбу записували правдиве прізвище нареченого й нареченої; це такою ж мірою стосувалося й хрещення та похорону"*. Проте засадничу реформу метричних книг упроваджено тільки 1784 р. Патентом цісаря Йосипа II з 20 березня 1784 р. зобов'язано парохів: *"завести три окремі реєстри, тобто - книгу шлюбів, книгу народжень і книгу померлих"*. Вимагалось також, щоб ці книги велися латиною, окремо для кожного села. У книгах народження й хрещення мали бути такі відомості: рік, місяць і день народження дитини, № дому, ім'я охрещеної дитини, стать, інформація - дитина шлюбна чи позашлюбна, ім'я та прізвище батьків, віросповідання їх, імена та прізвища хрещених батьків, їхній стан та рід заняття. У тому разі, коли дитина була позашлюбна, патент рекомендував не записувати *"ім'я батька до книги народжень, бо такі записи робили зі слів матері, інших відомостей, або здогадок чи припущень душпастиря, а тому вони могли бути неправдивими, що стосується права - то це не мало ніякого значення ні для матері, ні для дитини"*. Згідно з нормою патенту, ім'я батька можна було вписати тільки тоді, коли він сам до цього зголошувався [24].

Нові книги шлюбу, запроваджені 1784 р., мали такі графи: рік, місяць і день шлюбу, № дому, ім'я та прізвище нареченого, яку релігію визнає, вік і громадянський стан (неодружений, удівець). Для нареченої, крім того ще вписували ім'я, прізвище та станові дані про свідків. Метрики мали писати ті, хто давав шлюб, їх підписували свідки. У графі *"характеристика свідків"* зазначали їхній суспільний стан.

Книги померлих мали такі графи: рік, місяць і день смерті, № дому, ім'я та прізвище, яку релігію визнавав, стать, вік померлого, характер хвороби або причина смерті.

Ці формуляри метричних книг проіснували до Першої світової війни.

Таким чином, перші спроби метричної реєстрації людності на українських землях були ініційовані в XVII ст. Петром Могилою, Антонієм Вінницьким, Йосипом Шумлянським та Варлаамом Ясинським. Ці метричні реформи не поширювалися на всі українські землі і мали обмежений вплив.

Повсюдне запровадження метричних книг на українських землях у складі Російської імперії почалося лише з 1722 р. на підставі російського законодавства. Особливістю проведення цієї метричної реформи на є те, що її ініціатором була держава, вона й здійснювала контроль за її проведенням, видавши низку указів з питань ведення метричних книг.

Після поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст. і захоплення Західної України Австрією ведення метричних книг здійснювалося на основі австрійського законодавства. Мовою записів була латинська. Метричні книги греко-католицької церкви велися за правилами римсько-католицької церкви.

1. Перковський А.Л. Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР // Український історичний журнал. - 1965. - №6. - С.106-111.

2. Крикун Н.Г. Документальні історичні джерела по демографії Правобережної України XVIII століття // Історико-географічні та історико-етнографічні проблеми української історії. Межвуз. сб. науч. трудов. - Днепропетровск, 1983. - С.81-88.
3. Ситий І. Метрична книга с.Редьківка як джерело з історії людинності Чернігівського Подніпров'я XVIII ст. - Чернігів, 2004.
4. Любченко В.Б. Колекція подільських метричних книг XVIII ст. як джерело історико-краєзнавчих досліджень // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С.170.
5. Піддубняк О. Метрична книга с.Малої Мочулки як археографічне джерело до історії східноподільського села другої половини XVIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип.ІV. - Львів, 2004. - С.59-68.
6. Дашкевич Я. Вірменські метричні книги в Україні XVII-XVIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип.ІV. - Львів, 2004. - С.33.
7. Любченко В. До селянської генеалогії Поділля: можливості дослідження, джерела та їх інтерпретація // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. М-ли І генеалогічних читань пам'яті В.Модзалевського. - К., 1996. - С.150-153; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2002. - С.55.
8. Черепанова С. Ім'янаречення в Україні: традиції діалогу культур // Людина: становлення і розвиток. Філософські пошуки. - Л.; О., 1997. - Вип.4; Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Іст.-етимолог. Словник. - Львів, 2005.
9. Франко І. Йосиф Шумлянський - последний православный епископ Львовский и его "Метрика" // Иван Франко. Твори. - К., 1956. - Т.ХІХ. - С.531-532.
10. Шурляков С.В. Генеалогические материалы в архивах Украины. Краткий обзор // Летопись историко-родословного общества в Москве. - Москва, 1994. - Вип.2(46). - С.97.
11. Скопляс І. Метричні книги в Галичині першої половини XVIII ст. // Знак. -1997. - Ч.14. - С.4-5.
12. Він же. "Метрика церковна" Антонія Винницького 1675 року та її поширення в Україні // Знак. - 2001. - Ч.24. - С.2-4.
13. Він же. Метрична реформа у Львівській єпархії 1680 року // Знак. - 2001. - Ч.25. - С.2-3.
14. Він же. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії у другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип.ІІ. - Біла Церква, 2001. - С.77-87.
15. Він же. "Заповіді" Київського собору 1691 року про метричний облік православних в Україні // Знак. - 2002. - Ч.28. - С.2-4.
16. Титов Ф.И. Русская Православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. - Т.ІІ. Киевская митрополия-епархия в XVII-XVIII вв. - К., 1905. - С.408.
17. Барвінський Б. Метрики в сільській практиці XVIII ст. // Записки НТШ. - Львів, 1903. - Т.56. - С.23.
18. Макарий (Булгаков). История Русской церкви (перевид. 1883 г.). - Москва, 1996. - Кн.7. - С.329.
19. ПСЗ-І. - Т.ІV. - №1908. - С.192.
20. ПСЗ-І. - Т.VI. - №4022. - С.707.
21. ПСЗ-І. - Т.VII. - №4480. - С.266.
22. Кабузан В. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX в. - М., 1963.
23. ПСЗ-2. - Т.13. - №10956.
24. Дольницький О. Літопис роду Дольницьких. Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження. - Львів, 2004. - С.19.
25. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. - Т.8. - СПб, 1892. - С.203.
26. Требник Митрополита Петра Могили: [У 2-х т.]. - Репринт. вид. - К., 1996. - Т.2. - С.425-428.

Лобко Н.В. Из истории введения метрических книг на украинских землях.

В статье рассматриваются и анализируются особенности введения метрических книг на украинских землях в XVII-XVIII ст.

Lobko N.V. From history of introduction of metric books on the Ukrainian earths.

In article features of introduction of metric books on the Ukrainian earths in XVII-XVIII cent are considered and analyzed.

КАПЛИН А.Д., МАТВЕЕНКО М.П.,

**ХАРЬКОВСКАЯ ЕПАРХИЯ В УСЛОВИЯХ
РЕВОЛЮЦИОННЫХ СОБЫТИЙ 1917 г.**

В матеріалі показані зміни в керівництві Харківської єпархії під впливом революційних процесів 1917 року.

О событиях, происходивших в Харьковской епархии в условиях революционных изменений 1917 г., известно совсем немного. Это обедняет представление как об истории Украины, так и об истории России. Особенно, если учесть, что Харьков по численности населения занимал 8-е место в империи. В границах же сегодняшней Украины это был город с самым высоким процентом людей, назвавших русский язык родным. По переписи 1897 г. 89,1% составляли русские: 63,17% - великороссы и 25,92% - малороссы [1, с.13]. Перед Февральской революцией 1917 г. в Харьковской епархии православного населения было почти 3 млн. чел., 1063 церкви (2522 чел. духовенства, из них 93% выпускники духовных академий или семинарий), 12 монастырей (3092 чел.) [2, л.27, 13].

В данном кратком очерке на основании архивных материалов главное внимание будет уделено ведущим тенденциям в жизни Харьковской епархии в 1917 г.

После Февральской революции 1917 г. комиссаром духовных дел в Харькове стал присяжный поверенный В.И.Рапп (его помощником - священник Владимир Шаповалов), а затем посланный Киевской украинской Церковной Радой урядник Корнильев [2, л.1]. Члены Церковной Рады были настроены националистически и поэтому хотели удалить из Харькова правящего архиепископа Антония (Храповицкого), авторитетного иерарха и известного богослова, который открыто высказывал своё отрицательное отношение к революционным событиям.

16 апреля 1917 г. в Благовещенском соборе некоторые прихожане потребовали удаления архиерея. Комиссар духовных дел приказал архиепископу Антонию удалиться из Харькова в трёхдневный срок. Однако под давлением верующего народа, этот срок увеличили до 5-ти дней и позволили оставаться в пределах губернии до решения Св. Синода [3, с.427]. Архиепископ подал прошение на покой и отбыл в Святогорский монастырь своей епархии. Однако революционные губернские власти не разрешили ему пребывание в пределах Харьковской губернии и 15 мая 1917 г. по постановлению Св. Синода он отправился на покой в Валаамский Спасо-Преображенский монастырь. Временное управление епархией было поручено первому викарию - епископу Старобельскому Феодору (Лебедеву).

В это время в Харькове 13-19 мая проходил Епархиальный съезд. Депутаты избирались согласно инструкции Харьковской предсъездовской комиссии от 18 марта 1917 г.: в каждом благочинном округе от священников - 2 депутата, от диаконов, псаломщиков, церковных старост и мирян - по 1 депутату. Всего было избрано 385 депутатов, из них - 75 мирян [4, л.53]. 16 мая 1917 г. пришло сообщение из Москвы об открывающемся Всероссийском Поместном Соборе. На него были избраны депутатами: архимандрит Тихон, протоиереи Алексей Станиславский и Иоанн Артинский и другие. На этом же съезде была образована подготовительная комиссия по выбору нового епархиального архиерея. Майский епархиальный съезд не смог решить всех стоявших перед ним вопросов. 19 мая группа мирян, которых было на съезде меньшинство, заявила о своем нежелании участвовать в дальнейшей работе и покинула заседание.

Эйфория совершавшихся в стране событий многих настроила крайне решительно, в том числе участников съезда. Об этом можно судить по протоколу №16: съезд постановил *“снять с колокольни кафедрального собора серебряный колокол, сооружённый в память события 17 октября 1888 г., отослать его в монетный двор и употребить сумму, полученную от его стоимости на устройство и содержание колонии для детей солдат Харьковской епархии”* [5, л.236]. Речь в данном случае шла о 18-ти пудовом серебряном колоколе стоимостью 29485 руб., сооруженном *“в 1889 году усердием духовенства Харьковской епархии в память чудесного спасения 17 октября 1888 года от смертной опасности при крушении близ города Харькова железнодорожного поезда”* Государя Императора Александра III и его семьи [6, с.30].

Харьковской епархии необходимо было выбрать по новым правилам правящего епископа. Св. Синод назначил время выборов на август и поручил архиепископу Донскому и Новочеркасскому Митрофану (Симашкевичу) быть председателем на выборах. В епархии начали устраивать собрания духовенства и мирян для выборов кандидатов и делегатов на епархиальный съезд. Для организации работы избрали Предсъездовскую комиссию, которая состояла из наиболее пользующихся доверием деятелей.

Всего на Чрезвычайный Епархиальный съезд было избрано около 500 делегатов. 10 августа 1917 г., обсуждался вопрос об учреждении в Харькове губернского духовного комиссариата. Съезд единогласно постановил: *“Для представительства по делам святой Православной церкви и защиты интересов православного духовенства Харьковской епархии в Харьковском городском Общественном Комитете избрать от духовенства протоиереев Даниила Попова и Петра Вишнякова, а от мирян - Парфения Божанова и Сергея Колосовского, причём считать таковых уполномоченными от Чрезвычайного Епархиального съезда духовенства и мирян Харьковской епархии и просить Харьковского губернского комиссара сделать распоряжение об отстранении Комиссара по духовным делам Православной Церкви Виктора Ивановича Раппа и помощника священника Владимира Ивановича Шаповалова как не избранных на эти должности. Важным доказательством некорректного отношения г. Раппа и о. Шаповалова к внутренним делам Православной Церкви служит, как полагает Епархиальный съезд, активное и несправедливое их участие в деле устранения архиепископа Антония от управления епархией”* [5, л.219].

11 августа после Литургии и торжественного молебна Христу Спасителю в Благовещенском соборе, совершенного прибывшими на избрание архипастырями, приступили к выборам. Архиепископ Донской и Новочеркасский Митрофан, осмотрев и опечатав ящики для избирательных записок, предложил всем членам Чрезвычайного съезда заполнить записки и опустить их в ящики. Затем был произведен подсчёт голосов и удалённый на покой прежний Харьковский и Ахтырский архиепископ Антоний (Храповицкий) получил подавляющее число голосов - 412 записок [7, л.4]. 22 августа он получил Указ Св. Синода о бытии архиепископом Харьковским и Ахтырским. К этому времени он дал согласие быть представителем учёного монашества на Поместном Соборе, который открылся 15 августа [3, с.434].

Когда в начале сентября архиепископ Антоний прибыл в Харьков, то был встречен с крестным ходом. 16 сентября он выехал в Москву для участия в Поместном Соборе, а 7 ноября избран членом Св. Синода. 29 ноября 1917 г. архиепископ Антоний указом Св. Синода был возведен в сан митрополита и прибыл в Харьков только перед праздниками Рождества Христова.

Таким образом, в 1917 г. на ситуацию в Харькове оказывали влияние события, происходившие как в российских столицах (Петрограде и Москве), так и в Киеве.

Епархия большую часть года оставалась без правящего архиерея. И здесь во многом позитивную роль играли викарии. В 1917 г. в Харьковской епархии было два викария: епископ Старобельский Феодор (Лебедев) - первый викарий и епископ Сумский Митрофан (Абрамов). 17 октября 1917 г. указом Св. Синода епископ Феодор был назначен епископом Прилуцким, первым викарием Полтавской епархии, а на его место - епископ Прилуцкий Неофит (Следников), викарий Полтавской епархии. В это время архиепископ Антоний участвовал в работе Поместного Собора, поэтому он предписал консистории: *“Управление епархией вверяю преосвященному Митрофану, пока преосвященный Неофит осмотрится на новом месте”* [8, л.1]. Епископ Митрофан (Абрамов) был давним сотрудником владыки Антония и поэтому пользовался особым его доверием.

Нельзя не отметить, что немалую стабилизирующую роль сыграло монашество, духовенство Харькова и епархии, открыв два союза: диаконский и священнический во главе с благочинным протоиереем П.Вишняковым. Вместе с верующими мирянами они преодолевали негативные тенденции, насколько это было возможно. Особую положительную роль в этом играли такие миряне как И.Бич-Лубенский, С.Колосовский и др.

В деле стабилизации ситуации немалую пользу принесли и епархиальные издания, к сожалению, к концу года прекратившие своё существование. С января 1917 г. в Харькове стал издаваться еженедельный журнал *“Храм и школа”*, посвященный пастырскому и законоучительному делу. Редактором-издателем был протоиерей Н.Липский. Однако издавался он недолго. Последний номер (13-14) вышел 7 апреля 1917 г.

Закрылся, выпустив последних три сшитых номера (6,7,8) за июнь, июль и август 1917 г., один из лучших в России богословско-философский журнал *“Вера и Разум”* (издававшийся с 1884 г.). В этом же году закрылся и еженедельный журнал *“Пастырь и паства”*, который содержал епархиальную хронику и был средством живого обмена мыслями для пастырей, законоучителей, миссионеров. Его редактором был епископ Митрофан (Абрамов).

К концу 1917 г. ситуация кардинально изменилась. Харьков и епархия оказались под сильнейшим влиянием крайне негативных воздействий: и с севера, и из Киева, и из собственных внутренних очагов напряженности. Хрупкая неустойчивая ситуация была взорвана, что привело к страшным последствиям.

1. Історія міста Харкова ХХ століття. - Харків, 2004.

2. Государственный архив Харьковской области (далее - ГАХО), ф.40, оп.101, д.349.

3. *Никон (Рклицкий), архиеп.* Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время. 1863-1936. - Кн.2. - Н.-Новгород, 2004.

4. ГАХО, ф.р-717, оп.1, д.1.

5. Там же, ф.40, оп.101, д.1014а.

6. *Матвеев М., свящ.* История Харьковской епархии. 1850-1988. - Харьков, 1999.

7. ГАХО, ф.40, оп.101, д.286.

8. Там же, д.271.

Каплин А.Д., Матвеев М.П. Харьковская епархия в условиях революционных событий 1917 г.

В материале показаны изменения в руководстве Харьковской епархии под влиянием революционных процессов 1917 года.

Kaplin O.D., Matveyenko M.P. Kharkiv eparchy in the environment of revolutionary events in 1917.

The rotation in the leadership stuff of Kharkiv eparchy under the impact of revolutionary processes is shown in the publication.

САМСОНОВА І.В.

ВІДНОСИНИ МІЖ ГРОМАДСЬКИМИ ВИКОНАВЧИМИ КОМІТЕТАМИ ТА РАДАМИ РОБІТНИЧИХ, СОЛДАТСЬКИХ І СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ, ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

В статті розглядається еволюція взаємовідносин між громадськими виконавчими комітетами та Радами робітничих, солдатських та селянських депутатів на прикладі Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній в період березня-жовтня 1917 року.

Після розпаду Радянського Союзу розпочинається небачена до цього демократизація суспільства. Це знайшло відгук і в розвитку історичної науки. Були переосмислені концепції та погляди на події 1917 року, зокрема на громадські виконавчі комітети - місцеві органи влади, які діяли на губернських, повітових та волосних рівнях з березня до листопада 1917 року. Тривалий час ці органи місцевого самоврядування вважалися буржуазними та не підлягали детальному вивченню. Але можна виділити найбільш влучні роботи, які розкривали питання створення та діяльності громадських комітетів різних рівнів. В 20-х роках Сімферопольському громадському комітету була присвячена робота П.Нікольського. На думку дослідника до комітету входили дрібнобуржуазні верстви населення. Причиною занепаду комітетів П.Нікольський вважав недосвідченість та обмеженість в часі [1].

Вивчаючи громадські комітети Донбасу, Г.Куранов прийшов до висновку, що їхній склад був неоднорідний в різних регіонах. Зокрема, Горловський та Краматорський комітети впроваджували буржуазну політику, Артемівський - дрібнобуржуазну, що стосується робітничих селищ. Досить часто робота комітетів була спрямована на створення робітничих Рад [2].

З встановленням радянської влади характерними рисами стають жорстка регламентація у культурній сфері та нетерпимість до інакомислення. Відбувається різке звуження джерельної бази історичних досліджень Лютневої революції 1917 року та обмежується її проблематика. Основною темою наукових робіт стає вивчення процесу боротьби більшовиків за владу та діяльність місцевих більшовицьких організацій. Питання пов'язані з Лютневою революцією розглядалися лише в загальних роботах з історії Жовтневої революції. Пануючими в роботах істориків були оцінки про буржуазно-поміщицький склад комітетів. Вважалося, що вони не були продуктом творчості народних мас, роль народу ігнорувалася.

Розглядаючи проблему селянських виступів 1917 року М.А.Рубач та І.А.Жолдак згадують про волосні комітети як про буржуазні органи влади на місцях [3]. Вивчаючи Ради Донбасу, Н.Гончаренко надає негативну оцінку створенню та діяльності громадських комітетів даного регіону, відносячи їх до буржуазно-поміщицького табору з есєро-меншовицьким складом [4]. В той же час спробу відступити від загальнорадянської концепції зробив Ф.С.Горовий. Він класифікував громадські комітети, виділив низову ланку, почав вивчати взаємовідносини між Радами та комітетами. Але розглядаючи дані органи самоуправління, історик не дає чіткої оцінки їхньої діяльності [5]. В той же час з 70-х років змінюються погляди вчених відносно волосних та сільських громадських комітетів. Г.О.Герасименко прийшов до висновку,

що губернські та повітові громадські комітети були здебільшого буржуазною владою на місцях, а волосні та сільські комітети були народною владою не підпорядкованою Тимчасовому уряду [6]. А.В.Седов робить висновок, що волосні комітети були революційними організаціями, які пройшли шлях від буржуазно-поміщицького складу до селянського, який остаточно закріпився в липні 1917 року [7]. З початку 1990-х років історики змінюють своє відношення до цих органів самоуправління. Г.О.Герасименко на загальноросійському рівні дослідив процес виникнення та основні напрямки роботи громадських комітетів [8].

Нажаль на території України тематика вивчення громадських комітетів не набула широкого розповсюдження. В пострадянський період з'явилося декілька робіт, присвячених цим органам самоуправління. Зокрема вийшла монографія М.С.Полівця, в якій він в основному розглядає діяльність Рад та інші представницькі органи влади, серед яких і громадські комітети [9]. Першою роботою, в якій вивчалися громадські комітети на Сумщині стала стаття Г.І.Корогод та М.І.Логвиненко. Автори на основі матеріалу Сумського облдержархіву розглядають процес створення, структуру та основні види діяльності повітових та волосних громадських комітетів [10]. В.М.Підлісний та Д.В.Підлісний розглянули процес створення Харківського губернського комітету та визначили його склад [11].

Метою даної роботи є визначення взаємодії між громадськими комітетами та Радами, аналіз еволюції їх відносин під час загострення революційної ситуації в країні.

Після Лютневої революції в Петрограді була обрана Петроградська Рада робочих та солдатських депутатів, які діяли поруч з Тимчасовим урядом. На початку березня Ради почали створюватися на губернському рівні, а з часом з'явилися в повітах та волостях. З перших днів існування вони відносили себе до революційно-демократичних органів робітників та селян. З початку свого виникнення Ради підтримували громадські комітети, впливали на розподіл місць в ньому та на створення комісій. Співробітництву між громадськими комітетами та Радами сприяв той факт, що обидві організації виникли в умовах сильної соціальної напруги та при підтримці широких верств населення. До того ж вони мали майже однакову внутрішню структуру: пленарні засідання, бюро, президіуми та комісії. Ради як і громадські комітети опинилися в складному фінансовому становищі, тому що Тимчасовий уряд відмовився взяти їхні витрати на рахунок Державної скарбниці. Всі ці обставини призводили до тісної співпраці громадських комітетів та Рад в перші тижні після Лютневої революції.

Щоб мати своїх представників в громадських комітетах та впливати на прийняття рішень в Радах, була розповсюджена практика делегування своїх представників до комітетів різних рівнів. Так, в Полтавському губернському комітеті на повному пленарному засіданні були присутні 36 делегатів від Ради робітничих та солдатських депутатів та від Ради селянських депутатів по 5 делегатів від кожного повіту, що в сумі складало 90 чоловік при загальній кількості зібрання 240 чоловік. На скорочених засіданнях громадського комітету від Ради робітничих та солдатських депутатів були присутні 12 делегатів, а від Ради селянських депутатів - 30 [12]. Після своєї реорганізації в липні 1917 року громадський комітет нараховував 140 представників, серед яких обиралося по 9 представників від губернської Ради селянських депутатів та від губернської Ради робітничих та солдатських депутатів, а від кожної повітової Ради робітничих депутатів по 1 (всього 11 чоловік). Відповідно, в тих регіонах, де не було Рад робітничих та

солдатських депутатів, представників обирали селяни [13]. Громадський комітет в м.Ядринь складався з представників міського та сільського населення, кооперативів, робочих та солдатських депутатів [14]. Значну кількість місць займали представники Рад і в Чернігівському Бюро губернського громадського комітету. Зокрема, до його складу входило по 1 представнику від Об'єднаної ради офіцерських та солдатських депутатів, від Чернігівської Ради робітничих та солдатських депутатів, від Ради селянських депутатів [15]. Отже, після створення громадських комітетів Ради активно включилися в процес виборів до цих місцевих органів влади. В громадських комітетах вони вбачали демократичну організацію, яка б відстоювала інтереси робітників, селян та солдатів. В свою чергу через своїх представників Ради намагалися впливати на рішення новостворених органів влади, надаючи їм допомогу у вирішенні економічних, соціальних та політичних питань. Така позиція була вигідна комітетам, тому що забезпечувала підтримку робітників, солдатів та селян.

З початку свого створення громадські комітети підтримували створення Рад на губернському, повітовому та волосному рівнях. Саме комітети надавали Радам приміщення для проведення з'їздів, обладнання та канцелярію [16]. Знаходячись в скрутному фінансовому становищі, громадські комітети іноді фінансували діяльність Рад. Зокрема, на витрати по відрядженню членів Ради робітничих та солдатських депутатів по Полтавській губернії губернським громадським комітетом було виділено 14 000 руб. за весь період існування комітету [17]. На засіданні Куп'янського повітового громадського комітету постановили просити Куп'янську земську управу відіслати в розпорядження Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів 5 000 руб. на придбання літератури для армії та видати в розпорядження повітовим Ради робітничих та солдатських депутатів 5 000 руб., а волосним - по 500 руб. на просвітницько-агітаційні заходи [18]. В Сумському повіті за доповіддю повітового комісара А.І.Мещанінова на потреби громадського комітету було витрачено 174 777 руб., серед яких і витрати на утримання Ради селянських депутатів [19]. В Чернігівській губернії Ніжинській повітовий комітет асигнував у розпорядження Ради робітничих та солдатських депутатів 1000 руб. [20], а Роменський міський громадський комітет - 500 руб. за квітень [21]. Отже, весною 1917 року між громадськими комітетами та Радами склалися партнерські відносини, в результаті яких ці організації допомагали один одному у вирішенні низки економічних та соціальних питань.

Спільна діяльність громадських комітетів та Рад простежується в роботі Освідомчих комісій, створених при громадських комітетах. У більшості випадків саме представники Рад проводили лекції та зібрання у повітах та волостях. Так, при Полтавському губернському комітеті було створено Освідомче бюро, до складу якого увійшли 2 представники від Ради робітничих та селянських депутатів [22]. Аналогічна ситуація спостерігалася в Харківській та Чернігівській губерніях.

Спільними зусиллями вирішувалися питання оздоровлення та лікування населення. Зокрема, Харківським губернським комітетом була прийнята резолюція, згідно з якою було вирішено, не чекаючи реорганізації міських і земських самоуправлінь, створити тимчасову комісію з представників від громадських комітетів, Ради солдатських та селянських депутатів, управи та інших організацій для вироблення спільного плану боротьби з венеричними захворюваннями [23].

Враховуючі складний економічний стан в країні, Ради спільно з громадськими комітетами намагалися допомагати військовим. Так, в Харківській губернії спільними зусиллями громадських комітетів і Рад робітничих та солдатських депутатів був організований збір пожертвувань білизни для армії [24]. В Полтавській губернії представники Ради Робітничих та Селянських депутатів через волосні та сільські громадські комітети вели пропаганду серед місцевого населення про необхідність постачання хлібу та фуражу до армії [25]. Допомога розповсюджувалася і на сім'ї загиблих солдат та тих, хто воював на фронті. Реквізиційні комісії і Ради робітничих та солдатських депутатів віддавали частину реквізованої мануфактури солдаткам [26]. Отже, навесні та на початку літа 1917 року громадські комітети спільно з Радами покращували матеріальний стан громадян та вели спільну просвітницьку діяльність з метою ознайомлення населення з виборами до Установчих зборів та роз'яснення політичної ситуації в країні.

Але найважливішим залишалося розв'язання земельного та продовольчого питань, а також знаходження компромісу між робітниками та власниками фабрик. З моменту свого створення громадські комітети виступали за скорочення робочого дня для торгових службовців та прикажчиків до 8 годин [27]. Активну підтримку вони надавали Радам під час проведення переговорів з власниками заводів та підприємств. Спільними зусиллями цим органам влади вдалося скоротити робочий день працівників. Так, в Сумському повіті на Павлівському рафінадному заводі відбулося зібрання робітників заводу, були присутні голова Сумського громадського комітету А.І.Мещанінов та члени Ради робітничих та солдатських депутатів. Була прийнята постанова ввести 8 годинний робочий день та створити комісію для підвищення зарплати працівникам [28]. Економічна криза та постійне зростання інфляції призводило до конфліктів між робітниками та власниками підприємств. Ради спільно з громадськими комітетами створювали спеціальні комісії, які намагалися знайти компроміс та мирно врегулювати ці конфлікти. У більшості випадків ці комісії відстоювали інтереси працівників та не йшли на поступки підприємцям [29]. Отже, весною-літом 1917 року між громадськими комітетами та Радами спостерігається повна згода при вирішенні економічних питань на підприємствах. Ця спільна діяльність лише тимчасово покращувала становище робітників, але не знімала загальної проблеми. З погіршенням економічного становища в країні ціни поступово зростали, спостерігався дефіцит товарів, що призводило до страйків і, як кінцевий результат, змушувало власників закривати свої підприємства.

Спільна діяльність громадських комітетів та Рад в сфері продовольчого та земельного питання приносила також лише тимчасове полегшення. Створені районні продовольчі комітети не змогли забезпечити населення всіма необхідними продуктами [30]. Реквізування хлібу не вирішила проблеми дефіциту продуктів харчування [31].

Але після липневої кризи відносини між громадськими комітетами та Радами стрімко починають змінюватися. Після проголошення лозунгу: *“Вся влада Радам”* співробітництво з громадськими комітетами закінчується. Представники Рад починають масово покидати комісії по земельному, продовольчому та освідочному питанням. Відмовляються від допомоги комітетів при вирішенні конфліктів з підприємцями та займають радикальну позицію у вирішенні аграрного питання. Відмова Рад від співробітництва призводить до кризи в громадських

комітетах. Особливо це відчулося під час корнілівського виступу, коли громадські комітети віддали Радам свої повноваження і дозволили створити революційні комітети [32].

Таким чином, з Радами громадські комітети знайшли компроміс весною - на початку літа 1917 року. Саме комітети допомагали створюватися цим організаціям на всіх рівнях. Спільно вони вирішували питання скорочення робочого дня, підвищення зарплати працівникам, намагалися вплинути на розв'язання конфліктів в земельній та продовольчій сферах. Значних досягнень їм вдалося здобути в агітаційно-пропагандистській сфері. Але вже влітку 1917 року Ради відмовляються від співробітництва, тим самим підштовхуючи громадські комітети до ліквідації, які в кінці літа 1917 року вже не відповідали політичним реаліям того часу. Проблема громадських комітетів полягала в тому, що вони не мали програми роботи в революційних умовах та мали строкатий склад, що не могло не відбитися на якості їхньої діяльності. Тому з посиленням впливу революційних Рад на місцеве населення вони остаточно втрачають свій вплив і зникають з політичної арени.

1. *Никольский А.* Симферопольский городской общественный комитет // Революция в Крыму. - 1927. - №1(7). - Симферополь. - С.74, 100

2. *Куранов Г.* Советы на Артёмовщине между февралем и октябрем 1917 г. // Летопись революции. - 1927. - №5-6. - С.163

3. *Рубач М.А.* Селянські повстання на Україні проти Тимчасового уряду і Української Центральної Ради // 3 історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. - 1957. - Київ. - 326 с.; *Жолдак И.А.* Борьба за установление советской власти в деревне // Харьков в 1917 году. - 1957. - Харьков: Обл. изд-во. - С.66-77.

4. *Гончаренко Н.* Советы Донбасса в 1917 году (март-декабрь). - Сталинское обл. изд., 1957. - С.20-65.

5. *Горовой Ф.С.* Революционные события 1917 года в Пермской губернии // Борьба за победу Великой октябрьской революции в Пермской губернии. Документы и материалы / Под ред. Ф.С.Гороваго. - Молотов, 1957. - С.3-19.

6. *Герасименко Г.А., Василькин В.В.* Февральская революция в Нижнем Поволжье. - Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976. - 221 с.; *Герасименко Г.А.* Низовые крестьянские организации в 1917 - первой половине 1918 года. На материалах Нижнего Поволжья. - Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1974. - С.77-119.

7. *Седов А.В.* Борьба революционного крестьянства России за выборную народную милицию в деревне (март-октябрь 1917 года) // Вопросы истории социалистической революции и социалистического строительства в СССР. Сб. ст. - Горький, 1974. - С.57-73; *Он же.* История организации волостных и продовольственных комитетов в 1917 году // Вопросы истории социалистической революции и социалистического строительства в СССР. Сб. ст. - Горький, 1974. - С.3-56.

8. *Герасименко Г.А.* Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты. - М.: "Ника". - 1992. - 350 с.; *Он же.* Трансформация власти в России в 1917 году // Отечественная история. - 1997. - №1. - С.60-76.

9. *Полівець М.С.* Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень-липень 1917 року). - Дніпропетровськ: Січ, 1998. - 261 с.

10. *Корогод Г.І., Логвиненко М.І.* Органи місцевої влади та самоврядування Сумщини в 1917 р. // Матеріали ХІ історико-правової конференції "Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект". - Суми, 2004. - С.216-232.

11. *Підлісний В.М., Підлісний Д.В.* Формування системи органів місцевої влади Харківської губернії за часів Тимчасового уряду // Історія та географія. - Харків. - 2007. - Вип.25-26. - С.138-140.

12. Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО), ф.772, оп.1, спр.3, арк.72

13. Голос народу. Куп'янський повітовий громадський комітет. - 1917. - №24. - 2 липня.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО), ф.996, оп.1, спр.21, арк.7.

15. Там само, ф.1457, оп.1, спр.3, арк.103зв.

16. Там само, арк.13.

17. Там само, ф.996, оп.1, спр.91, арк.111зв.
18. Голос народу. Куп'янський повітовий громадський комітет. - 1917. - №31. - 23 липня.
19. Наш голос. - 1917. - №30. - 28 сентября.
20. ЦДАВО, ф.1486, оп.1, спр.1, арк.43.
21. Там само, ф.996, оп.1, спр.91, арк.43.
22. Там само, спр.24, арк.17зв.
23. Южный край. - 1917. - №1410. - 2 июля.
24. Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов. - 1917. - №45. - 28 апреля.
25. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.37, арк.4.
26. Там само, ф.100, оп.1, спр.4, арк.49.
27. ДАПО, ф.772, оп.1, спр.1, арк.13.
28. Известия Сумского совета рабочих и солдатских депутатов. - 1917. - №21. - 6 апреля.
29. Южный край. - 1917. - №14148. - 26 июля.
30. Южный край. - 1917. - №13938. - 18 марта.
31. Голос народу. Куп'янський повітовий громадський комітет. - 1917. - №32. - 26 июля.
32. ЦДАВО, ф.996, оп.1, спр.80, арк.6; Южный край. - 1917. - №14206. - 31 августа.

Самсонова И.В. Отношения между общественными исполнительными комитетами и советами рабочих, солдатских и крестьянских депутатов на примере Харьковской, Черниговской и Полтавской губерний.

В статье рассматривается эволюция взаимоотношений между общественными исполнительными комитетами и Советами рабочих, солдатских и крестьянских депутатов на примере Харьковской, Черниговской и Полтавской губерний за период март-октябрь 1917 года.

Samsonova I. V. The relationship between public executive committees and Soviets of workers', solders' and peasants' deputies by the example of Kharkiv, Chernihiv and Poltava provinces.

The evolution of relationship between public executive committees and Soviets of workers', solders' and peasants' deputies by the example of Kharkiv, Chernihiv and Poltava provinces during the period of March-October 1917 is examined in the article.

Отримано 12.06.2010

КОЖЕВНИКОВА А.А.

ТИП ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В ТРАКТОВКЕ А.П.ЧЕХОВА (к 150-летию со дня рождения писателя)

“У ученых, писателей и художников кипит работа, по их милости удобства жизни растут с каждым днем, потребности тела множатся, между тем, до правды еще далеко, и человек по-прежнему остается самым хищным и самым нечистоплотным животным, и все клонится к тому, чтобы человечество в своем большинстве выродилось и утеряло навсегда всякую жизнеспособность. При таких условиях жизнь художника не имеет смысла”.

А.П.Чехов. “Дом с мезонином”

Розглядається проблема сенсу і значення творчості, його впливу на особистість творця у творах А.П.Чехова. Показано вплив особистих зустрічей письменника з місцевими жителями і представниками інтелігенції під час перебування на Сумщині на його творчість.

Лето в 1888 и 1889 гг. писатель А.П.Чехов провел в Сумском уезде Харьковской губернии - на Луке, в усадьбе помещиков Линтваревых. Теперь во флигеле, где жила чеховская семья - Дом-музей А.П.Чехова - отдел Сумского областного краеведческого музея, открытый 29 января 1960 г. к столетнему юбилею со дня рождения писателя.

Приезд А.П.Чехова на Украину не был случайным. С детства он любил украинские мелодичные песни, которые пела ему бабушка по отцу - Ефросинья Емельяновна Шимко - украинская крестьянка. К тому же, восхищаясь творчеством Н.В.Гоголя, он мечтал поближе познакомиться с бытом и творчеством украинского народа. А потому, выбирая дачу для всей семьи, А.П.Чехов обрадовался живописному рассказу флейтиста А.И.Иваненко (уроженца с.Глыбное Сумского уезда) о Луке и ее обитателях.

Первый раз он приезжал на Луку 6 мая 1888 г. с матерью Евгенией Яковлевной и сестрой Марией Павловной, будучи двадцативосьмилетним молодым, но уже известным писателем. Западный флигель усадьбы Линтваревых - дом с колоннами, стал дачным домиком не только всех его родных, но и многих знакомых из мира литературы и искусства.

На Луке побывал Павел Егорович - отец писателя, а также братья - Александр, Николай, Иван и Михаил. Приезжали в гости к А.П.Чехову на его лучанскую дачу известные деятели культуры - поэт А.Н.Плещеев, писатели К.С.Баранцевич и И.Н.Потапенко, издатель и писатель А.С.Суворин, актер Александринского театра П.М.Свободин, музыканты - флейтист М.Р.Семашко и виолончелист А.И.Иваненко. Они имели возможность разделить с А.П.Чеховым его творческие лучанские впечатления, благодаря которым он создал на Луке рассказ “Неприятность”, повесть “Скучная история”, пьесу “Леший”, водевиль “Трагик поневоле”. Общение с приезжавшей на Луку и местной творческой интеллигенцией давало А.П.Чехову огромный материал для осмысления типов творческих личностей. И хотя в

лаборатории писателя не наблюдалось прямых аналогий между реальными лицами и вымышленными его героями, однако некоторые черточки Линтваревых и их гостей были заимствованы для произведений. Видимо, работая на Луке над романом из жизни провинциальной интеллигенции, писатель наблюдал и за химиком, харьковским профессором В.Ф.Тимофеевым, и за этнографом, профессором А.Я.Ефименко, и за писателем-экономистом В.П.Воронцовым и другими интересными личностями.

Украинские впечатления нашли воплощение в пьесах А.П.Чехова *“Три сестры”*, *“Вишневый сад”*, в рассказах *“Именины”*, *“Красавицы”*, *“Учитель словесности”*, *“Человек в футляре”*. И даже то, что Лука для Чеховых стала не только благословенным местом, но и местом печали, нашло отражение в повести писателя *“Скучная история”*, которую он дописывал на Луке под впечатлением болезни и смерти брата - художника Николая Павловича Чехова.

Приехав на Луку второй раз 24 апреля 1889 г., А.П.Чехов привез его больным, умирающим от скоротечной чахотки. 17 июня 1889 г. на 31 году жизни художник скончался и был похоронен 19 июня на Лучанском кладбище. Преждевременная смерть брата, очень одаренной личности - талантливого художника и музыканта способствовала размышлениям А.П.Чехова о смысле и назначении творчества.

В августе 1894 г. писатель недолго гостил на Луке третий раз. В том же году, путешествуя по Италии, он писал своим гостеприимным хозяевам Линтваревым о том, что Аббатия и Адриатическое море великолепны, но Лука и Псел лучше.

Хотя между лучанским периодом творчества А.П.Чехова и его поздними произведениями лежит творческое пространство, в котором он осмысливал самые разные проблемы: и социальные и духовные, однако, напряженность вопросов, связанных со смыслом и назначением творчества для него не ослабевала с годами. Эта тема не могла не волновать художника слова А.П.Чехова, так как он осознавал ответственность художника перед собственным даром и перед обществом.

Творческие личности А.П.Чехова из рассказов *“Дом с мезонином”* (1896), *“Попрыгунья”* (1892), а так же пьесы *“Чайка”* (1896), посвятившие себя искусству, находятся в разных жизненных потоках. И только принадлежность их к провинциальному обществу является общей. Однако, при различии мировосприятия, социального статуса, местонахождения, творческой судьбы, их объединяет общая тревога - проблема смысла и назначения творчества.

Так почему же лучшее, что есть в человеке - его творческие способности - не спасают ни творческую личность, ни человечество от хищнических, разрушительных рефлексов? Не говорит ли это о бессмысленности творчества?

Православный исследователь русской литературы М.М.Дунаев пишет: *“Сам А.П.Чехов никогда не допускал мысли о ненужности эстетического осмысления бытия. В существовании искусства он видел следствие некой объективной потребности человека. Но он же чувствовал и опасность искусства, опасность подчинения человека обаянию красоты. Чехов интуитивно ощутил двойственность красоты, и возможность служения бесу через служение красоте”* [1]. В чем же сущность двойственности? Как феномен она осмысливается только при духовном мировосприятии. Поэтому в чеховском вопросе о назначении искусства заложено духовное основание ответа.

Современная поэтесса Олеся Николаева в своей книге *“Православие и свобода”*, размышляя о природе творчества, пишет, что причиной множества различных

суждений по этому поводу является различное понимание свободы творчества и свободы личности. Отсюда следует, что свобода от страстей и свобода ради страстей - охватывают разные измерения человеческой жизни. Первое воплощает в себе христианскую концепцию духовного очищения во имя спасения человека. Второе утверждает, что *“творчество несовместимо с какими-либо догматами и канонами”*, с послушанием, смирением. Являясь *“альтернативой спасению человека”*, оно насыщено эгоистичным эмоциональным стремлением к земным радостям (не исключая и патологических проявлений). Оно носит богоборческий характер (соперничество с Творцом) и *“лежит в той сфере духа, где правит “премудрый змий”, который освобождает творческую личность от “бытовой морали и нравственности”, вследствие чего ей “не зазорно общаться с любыми духами по ее свободной воле”* [2].

Из всего вышесказанного, следует, что природу творчества нужно рассматривать исходя из того, какой дух или какая энергия - добра или зла, любви или ненависти движет художником. Это духовное наполнение и является той сверхзадачей, которая и определяет кому служит искусство - Богу или дьяволу. Но так как Божественная красота и красота демоническая имеют разные основания и разные цели, то отсюда следует, что опасность возникает тогда, когда искусство не выполняет своей главной функции, которая, по словам русского философа Б.П.Вышеславцева, заключается в преобразении *“низишх бессознательных и подсознательных сил, возведение их к высшему, великий порыв к сублимации, призыв к преобразению всей жизни”* [3]. В своей книге: *“Этика преображенного Эроса”* он говорит, что *“... творчество, несмотря на всю свою свободу, не есть произвол ... Красота высшего искусства всегда воспринимается как “откровение”, ...как вслушивание в “Божественный глагол”, как акт смирения, доверия и любви к Богу как к Творцу. Он пишет, что “истинное творчество всегда благодатно, т.е. выраженная и воплощенная в нем ценность (благо) всегда дана, а не создана”* [3, с.57]. В демоническом же творчестве - дьявол-клеветник, пребывая в гордой самости и самодовольстве, в силу своей самоограниченности и субъективизма, не любит ничего и никого, а потому он не способен создавать Красоту. В результате его творчество - это всего лишь гнусная карикатура на Красоту, созданную Богом. По силе своего воздействия она всегда разрушительна. Следовательно, если в Богоподобном творчестве заложена энергия любви и созидания, то в демоническом - энергия разрушения, деградации, ненависти, зла.

Но не только в духовной перспективе вопрос о назначении художественного творчества волновал А.П.Чехова. Для него имели значение и бытовые проявления творческих личностей. Считая, что талант обязывает человека ко многому, писатель обобщил эти обязательства понятием воспитанности, одной из составляющих которой, по его словам, является уважение к собственному таланту. Об этом он писал в марте 1886 г. старшему брату художнику Николаю Павловичу: *“...Воспитанные люди... должны удовлетворять следующим требованиям: ...Если они имеют в себе талант, то уважают его. Они жертвуют для него покоем, женщинами, вином, суетой. ... Они воспитывают в себе эстетику. Они не могут уснуть в одежде, видеть на стене щели с клопами, дышать дрянным... Они стараются возможно укротить и облагородить половой инстинкт... Им нужны от женщины не постель, не лошадиный пот, не ум, выражающийся в умение надуть фальшивой беременностью и лгать без усталости... Им, особенно художникам, нужны свежесть,*

изящество, человечность, способность быть не ..., а матерью. ... Тут нужны непрерывный дневной и ночной труд, вечное чтение, штудировка, воля..." [4].

Выдвигая эти требования и к себе, А.П.Чехов основывал свою жизнедеятельность на христианском мировоззрении любви к Богу и к людям. Он был подвижником и в жизни, и в литературе, что проявлялось в его благотворительной деятельности с одной стороны, и в духовной требовательности - с другой.

Однако, несмотря на уважительные отношения между писателем и его музой, А.П.Чехов испытывал постоянную неудовлетворенность не только своим творчеством, но и творчеством своих современников. В одном из писем издателю, драматургу А.С.Суворину он писал о том, что в современных произведениях *"нет ... алкоголя, который бы пьянил и поработал ... Разве Короленко, Надсон и все нынешние драматурги не лимонад? ... Мило, талантливо, Вы восхищаетесь и в то же время никак не можете забыть, что вам хочется курить. Наука и техника переживают теперь великое время, для нашего же брата это время рыхлое, кислое, скучное, сами мы кислы и скучны... Причины тут не в глупости нашей, не в бездарности и не в наглости..., а в болезни ... У нас нет "чего-то", это справедливо, и это значит, что поднимите подол нашей муз, и Вы увидите там плоское место"* [5].

Что же А.П.Чехов имел ввиду, когда критиковал собственную музу? Как считает Б.П.Вышеславцев, движущей силой искусства является Эрос, как энергия любви. Это - *"влюбленность в жизнь, ... жажда полноты и полноценности, рождение в красоте, жажда вечной жизни ... преображения и воскресения, богочеловеческая жажда, жажда рождения Богочеловека, этого "подлинного рождения в красоте"* [3,с.46]. Видимо "муза" чеховских современников не имела достаточной устремленности к преображению. Не потому ли дальше в этом же письме А.П.Чехов замечал: *"Вспомните, что писатели, которых мы называем вечными или просто хорошими и которые пьянят нас, имеют один общий и весьма важный признак: они куда-то идут и Вас зовут туда же, и Вы чувствуете не умом, а всем своим существом, что у них есть какая-то цель, как у тени отца Гамлета, которая не даром приходила и тревожила воображение. У одних, смотря по калибру, цели ближайшиe - крепостное право, освобождение родины, политика, красота или просто водка, как у Дениса Давыдова, у других цели отдаленные - Бог, загробная жизнь, счастье человечества и т.п."* [5]. Реализм в творчестве был достоинством для А.П.Чехова. Но необходимым было еще одно условие: нужно было описывать жизнь не только такой, какая она есть, но и пропитывать каждую строчку, как соком, сознанием цели. В таком случае, заключал он, *"вы, кроме жизни, какая есть, чувствуете еще ту жизнь, которая должна быть, и это пленяет Вас"* [5].

Однако, по мнению писателя, его современники описывали жизнь только такую, какой она была, *"а дальше - ни тпру, ни ну..."*. Его раздражала механистичность, бездуховность писания, и он сетовал: *"...Пишем мы, только подчиняясь тому давно заведенному порядку, по которому одни служат, другие торгуют, третьи пишут..."* [5]. Воспринимая такое положение, как всеобщую болезнь, А.П.Чехов, вместе с тем, в своих творческих целях выстраивал духовную вертикаль.

Разве не о духовной составляющей столь необходимой в творчестве говорит художник в его рассказе *"Дом с мезонином"*: *"Науки и искусства, когда они настоящие,*

стремятся не к временным, не к частным целям, а к вечному и общему, - они ищут правды и смысла жизни, ищут Бога, душу, а когда их пристегивают к нуждам и злобам дня... то они только осложняют, загромаждают жизнь” [6]. Не дискриминируя необходимость “малых дел” (сам А.П.Чехов не отвергал необходимость совершенствовать бытовую жизнь, строить хорошие больницы, школы и т.д.), его художник-рассказчик, вместе с тем, в этом монологе пытается выстроить истинную иерархию в жизненных ценностях. Он акцентирует внимание на духовной жизни, на бессмертии человека. Его чуткая душа не может не страдать от того, что “...миллиарды людей живут хуже животных - только ради куска хлеба, испытывая постоянный страх” [6, с.184]. Но, говоря о необходимости переустройства жизни, он считает, что его необходимо делать не для угождения плоти, а для души: “Весь ужас их положения в том, что им некогда о душе подумать, некогда вспомнить о своем образе и подоби; голод, холод, животный страх, масса труда, точно снеговые обвалы, загородили им все пути, именно к тому самому, что отличает человека от животного и составляет единственное, ради чего стоит жить” [6, с.184]. Этот чеховский персонаж является носителем истины о существовании вечной Божественной красоты, или благодати, которая изливается на земное бытие и его животворит. Эта красота, как откровение воплотилась в духовной близости между ним и Мисюсь. В общении друг с другом они открыли самое главное в своих душах - свою веру в духовное бессмертие людей. И это трепетное созвучие мировоззрений сделало их близкими друг другу. Вспоминая о Мисюсь, он тоскует по родной душе: “Ей хотелось, чтобы я ввел ее в область вечного и прекрасного, в этот высший свет, в котором по ее мнению, я был своим человеком, и она говорила со мной о Боге, о вечной жизни, о чудесном. И я, не допускавший, что я и мое воображение после смерти погибнем навеки, отвечал: “да, люди бессмертны”, “да, нас ожидает вечная жизнь”. И она слушала, верила и не требовала доказательств” [6, с.180].

Однако размышления о будущей духовной красоте мироустройства не лишают героя личного кризиса - сомнений на право наслаждения искусством. В данный момент он “видит страшную несоизмеримость и ненужность” искусства в атмосфере “голода, холода, животного страха, массы труда” - деревни, какой она была при Рюрике, да так и осталась до сих пор”, - пишет литературовед И.Н.Сухих [7]. К тому же герой рассказа сомневается в собственных достоинствах, оценивая свою жизнь критически: “Моя жизнь скучна, тяжела, однообразна, потому что я художник, я странный человек, я издерган с юных дней завистью, недовольством собой, неверием в свое дело, я всегда беден, я бродяга...” [6, с.182]. Однако главное достоинство художника - духовность, дар проникновения в жизнь, дающий ему возможность напряженно искать смысл жизни, понимать другого человека и подвергать сомнению свою точку зрения, делают его прекрасным. Но неуверенность в себе не позволяет ему отстаивать свое счастье с Мисюсь.

Другой тип художника, талантливый, но легкомысленного, живущего эмоциональными импульсами в измерении душевно-плотских наслаждений, не обременяющего себя глубокими размышлениями о жизни, об ответственности представлен А.П.Чеховым в рассказе “Попрыгунья”. В этом произведении так же присутствует тема взаимоотношения творчества и жизни. Однако здесь писатель выявил мировоззренческую пошлость художника Рябовского, прикрытую ложной значимостью искусства.

Героиня рассказа Ольга Ивановна, не имея духовных ориентиров, живет в уродливой скорлупе эгоизма. Она любит принимать гостей: художников, музыкантов, литераторов. По средам устраивает творческие встречи. Как пишет А.П.Чехов, *“на этих вечеринках хозяйка и гости не играли в карты и не танцевали, а развлекали себя разными художествами. Актер из драматического театра читал, певец пел, художники рисовали в альбомы ... виолончелист играл. И сама хозяйка тоже рисовала, лепила, пела и аккомпанировала”* [8]. Среди творческих личностей, окружавших героиню, особенной одаренностью обладает художник Рябовский, *“жанрист, анималист и пейзажист”*, очень красивый белокурый молодой человек. В нем она чувствует будущего гения, Божьего избранника. *“Все, что он создал до сих пор, прекрасно, ново и необыкновенно, а то, что создаст он со временем, когда с возмужалостью окрепнет его редкий талант, будет поразительно, неизмеримо высоко ...”*, - думает она о нем во время их совместного путешествия по Волге. - *“О тенях, вечерних тонах, о лунном блеске он говорит как-то особенно, своим языком, так что невольно чувствуется обаяние его власти над природой”* [8, с.15-16].

Является ли Рябовский представителем того искусства, которое *“по самой природе своей неотделимо от красоты, ею порождается и ею живет”* [9] и которое неотъемлемо от влюбленности в мир, в природу? Именно о необходимости такого искусства, где соединяются красота духа и плоти, пишет русский религиозный философ С.Н.Булгаков в своей книге *“Тихие думы”*: *“Художник находится в особенно интимном общении с душой мира, он любимое детище Матери-Земли и платит ей ответной влюбленностью, коею открывается ему тварь в осиянии Божественной Софии”* [9]. Как бы то ни было, но Рябовский - художник реалист. Он готовит *“к выставке нечто поразительное, смесь пейзажа с жанром, во вкусе Поленова”* [8, с.22]. Но так как в жизненных проявлениях он пошел, *“у пошлости нет доброты, нет идеальных стремлений, нет Бога”*), мелок и эгоистичен, то, видимо можно утверждать, что ему не дано *“расшифровать таинственную криптограмму бытия, доступную для изощренного глаза духовного и совершенно закрытую для непросветленного, чувственного”* [2, с.226]. Отсюда и его психопатическая неудовлетворенность своим творчеством. В раздражении он может сказать, что *“живопись - самое неблагоприятное и самое скучное искусство, что он не художник, что одни только дураки думают, что у него есть талант, и вдруг, ни с того ни с сего”*, схватить нож и поцарапать им свой самый лучший этюд [8, с.17]. Но думается, что если Рябовский и не бездарен, то все равно на ступенях воплощения, он, как личность стоит ниже собственного таланта. Таким образом, в рассказе *“Попрыгунья”* писатель на фоне легкой, ни к чему не обязывающей любовной интриги между героиней и Рябовским, показал жизнь творческой богемы. И видимо не случайно А.П.Чехов противопоставил эту жизнь нравственной силе доктора Дымова - мужа героини - молодого ученого, будущего профессора с чистой любящей душой. На фоне *“необыкновенных”* людей искусства муж экстравагантной Ольги Ивановны доктор Дымов *“казался чужим, лишним и маленьким, хотя был высок ростом и широк в плечах”* [8, с.8].

Да и как могло быть иначе, если Ольга Ивановна *“боготворила знаменитых людей, гордилась ими и каждую ночь видела их во сне”*. Она не могла утолить своей жажды, *“скоро привыкала или разочаровывалась в них и начинала жадно искать новых...”* [8, с.8]. *“Всякое новое знакомство”*, являлось для нее *“сущим праздником”*.

Взаимный эгоизм ее и Рябовского, их роман дает им острые ощущения, к которым они были так склонны в своей эксцентричности. При этом Дымов не является для Ольги Ивановны помехой, а лишь, по ее мнению, серой тенью в ее *“яркой”*, эмоциональной жизни.

А.П.Чехов, рассказывая о героине, уже вначале повествования использовал ироничный тон: *“Ольга Ивановна и ее друзья ... были не совсем обыкновенные люди. Каждый из них был чем-нибудь замечателен и немножко известен”* [8, с.28]. Эта чеховская ирония оказалась неприемлемой для *“значительной части культурной элиты “серебряного века”*, как пишет Н.В.Капустин в статье *“З.Гиппиус о Чехове”* [10]. А.П.Чехова упрекали в высмеивании людей искусства. Видимо, строгость и объективность чеховского взгляда на богему, раздражала представителей постмодернизма и они пытались в его гармоничности и медицинской трезвости увидеть ущербность. Определяя сущность писателя словом *“нормальный”*, пытались тем самым его унижить. По мнению Н.В.Капустина *“Отношение к Чехову многих художников, с именами которых связано зарождение и утверждение русского модернизма, было напряженным, а нередко и агрессивно-неприятным”* [10, с.176]. Например, с точки зрения З.Гиппиус, *“которой, наоборот, было важно выйти за пределы общепринятого, “нормального” варианта поведения”* по принципу *“не как все”*, казалось, что А.П.Чехов не был писателем крупного масштаба, *“поскольку при всем “прекрасном даре” не имел религиозного мировоззрения, Логоса”* [10, с.178].

Упрекать А.П.Чехова в отсутствии Логоса было нелепостью, поскольку чеховское творчество - гениально и является тем истинным творчеством, которое, по словам Б.П.Вышеславцева *“всегда есть Логос (смысл), облекающийся в плоть, есть воплощение, преображение, и воскрешение”* [3, с.57]. Одно то, что А.П.Чехов воспринимал природу по принципу, описанному Максимом Исповедником *“не одними только чувствами, но мудро и духовно..., исследуя в каждой твари ее логос”* [2, с.226], доказывает присутствие в его творчестве Логоса. Он и давал писателю возможность находить Бога даже в оскверненной страстями душе своих персонажей. И если А.П.Чехов, обладая скромностью православного человека, в своем творчестве обходился без *“проповеднического глаголения”*, то это не значит, что он не имел Логоса. Как пишет профессор А.С.Собенников, А.П.Чехов, *“ставя героя в ситуацию праведничества”*, раскрывал *“не столько его моральные качества, или его “подвиг”, сколько человеческое содержание, достоинство человека в жизни-страдании. При этом в ситуации-архетипе опыт героя именно индивидуальный, он не может ничему научить другого...”* [11].

И главным критерием чеховской религиозности является то, что его Логос был растворен в подвижническом делании добрых дел, в сострадании и терпеливой любви к людям. Так, по словам исследователя Н.В.Капустина, А.П.Чехов своим стилем жизни и эстетическими принципами *“разрушал “питаемое мировой и русской культурой представление о “необыкновенности” как имманентном свойстве истинного творца”* [10, с.186]. Свое отсутствие претензий на избранность А.П.Чехов сформулировал в письме А.С.Суворину: *“Вы пишете, что писатели - избранный народ Божий. Не стану спорить. Щеглов называет меня Потемкиным в литературе, а потому не мне говорить о тернистом пути, разочарованиях и проч. Не знаю, страдал ли я когда-нибудь больше, чем страдают сапожники, математики, кондуктора; не знаю, кто вещает моими устами, Бог или кто-нибудь похуже... Дело вот в чем. Вы и я любим обыкновенных людей; нас же любят за то, что видят*

в нас необыкновенных... Никто не хочет любить в нас обыкновенных людей. Отсюда следует, что если завтра мы в глазах добрых знакомых покажемся обыкновенными смертными, то нас перестанут любить, и будут только сожалеть. А это скверно" [5]. Однако принять такую позицию А.П.Чехова не все соглашались. Его оппонентами выступают его же персонажи из пьесы "Чайка". В данном произведении, по словам М.М.Дунаева, отразилась "внутренняя боль самого писателя, его мука размышлений над смыслом художественного творчества" [1, с.690].

Основные действующие лица пьесы - люди искусства. Два персонажа - молодой, начинающий писатель Треплев и юная, мечтающая об артистической славе Нина Заречная находятся в динамике творческого поиска.

Нина, выросшая среди поэзии прекрасной природы в родовой усадьбе на берегу озера, после всех разочарований, испытаний и трагедий не сложившейся личной и карьерной жизни нашла в себе силы жить новым духовным смыслом. Ее монолог: *"Я теперь знаю, понимаю ..., что в нашем деле - все равно, играем мы на сцене или пишем - главное не слава, не блеск, не то, о чем я мечтала, а умение терпеть. Умей нести свой крест и веруй. Я верую и мне не так больно, и когда я думаю о своем призвании, то не боюсь жизни"* [12], - говорит о ее христианском мировоззрении, о ее вере в целесообразность посылаемых человеку испытаний. По словам М.М.Дунаева, в монологе Нины *"можно угадать направленность чеховского осмысления проблемы жизни человека в искусстве"* [1, с.686].

Антитезой мировоззрению Нины является в пьесе мировоззрение Треплева. Его мучительный поиск своего творческого лица заканчивается трагично. Он убивает себя. Что же является причиной разрушения личности молодого талантливого писателя? Прежде всего, его личностная и духовная незрелость. Она проявляется в чувстве неполноценности, которое берет свое начало в нежном возрасте, когда рядом с матерью - известной артисткой, он чувствовал себя не любимым. Он признается в своих болезненных ощущениях: *"... когда, бывало, в ее гостиной все эти артисты и писатели обращали на меня свое милостивое внимание, то мне казалось, что своими взглядами они измеряли мое ничтожество, - я угадывал их мысли и страдал от унижения..."* [12, с.8-9]. Возникает вопрос: что являлось причиной того, что в системе ценностей отрока формировалась необходимость быть необыкновенным, значительным? Видимо, в самой атмосфере общения творческих персоналий, окружавших его мать, присутствовал демон тщеславия, искажавший естественную природу людей. М.М.Дунаев пишет, что люди искусства часто болезненно самолюбивы, *"из славы своей сотворили кумира, которому не могут не служить. ...Все они болезненно мнительны"* [1, с.684]. А вместе с тем, в христианстве, по словам святителя Тихона Задонского *"тщеславие есть яд, умерщвляющий душу. Тщеславие есть язва, нанесенная врагом в грехопадении. Сатана нас в тщеславие ввергает, чтобы мы своей, а не Божьей славы искали. ...когда человек за добро славы и похвалы себе желает и ищет, то на том месте, где бы подобало Богу быти и почитаться и славиться, себе, как идола, поставляет и хочет хвалиться и прославляться"* [1, с.685]. В пьесе "Чайка" всеобщая подверженность этой болезни и сформировала тот эгоизм, который разъединяет всех со всеми, приводит к бессознательной жестокости или убийственному равнодушию.

Треплев, утративший надежду на любовь Нины и на возможность выразить себя в искусстве, начинает настолько ненавидеть жизнь, что дважды покушается на самоубийство. М.М.Дунаев пишет, что, *"все персонажи "Чайки" стремятся только*

к одному: к сокровищам на земле, в разных формах и проявлениях. Судьба Треплева есть лишь крайнее обнаружение того, что таится в каждом. Именно бездуховность ведет их к конечной пустоте и трагедии” [1, с.686]. Эта пустота формирует одиночество и в жизни и в искусстве: “Я одинок, не согрет ничьей привязанностью, мне холодно, как в подземелье, и, что бы я ни писал, все это сухо, черство, мрачно”, - признается Треплев [12, с.57]. Из-за малодушия, духовного безлюбия - неспособности согреться огнем вечной любви Христа, он не может противостоять несовершенству человеческих отношений.

И все же почему этот персонаж, с такой тонкой, умной и чуткой душой оказался неспособным вырваться из паутины темных мыслей? Еще в начале своих творческих поисков, он создает пьесу - “красивую” скорлупу для inferнального духа, который, как раковая опухоль, разрушает его психику. В ней отражены эсхатологические размышления о конце мира, но выросшие не из христианской философии, а из буддийской, которая допускает слияние всех душ в одну. В монологе его пьесы звучит: “Общая мировая душа - это я...я... Во мне душа и Александра Великого, и Цезаря, и Шекспира, и Наполеона, и последней пиявки” [12, с.13]. По словам С.Н.Булгакова подобная философия отрицает христианское представление об “онтологической подлинности и святости плоти” [9, с.35]. Это буддийское мироощущение стало основой для теософии и йогизма, отрицающих Бога, как личность, явившегося во Плоть на землю для спасения человечества. Треплев, с его буддийским представлением о мире, в своей пьесе отцом вечной материи сделал не Бога, а дьявола. А потому закономерно его отрицание плоти и брезгливость к ней. Таким образом, отрицание христианских представлений о сущности Бытия и привело молодого писателя Треплева к потери смысла жизни: “...я все еще ношусь в хаосе грез и образов, не зная, для чего и кому это нужно. Я не верую, и не знаю, в чем мое призвание”, - признается Нине в конце пьесы [12, с.59]. Образом Треплева А.П.Чехов показал, как губительно может оказаться для творческой личности его открытость духу. Находясь у него на службе, искусство и являет ту магию красоты, которой опасался писатель, говоря о ее двойственности.

Но не только демоническая духовная ориентация творческой личности, по мнению А.П.Чехова, проявляет искусство, как зло, но и земная пошлость, о которой русский религиозный философ И.Ильин писал: “Пошлым становится то, что утрачивает свой священный смысл и становится духовно-ничтожным” [13]. Таковыми носителями пошлости, при всем своем обаянии, популярности и таланте, являются в пьесе две другие личности мира искусства - писатель Тригорин и артистка Аркадина. Их пошлость в том, что они в своем служении искусству стремятся к наслаждению собственной значительностью. Весь остальной мир должен служить им и приноситься в жертву, как двум эгоистичным идолам.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод о том, что А.П.Чехов показал не просто неполноценность эгоистического существования людей искусства, но и некоторую неполноту их понимания искусства. По словам М.М.Дунаева: “В конце концов, обнаруживается неготовность искусства служить своему важнейшему назначению - служить преодолению разобщенности между людьми, устанавливая связь между человеческими душами” [1, с.688].

И все же искусство способно преодолеть несовершенство личности художника и служить Красоте. Но в этом случае художник, как человек, должен воспринимать Божии лучи и пребывая “в них, незаметно, но неизбежно вырабатывать в себе

особый уклад духа, личности, характера” [13] и постепенно проецировать это мировосприятие в свое творчество. Таковым типом творческой личности и был сам писатель А.П.Чехов.

-
1. Дунаев М.М. Православие и русская литература / М.М.Дунаев. - М.: Христианская литература, 1998. - Т.4. - С.683-684. - 720с.
 2. Николаева Олеся. Православие и свобода / Олеся Николаева. - М.: Издательство московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 2002. - С.194-195.
 3. Вышеславцев Б.П. Этика преображенного Эроса / Б.П.Вышеславцев. - М.: Издательство “Республика”, 1994. - С.52.
 4. Чехов А.П. Письмо Н.П.Чехову // Чехов А.П. Полное собрание соч. и писем в 30 т. - М.: Наука, 1974-1983 гг. - Т.1. - С.224.
 5. Он же. Письмо А.С.Суворину // Там же. - Т.5. - С.133.
 6. Он же. Дом с мезонином // Там же. - Т.9. - С.186.
 7. Сухих И.Н. Проблемы поэтики А.П.Чехова / И.Н.Сухих. - Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1987. - С.125
 8. Чехов А.П. Попрыгунья // Чехов А.П. Полное собрание соч. и писем в 30 т. - М.: Наука, 1977. - Т.8. - С.11.
 9. Булгаков С.Н. Тихие думы / С.Н.Булгаков. - М.: Республика, 1996. - С.34.
 10. Чеховиана “Из века XX в XXI. Итоги и ожидания”. - М.: Наука, 2007. - С.178.
 11. Чеховские чтения в Ялте: Чехов и XX век. - М.: Наследие, 1997. - С.125.
 12. Чехов А.П. Пьеса Чайка // Чехов А.П. Полное собрание соч. и писем в 30 т. - М.: Наука, 1978. - Т.13. - С.58.
 13. Ильин И. Аксиомы религиозного опыта. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: psylib.org.ua/books/.../index.htm

Кожевникова А.А. Тип творческой личности в трактовке А.П.Чехова (к 150-летию со дня рождения писателя).

Рассматривается проблема смысла и значения творчества, его влияния на личность творца в произведениях А.П.Чехова. Показано влияние личных встреч писателя с местными жителями и представителями интеллигенции во время пребывания на Сумщине на его творчество.

Kozhevnikova A.A. The type of a creative personality within A.P.Chekhov's interpretation (confined to the 150th anniversary of the writer's birth).

The issue of sense and importance of creative work, its impact on the personality of the creator in the works of A.P.Chekhov is examined in the publication.

РОМАНЮК І.М., СМІРНОВ М.А.

МІСТЕЧКО БРАЇЛІВ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.

У статті розкриваються суспільно-політичні зміни в містечку Браїлів на Вінниччині в період революційних змагань 1917-1920 років.

Невелике подільське містечко Браїлів (Жмеринського р-ну, Вінницької об.) розташовується на старому замковищі між злиттям двох річок Рову та його притоки Браги. Історія його надзвичайно жива та насичена, про що може свідчити величезний православний монастир, який будувався польськими магнатами як кляштор ордену тринітаріїв, дві кам'яні парафіяльні церкви та католицький костіол XIX ст. Про величезну єврейську громаду, що раніше проживала, нагадує величезна кам'яна синагога. Старовинним парком із мальовничим палацом родини фон Мекків прогулювалися відомі композитори П.Чайковський та К.Дебюссі.

На сьогоднішній день у історичній науці чільне місце займає краєзнавство, яке із кожним роком просувається все далі у своєму розвитку. Тому вивчення минулого окремо взятих населених пунктів є досить актуальним.

Метою даної статті виступає розкриття політико-соціальних змін, які відбулися в Браїлові під час подій 1917-1920 рр.

При вивченні даної проблеми автори використовували праці відомих сучасних істориків краєзнавців О.Завальнюка та С.Олійника [5; 6; 12], чий монографії та статті присвячені подіям, пов'язаним із розташуванням на території Поділля Української Галицької Армії. Також історія містечка у зазначений період зустрічається в працях О.Завальнюка, О.Комарніцького [5] О.Логвінова і Л.Семенко [9], Н.Слободенюк та В.Логвінова [17]. Із істориків радянського періоду слід відзначити монографії І.Рибалка [16] та М.Балкового [1].

Джерельну базу даної статті склали фонди Державного архіву Вінницької області [3; 4] та матеріали із збірників документів [2; 13; 14; 18].

Після лютневих подій 1917 р. революційні настрої швидко поширювалися в Браїлові. В містечку відбувалися масові маніфестації і в квітні 1917 р. було утворено ради робітничих, солдатських і селянських депутатів [17, с.29].

Не дивлячись на весь безлад, який існував у країні, помітну роль в національному самовизначенні українців зіграла робота товариства "Просвіта". Її члени проводили в різних селах та містечках, в тому числі і в Браїлові, лекції, концерти, тематичні вечори, вистави тощо. Восени 1917 р. відбулися вибори до повітових та волосних земств. Браїлівську волость, із обраних 8, представляло 2 чоловіки [5, с.64].

Після жовтневої революції 1917 р., та невдалого більшовицького повстання у Вінниці (28-30 жовтня) до Жмеринки прибула більшовичка Євгенія Бош, яка проводила агітацію серед 40-тисячного II Гвардійського корпусу [9, с.186]. 3 листопада в Жмеринці було проголошено радянську владу, але після переговорів із Симоном Петлюрою гвардійці залишилися в місті, де займалися звичними справами.

В другій половині листопада Центральна Рада вводить свої полки і кулеметні частини на територію Поділля [17, с.29]. 31 грудня 1917 р. війська VIII армії Центральної Ради займають станцію Жмеринка та Браїлів [13, с.413]. Але, уже 4 січня 1918 р. зведений більшовицький загін із частин Волинського, Литовського та

Кексгольмського полків II Гвардійського корпусу, силою у 450 багнетів, після запеклої сутички, займають Браїлів, де негайно розпочалися пограбування та погроми [9, с.216]. Більшовики, які витіснили українські війська зайняли телеграф, телефон та залізничну станцію, а навколо містечка розташували кулемети [2, с.133]. У Браїлові встановлюється радянська влада [16, с.55].

Українське командування з надією вибити більшовиків з Браїлова та Жмеринки спішно перекинуло з Козятина XIX полк (700 багнетів при 36 кулеметах) та важкий гарматний дивізіон (150 осіб). Але, усі сподівання на перемогу розвіялись після того, як полкові збори у Гнівані постановили не атакувати більшовиків, а вислати до Браїлова делегацію. Після зустрічі делегація повернулася із повідомленням, що гвардійці не вороги, а *“офіцери наштотують нас на більшовиків”*. Наступ на Браїлів було зірвано і XIX український полк довелося відвести у *“більш спокійне місце”*, що виявилось дуже вчасним для гвардійців, серед яких при звістці про його розгортання у Гнівані почалась паніка.

Дорога на Вінницю та Козятин залишилася відкритою. Тим часом, на 7 січня в Браїлові було сконцентровано уже більше 900 багнетів при 20 кулеметах, батареї з шістьма гарматами та обозами. Завдяки більшовицькій агітації через два дні в містечку налічувалось 1 200 бійців. З Браїлова більшовицькі війська рушили в сторону Вінниці і остаточно оволоділи повітовим центром 15 січня 1918 р. [9, с.217-219].

Загалом, нетривала більшовицька влада на Вінниччині в січні-лютому 1918 р. ознаменувалась політикою масових репресій, реквізицій та конфіскацій майна. Зрештою, за допомогою союзних уряду Української Народної Республіки німецьких та австро-угорських військ Україна, в тому числі і Поділля, була звільнена від більшовицького панування. Містечко без ентузіазму сприйняло прихід австро-угорського та німецького військових контингентів. 29 березня 1918 р. з метою найповнішого використання продовольчих та сировинних ресурсів України, Австро-Угорщина та Німеччина уклали між собою угоду про розподіл сфер впливу. Так, перша з них окупувала Волинь та Поділля, німці - Київщину.

Вже з перших днів *“визвольного походу”* з містечок обох зон почали надходити скарги на безправні реквізиції та розкрадання майна місцевих жителів. У Браїлові австрійський комендант з відомою метою наказав переписати домашніх тварин [5, с.75].

Найбільш вагомим результатом Центральної Рада у своїй політиці щодо національних меншин досягла в національно-культурній сфері, насамперед у галузі освіти. Зокрема, зросла загальна кількість їхніх освітніх закладів. Станом на 1 січня 1918 р. єврейські початкові школи різних рівнів функціонували у Немирові, Верхівцях, Браїлові та ін. Одночасно в містечку продовжували існувати традиційні єврейські навчальні заклади: талмуд-тори, хедери та їешиви [5, с.143].

Тим часом, 29 квітня 1918 р. в Україні сталася зміна влади і на чолі Української Держави став нащадок українського аристократичного роду Павло Скоропадський.

Загальновідомо, що одним із перших кроків гетьманського уряду була реформа органів місцевої влади. Зокрема, скасовувались посади губернських та повітових комісарів, призначених за часів Центральної Ради. Натомість вводився інститут губернських старост з широкими повноваженнями, яким підпорядковувались повітові старости.

На Поділлі губернським старостою було призначено відомого земського діяча, юриста Сергія Кисельова, який приступив до виконання своїх обов'язків 19 травня 1918 р. (на цій посаді перебував незмінно аж до падіння гетьманського режиму).

Для забезпечення спокою та порядку в губернії С.Кисельов вимагав від населення негайно припинити вирубку державних і приватних лісів та нищення молодняків; охороняти посіви та не допускати їхнього псування та випасання худоби; повернути награване чи незаконно придбане майно, не перешкоджати власникам, орендарям та їхнім службовцям вступати у керування своїми маєтками і відновлювати своє господарство. До осіб, що відмовлялися виконувати ці вимоги, передбачалось застосовувати силу та покарання [18, с.6]. Повернення маєтків та іншого майна колишнім власникам не дуже сподобалось населенню, до того ж масла у вогонь додавали окупаційні війська.

Із мовчазної згоди гетьманського уряду австро-угорські солдати продовжували свою грабіжницьку політику. Одним із найпоширеніших у той час способів пограбування окупантами населення були контрибуції. Як відомо, з жителів Браїлова було стягнуто 3 тис. крб. сріблом [5, с.85].

Не склались взаємовідносини і з національними меншинами, зокрема із євреями. Однією з причин було те, що євреї скуповували хліб та пшеницю по навколишнім селам, підвищували ціну на помел борошна і відправляли його до Бессарабії, Румунії, Австрії, піднімаючи місцеві ціни (5 пудів борошна в той час коштувало 500 крб.). Спекуляція худобою, кіньми, керосином призводила до ворожих настроїв сільського населення. Як наслідок, 24 липня 1918 р. урядом затверджено закон *“Про карну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію”*. Крім того, у липні-вересні 1918 р. за партійну діяльність та антидержавну агітацію в Браїлові заарештували ряд євреїв, які належали до єврейських націоналістичних партій: Бунд, Полей-Ціон, партія об'єднаних євреїв-соціалістів [5, с.152-153].

Позитивні риси гетьманату абсолютна більшість істориків вбачає у національно-культурному будівництві. Значна увага приділялася відродженню української мови та створенню національних освітніх закладів. На вересень 1918 р. у 12 повітах Подільської губернії функціонувало 47 початкових шкіл. На жаль у Браїлові, як і у Калинівці школи так і не запрацювали [5, с.89].

14 листопада 1918 р. у Білій Церкві створюється Директорія, яку очолює Володимир Винниченко. Починається збройний антигетьманський виступ в результаті якого 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський складає повноваження і виїжджає з країни.

В кінці 1918 р. до Браїлова входять війська Директорії [16, с.55]. Але уже у другій половині лютого 1919 р. підбурюване більшовицькими агітаторами місцеве населення все частіше виступало проти Директорії. Повстанська боротьба охоплювала щоразу все більше міст і сіл: Летичів, Хмільник, Бершадь, Гайсин та Браїлів. Повстанських загонів було настільки багато, що навіть петлюрівський комісар Поділля Григорій Степура в телеграмі міністерству внутрішніх справ писав що, *“ними кишить уся губернія”* [16, с.55]. На початку березня незадоволення щодо політики Директорії все більше зростало і згодом вилилось у більшовицьке повстання, яке швидко подавили. В той час на вулицях Проскурова висів наказ генерала О.Грекова: *“13 березня 1919 р. в м. Жмеринці виникло проти влади повстання робітників з депо разом із місцевими більшовиками з сіл Станіславчика, Малої Жмеринки, Дзялова та ін. Це повстання було хутко ліквідоване. Злочинці тяжко покарані...”*.

Отже, винні були суворо покарані, але це українським військам не допомогло. Через кілька днів Жмеринка опинилась в руках більшовиків. Армія Директорії продовжувала розкладатися не по дням, а по годинам [10, с.107].

18 березня Богунський і Тарашанський полки швидким ударом з кількох боків вибили війська Директорії із Вінниці, захопивши при цьому великі трофеї [8, с.223].

Далі червоноармійці рушили в сторону Жмеринки. Українські війська знемагали від втрат у багатоденних боях. 20 березня 1919 р. у Жмеринку та Браїлів вступив полк радянських військ на чолі із Василем Боженком.

Наприкінці березня 1919 р. до радянського командування в Жмеринці прибула делегація від імені куренів розташованих вздовж залізниці Браїлів-Одеса з пропозицією перейти на бік Рад [1, с.109].

Завдяки тому, що в Браїлові із 2 березня 1919 р. діяв більшовицький осередок, який нараховував 20 чоловік [14, с.270], швидко створили революційний комітет. У квітні в містечку були вчинені погроми будинків місцевих жителів. Ці безчинства, як стверджують радянські джерела, були вчинені так званими *“темними елементами”*. Протягом деякого часу був встановлений порядок та сформовані органи місцевої влади. Створена підкомісія для організації комуністичних осередків та формування міліції.

Червона Армія провела чистку контрреволюційних елементів у містечку та навколишніх селах. Усі справи та кошти колишньої Земельної Управи передали комбіду, який також взяв на облік усі покинуті мастки [3, арк.20].

Наприкінці червня 1919 р., активізувавшись, війська Української Народної Республіки вибили більшовиків із Жмеринки, куди прибув С.Петлюра щоб звітти керувати своїми військами. Під натиском українських військ Червона Армія хаотично відступала по всіх напрямках. В ніч на 5 липня 1919 р. петлюрівці були вже у 12 верстах від Вінниці.

Прибувши до відступаючих більшовицьких військ, ленінський посланець Подвойський зумів реорганізувати солдат, після чого розпочався широкомасштабний наступ, в результаті якого були взяті станції Гнівань, Браїлів та, 7 липня, після кривавих боїв, станція Жмеринка [14, с. 270].

19 липня 1919 р. у Браїлові провели мітинги на підтримку Червоної Армії у боротьбі із Денікіним. Також здійснили примусову мобілізацію місцевого населення у містечку та навколишніх селах [11, с.46].

Радянська влада не протрималась довго у містечку. 8 серпня 1919 р. бригади 1-го корпусу Української Галицької Армії та частини військ Української Народної Республіки пішли в наступ проти більшовицьких військ. Підрозділи 5-ї бригади зайняли село Мартинівка, перейшли річку біля Межирова і дійшли до села Рів. В цей же день 6-а та 10-а бригади здобули боєм станцію та місто Браїлів. 9 серпня 5-а бригада спільно із наддніпрянцями досягла поставленої мети і увійшла в місто та станцію Жмеринка. Відступаючі війська червоних направилися до Браїлова, де відбувся великий бій з галицькими бригадами. На боці червоних нараховувалось 7 броневику та 10 полків піхоти. Не зважаючи на змінний успіх бою, перемогу в підсумку здобули галичани. Їх трофеями стали 2 бронепоезди, велика кількість зброї, амуніція та спорядження, яке більшовики не встигли вивезти. Понад 1 000 червоноармійців потрапили в полон [12, с.241].

Після захоплення 19 серпня Бердичева й Козятина війська Української Галицької Армії та Української Народної Республіки швидкими темпами розвивали свій наступ у бік Києва.

30 серпня після важкого бою в районі Білгородки і прориву ворожих позицій передові частини увійшли до столиці. Командування та війська готувалися до урочистого вступу, який відбувся 31 серпня.

Проте успішно здійснити останній крок українським військам, на жаль, не вдалося. В події втрутився новий чинник - білогвардійські війська. 31 серпня, переправившись через Дніпро, в Київ вступили ще й денікінські підрозділи під командуванням генерала Бредова. Вони змусили українські загони залишити місто і відступити [6, с.52].

Справи у галичан надзвичайно погіршилися, що змусило війська відходити. Один із бійців галицької армії згадував: *“На початку зими 1919 р. прийшла до Браїлова (На Поділлі) 1-ша бригада Українських Січових Стрільців, а фактично приволілася, бо в дійсності не було кому вже марширувати, стрільці, як тіні, ледве пленталися за возами, а на возах їхало безліч хворих...”*.

Наступаюча добровольча армія Антона Денікіна та епідемія тифу, що поширювалася серед українських військ (з ладу виведено за різними підрахункам від 70% до 90% особового складу Української Галицької Армії) змусили командуючого галицькою армією Мирона Тарнавського підписати із А.Денікіним 6 листопада Зятківську угоду. За цією угодою уся Українська Галицька Армія переходила на сторону Збройних Сил Півдня Росії. Заключаючи угоду, галичани, щоб якось за таких обставин допомогти решткам армії Української Народної Республіки, висунули умову про невикористання їх частин проти республіканського війська [12, с.244].

В зв'язку із скрутним санітарним станом і епідемією, санітарна комісія запропонувала зачекати із пересуванням військ для збереження здорових бійців. Відповідно до цього було видано директиву, за якою 2-й корпус розміщувався вздовж залізниці Браїлів-Вінниця [6, с.64].

У Браїлові були розквартировані Січові стрільці, серед яких було надзвичайно багато хворих. Змагаючись із епідемією тифу й щоденно поповнюючи своїми трупами місцеве кладовище, стрільці жили на квартирах місцевих євреїв й були оточені справжньою любов'ю та піклуванням.

Левко Лепкий у своїх спогадах розповідає, що власники домівок, переживши недавні погроми (господиня хати, в якій жив автор спогадів, була прикута до ліжка, бо під час погрому її дуже катували й поламали ребра), з жахом думали про від'їзд січовиків, під охороною яких вони спокійно прожили якийсь час [15, с.6].

На початку листопада 1919 р. кількість хворих солдат Української Галицької Армії сягнула майже 12 тисяч. У Вінниці, Жмеринці та Барі відкривалися запасні лікарні. Одужані відправлялися на збірні пункти в Проскурів та Жмеринку, звідки потрапляли в частини. Ті хто потребував ще відпочинку не менше двох тижнів, попадали в будинок одужуючих у Браїлові. Слід зазначити, що військові лікарні також допомагали і місцевому населенню [6, с.104].

Добровольча армія та Українська Галицька Армія на кінець 1919 р. були затиснуті між польськими та радянськими військами. Просуваючись у південному напрямку представники галицької армії пішли на контакт із червоноармійцями, оскільки усі працівники медичної служби та хворі, яких нараховувалося у районі Вінниця-Жмеринка-Бар біля 18 тис., опинилися на території зайнятої червоною армією. Щоб врятувати хворих, радикально налаштовані галичани уклали 31 грудня 1919 р. угоду із Червоною Армією, яка означала розрив із Добровольчою армією та зміну політичної орієнтації [6, с.75].

Українська Галицька Армія проіснувала до кінця квітня 1920 р., але через ряд різноманітних політичних та військових сутичок із радянською владою була фізично ліквідована. На квітень 1920 р. в Браїлові ще нараховувалося 700 видужуючих галицьких бійців [5, с.104].

Важливу роль у розвитку національно-культурного життя відіграли військові театри при галицьких підрозділах, зокрема такий діяв у Браїлові [7, с.236]. Відомо також, що театри функціонували в Жмеринці та Барі, в яких основний репертуар спектаклів носив побутовий характер [6, с.108]. Такого типу робота приводила до

позитивного ставлення місцевого населення до дисциплінованих та позитивно налаштованих бійців Української Галицької Армії.

Остаточно радянська влада в Браїлові закріпилася 6 січня 1920 р. [17, с.30].

Таким чином, містечко на собі сповна відчувало всю важкість української революції. Погроми від деморалізованих солдат, що повертались із фронтів, більшовицький терор та австро-угорську грабіжницьку політику. Події 1917-1920 рр. із частими змінами влади перетворили, колись прогресивне містечко, на поселення із купкою боязливих людей, які піддалися більшовицькій агітації та пішли у них на поводи.

-
1. Балковий М.П. Війна без флангів. - К., 1966.
 2. Великая октябрьская социалистическая революция на Украине. - Т.3. - К., 1957.
 3. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф.р-925, оп.2, спр.1а, 84 арк.
 4. ДАВО, ф.р-2734, оп.1, спр.14, 46 арк.
 5. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка в добу української революції 1917-1920 рр. - Кам'янець-Подільський: "Абетка-НОВА", 2005. - 320 с.
 6. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919-травень 1920 рр.): Історичний нарис. - Кам'янець-Подільський: "Абетка НОВА", 2001. - 148 с.
 7. Комарницький О. Населення містечок Подільської губернії і Українська армія у роки Директорії УНР // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. - С.234-237.
 8. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине. - Ленинград, 1954.
 9. Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. - Вінниця, 2009. - 272 с.
 10. Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. - К.: Темпора, 2003. - 608 с.
 11. Наукові записки. Випуск 1. - Вінниця, 1948.
 12. Олійник С. Українська Галицька армія у боротьбі за державність на Поділлі // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. - С.239-245.
 13. Перемога великої жовтневої соціалістичної революції на Україні. - Т.1, Т.3. - К., 1967.
 14. Поділля в роки громадянської війни. Документи та матеріали. - Вінниця, 1959.
 15. Правдюк О. Січові стрільці в піснях і в реальній дійсності // Народна творчість і етнографія. - 1991. - №3. - С.3-10.
 16. Рибалка І.К. Відновлення Радянської влади на Україні 1918-1919 рр. - К., 1961.
 17. Слободенюк Н.П., Логвінов В.О. Браїлів: стежками історії. Краєзнавчі нариси. - Вінниця: "Видавництво "Тезис", 2000 - 64 с.
 18. Східне Поділля в добу Центральної ради та Гетьманату П.Скоропадського (березень 1917 р. - грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К.Завальнюк, Т.Стецюк. - Вінниця: О.Власюк, 2008. - 208 с.

Романюк І.М., Смирнов Н.А. Местечко Браилов в период Украинской революции 1917-1920 гг.

В статье раскрываются общественно-политические изменения в городке Браилов на Винничине в период революционной борьбы 1917-1920 годов.

Romanyuk I.M., Smirnov M.A. The town of Brayiliv during the period of Ukrainian revolution (1917-1920).

Social-political changes in the town of Brayiliv (Vinnytsa region) during the period of revolutionary events in 1917-1920 are examined in the article.

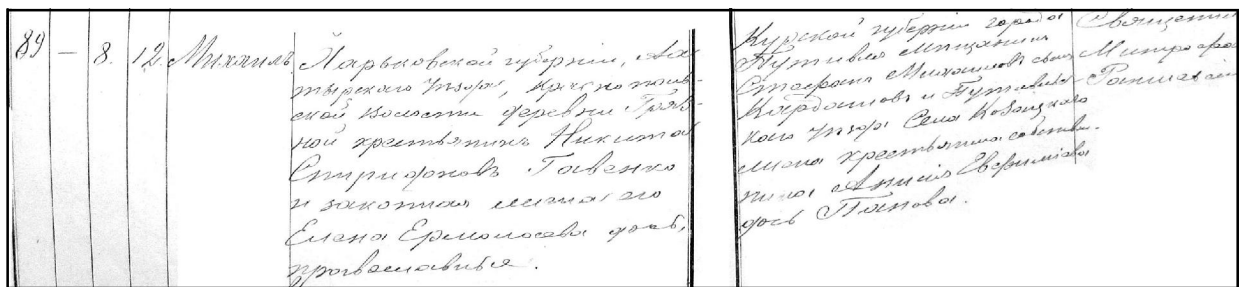
Отримано 30.05.2010

ІВАНУЩЕНКО Г.М.

ОСОБЛИВИЙ КОМЕНДАНТ (До біографії Михайла Ковенка)

Висвітлена біографія відомого військового і громадського діяча, учасника Української революції 1917-1921 рр. Михайла Ковенка. Розкрита його роль в організації мережі підрозділів Вільного козацтва та ліквідації більшовицького заклоту у Києві 1918-1919 рр.

Він увірвався в Українську революцію яскравою, загадковою постаттю так само несподівано, як і зник. Принаймні, про це говорять відомі на даний час історичні джерела. На відміну від багатьох сучасників, які, вже перебуваючи на високих посадах, продовжували ідеологічні шукання та постійно, безперервно, а деякі й безнадійно “еволюціонували”, він, здавалося, не мав такої потреби, адже, надзвичайно органічно поєднаний з народною стихією, ніколи не був “кабінетним” політиком. Саме відчуття тієї стихії й давало йому право виконувати найскладніші доручення, брати на себе всю відповідальність у найризикованіших ситуаціях.

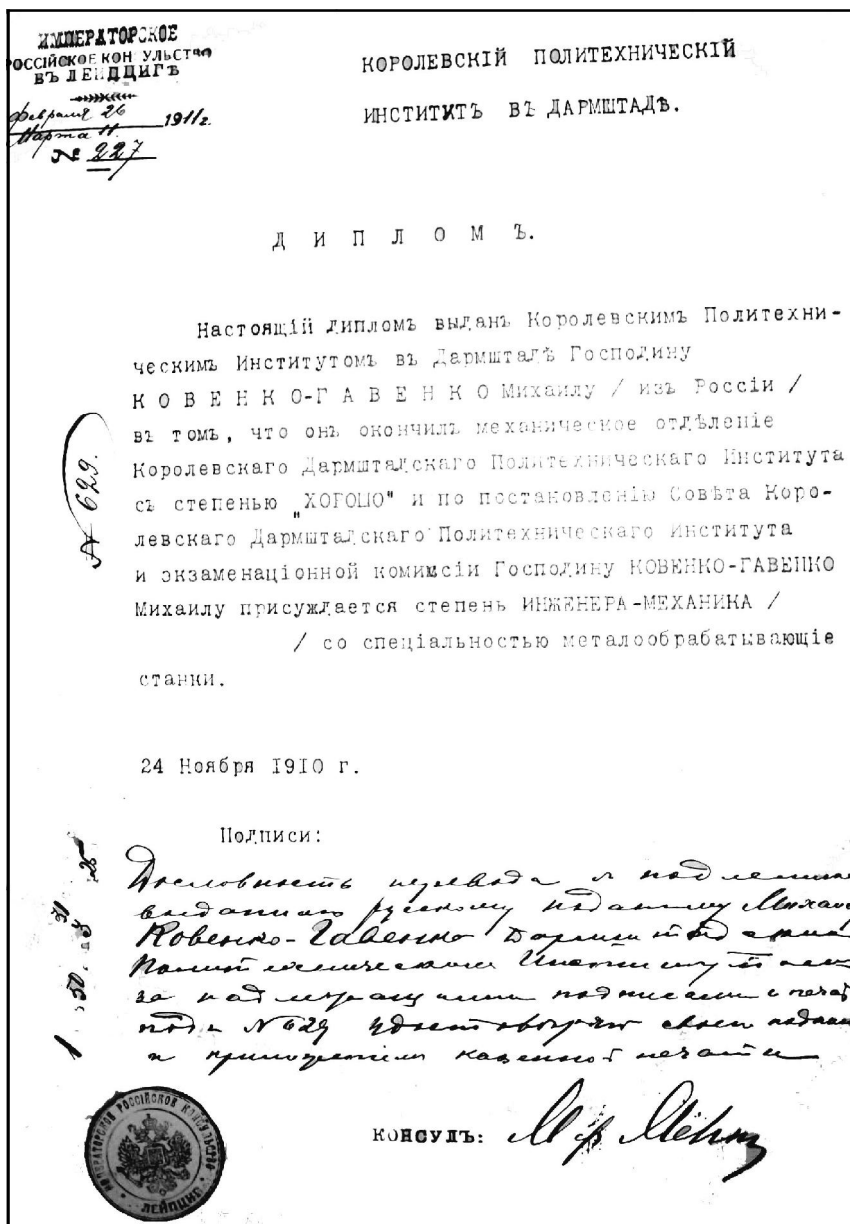

Метричний запис про народження М.Ковенка

Життя героїв часто повито таємницею. Це в повній мірі стосується і Михайла Ковенка. У біографіях про його місце народження зазначалося с.Грязне Охтирського повіту. І лише ознайомлення з особовою справою М.Ковенка у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (далі ЦДАВОВУ) дало можливість зробити деяке уточнення, адже виписка з метрики, видана його батькові, точно повторювала відому дату, проте місце народження вказувалось інше¹. У метричному записі №89 Преображенської церкви м.Білопільля за 8 листопада (за старим стилем) 1888 року з фондів Державного архіву Сумської області згадується про народження Михайла. Про батьків сказано: “Харьковской губернии, Ахтырского уезда, Краснопольской волости, деревни Грязной крестьянин Никита Спиридонов Гавенко и законная жена его Елена Ермолаева оба православные”². Імовірно батьки тимчасово жили в Білопільлі, де і судилося народитися майбутньому діячеві Української революції. До речі, до самої революції він носить подвійне прізвище Ковенко-Гавенко.

Пізніше доля кидатиме Михайла Микитовича в різні куточки України, та, мабуть, найміцніше він пов’язаний саме з Краснопільщиною та с.Грязне - батьківщиною своїх рідних. Про це свідчить і паспорт, виданий Славгородським волосним правлінням 29 липня 1911 року³.

25 серпня 1897 року він вступає до Люботинського двокласного училища, де навчається на відмінно. 1 листопада 1907 року вибуває "за бажанням батьків з третього відділення першого класу"⁴. Вони відправляють талановитого юнака для продовження навчання до Німеччини. Як видно з листа міністерства народної освіти за листопад 1910 року, М.Ковенко значиться серед вихованців Альтенбурзького технікуму, внаслідок чого йому дається відстрочка від військової служби⁵. 24 листопада 1910 року вже отримує диплом про закінчення механічного відділення Королівського Політехнічного інституту в Дармштадті за спеціальністю "металообробні верстати" з присвоєнням ступеня інженера-механіка⁶.

Диплом М.Ковенка

Інженер з гарною європейською освітою потрапляє на військову службу до 1-го Кавказького залізничного батальйону. В ЦДАВОВУ зберігається цікавий документ, який характеризує майбутнього винахідника та організатора українського війська. Це лист начальнику доріг з проханням залишити в батальйоні рядового Ковенка з огляду на особливу користь від роботи, яку він виконує як інженер. Лист підписано начальником технічного відділу служби тяги інженером Кржижановським⁷.

У 1914 році М.Ковенко близько 2 місяців працює помічником інженера з обслуговування млинів Харківського відділення торгового дому *“Абрам Волкеништейн і сини”*⁸. З жовтня 1915 до липня 1916 р. він служить завідувачем технічного бюро відділу механічних майстерень комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського союзу⁹.

Ще до початку Української революції М.Ковенко починає брати активну участь у політичному житті. Вступає до Української соціал-демократичної робітничої партії і як її представник у липні 1917 року стає членом Центральної Ради. Там він представляє і Всеукраїнську Раду робітничих депутатів. Наприкінці року Ковенко уже член Української партії соціалістів-самостійників. Він твердо стоїть на державницьких позиціях, усвідомлюючи водночас, що тільки народна воля може вирішити питання про майбутній державний устрій України. 17 вересня 1917 р. він стає директором Виборчого бюро у складі Генерального секретарства внутрішніх справ¹⁰. Воно займалося організацією виборів до Всеросійських установчих зборів і було прообразом сучасної Центральної виборчої комісії.

Першими кроками діяльності Виборчого бюро мали бути налагодження стосунків: з комісаром України при Тимчасовому уряді П.Стебницьким, із окружними комісіями; заснування періодичного органу для популяризації справи виборів в Україні; організація інструкторсько-інспекторських курсів з представників від губерній і повітів; встановлення зв'язку з *“Військвыборами”*¹¹. Але вже наприкінці грудня 1917 року М.Ковенко залишає роботу в бюро¹².

Подальша його доля пов'язана з організацією Вільного козацтва, яке покликане було стати засобом народної самооборони від численних збільшовичених дезертирів російської армії, що заповнили українські села, втікаючи з фронту додому. Особливо стали потрібними Україні вільні козаки після розв'язаної ленінським Раднаркомом війни проти Української Народної Республіки. У прикінцевих пунктах Пам'ятки Вільному козацтву, читаємо: *“...8. Большевики хотят накинутаи всій Україні свою волю й закони, вони хотят, щоб нами заправляли чужі люди і всякі “совѣти солдатскіхъ депутатовъ”, в яких сидять всякі заїзжі й чужі в нашіій Україні солдати, - цього не повинно бути: селянські, робітничі і військові українські з'їзди послали своїх представників до Центральної Ради і наказали їм правити Україною. Отож Центральна Рада є Парламент, голос всього населення України, і ніяких нам “совѣтов” не треба. У нас є своє правительство Центральна Рада та Генеральний Секретаріат: тільки їх слухатись треба і їм тільки коритись слід.*

9. *Хто має намір насильством захопити власть на Україні в свої руки і скинути нашу, законну всім народом нашим признану власть - Центральну Раду й Генеральний Секретаріат - з такими ворогами народу треба боротись усіма силами: коли це треба - арештовувати їх і віддавати під суд...*

12. *В великий і страшний час походу на нас, на нашу Україну большевиків і їхнього війська, вільне козацтво повинно допомогти українському військові і українському*

правительству врятувати свій край, своє господарство, своїх жінок, дітей і старих батьків від насильників большевиків. Вони хочуть лиха нашої землі і вільне козацтво, як і весь народ наш, не допустить до цього.

*Кожен вільний козак душу і тіло положить, щоб не допустити нашого краю до загибелі, а навпаки врятує його й охоронить...*¹³.

Основним тактичним підрозділом Вільного козацтва була сотня. Кількість бійців у ній була різна - від 55 до 700 чоловік. Сотні однієї волості об'єднувалися в курінь, курені - у полк, а полки цілої округи утворювали кіш. Старшина всіх рівнів була виборна. Сотенна старшина складалася з п'яти членів: сотника, писаря, скарбника, хорунжого та бібліотекаря. Сотня мала свій прапор, канцелярію і бібліотеку. Курінну старшину вибирали сотні волості, полкову - курені повіту, а кошову - полки округи¹⁴. Перший кіш Вільного козацтва було створено ще у квітні 1917 року на Київщині, а вже у серпні-вересні вільно-козацький рух охопив усю Україну, зокрема й Глухівський, Роменський, Лебединський, Новгород-Сіверський, Конотопський, Кролевецький та інші повіти. Серед його членів переважали хлібороби, учителі, учні старших класів. У 26 організаціях членами були офіцери - фронтовики, які через хворобу перебували вдома. Козакам видавалася зброя колишніх стражників або вилучена у населення¹⁵.

Слід зазначити виняткову заслугу Михайла Ковенка в організації київського Вільного козацтва, адже головний удар більшовиків мав бути завданий саме по столиці. Не спала й російська *"п'ята колона"* в самому місті, готуючись при нагоді перейти в *"последний и решительный"*. *"Коли в Києві було одержано ультиматум Ради Народніх комісарів, - згадував Дмитро Дорошенко, - ген. секр. С.Петлюра, за порозуміння з радою Вільного козацтва, наказав перевести мобілізацію вільних козаків, які мали стати залозами по містах і важніших залізничних станціях. 30 грудня в Києві на Софіївській площі відбувся парад Вільного козацтва з околиць. В параді взяло участь 16 курінів: Курінь заводу Гретера, Курінь двірця Київ-І, Демієвський, Байковський, Печерський, Арсенальний, Кур. Двірця Київ-ІІ, 3 Куріні Подільські, 2 Шулявські, 2 Лукіянівські, 2 Святошинські"*¹⁶. Згадані курені Вільного козацтва були організовані М.Ковенком. Його штаб знаходився в клубі *"Бесіда"* на Миколаївській вулиці. Крім цього, були сформовані сотні з робітників для охорони Центральної Ради та Генерального Секретаріату, які налічували 643 козаки. З робітників порту сформували Дніпровську сотню на чолі з прапорщиком Іваном Оліфером, яка так само підпорядковувалася інженеру Ковенку. Як зазначає історик П.Мірчук, в критичні дні січня 1918 року в Києві було вже 20 сотень Вільного козацтва під командою Ковенка, по 60 козаків у кожній. Це були переважно українські робітники з самого Києва та Київщини¹⁷.

Загони Вільних козаків М.Ковенка, за словами військового міністра М.Порша, були останньою надією столиці¹⁸, коли 16 січня 1918 року почалося антиурядове більшовицьке повстання на заводі *"Арсенал"*. Доречно згадати, що саме в цей вирішальний для української столиці час Михайла Микитовича було призначено військовим міністерством на посаду Особливого коменданта Києва. Правда, слово *"посада"* в цьому випадку навряд чи підходить. Сидіти не приходилось. Ведучи бої проти більшовиків, вільні козаки М.Ковенка, які наступали по Олександрівській вулиці, разом з Січовими Стрільцями Є.Коновальця та Гайдамацьким Кошем Слобідської України під командою С.Петлюри придушили цей небезпечний заколот.

Бувши особливий
 Комендант
 міста Києва

Поевигнення

Отже свідчу, що телеграфічним
 загоном Вілюнов Козацтва все час доводило з
 большевиками приймав участь в боях і ніколи
 себе нейтральним не оголошував в часи Київських
 боїв був прикомандирований до Вілюнов Козацтва
 полку і 26-го січня одержав від мене доручення
 прикривати дорогу відступу. Зазначений
 загон все цим не служив Україні
 Дерявці

Бувши особливий
 Комендант м. Києва

2-го лютого 1918 р. М. Ковенка

Автограф особливого коменданта м.Київ М.Ковенка. 1918 р.

Тоді ж, у січні 1918 року, виникла змова лівих українських есерів з більшовицьким "урядом" у Харкові, який бачив, що симпатії українців на боці Центральної Ради, а не більшовиків. Вона полягала в намірі ліквідувати Центральну Раду нібито "руками самих українців" і проголосити у Києві "владу Рад". Пікантність цієї змови була в тому, що її закулісним режисером виявився сам Генеральний Секретар внутрішніх справ В.Винниченко. У цій загрозливій ситуації єдиним, хто проявив рішучість, був особливий комендант Києва М.Ковенко. Він викрив і арештував частину змовників прямо у приміщенні Центральної Ради, на засіданні есерівської фракції¹⁹. Як згадує Д.Дорошенко "... Він зваживсь на такий вчинок, на який мало хто пішов би з офіційних провідників українського життя ... Але своїм вчинком він вирятував ситуацію. Старий Грушевський аж бороду на собі рвав від такого порушення конституційно-парламентських звичаїв, але діло було зроблено і повороту назад не

було”²⁰. І продовжує: *“Цікава фігура був цей Ковенко. Інженер з фаху і дуже талановитий винахідник, він уявляв з себе типового представника революційної доби, в якому особиста відвага і рішучість змішувались з певним авантюризмом і неперемінливістю в засобах”*²¹. Мабуть, галицько-буковинський комісар Д.Дорошенко мав підстави так говорити, бо і на собі відчув, що для особливого коменданта не існує умовностей, чинів і посад, коли йдеться про долю України: *“Вночі з 14 на 15 січня мене розбудив дзвінок телефону. Схоплююсь, підходжу, питаю - хто такий? Відповідь - комендант міста Києва Ковенко. - “Чим можу служити?” - “Така річ, пане комісаре: нам потрібен ваш автомобіль, реквізуємо, але пізніше, коли ви довідаєтесь, задля чого беремо вашу машину, самі будете дякувати”*²². Вранці, коли Д.Дорошенко пішки прийшов до міністерства військових справ, то довідався, що вночі, коли вибухнуло більшовицьке повстання на Печерську, саме завдяки швидкому реагуванню вільних козаків, які обложили заколотників в арсеналі, Київ не був захоплений повністю. *“Так і на цей раз Ковенко врятував ситуацію. Справді, він мав рацію забрати авто, бо воно дійсно було йому потрібне”*²³, - згадує Дорошенко.

2 лютого козаки, офіцерські загони та січові стрільці очистили вулиці Києва від повсталих, через два дні капітулював *“Арсенал”*, але червоноармійці Муравйова зайняли Дарницю і мости через Дніпро. Керовані більшовиками російські частини, які йшли з фронту, захопили Проскурів, Жмеринку, Козятин і Бердичів. Створювалася реальна загроза оточення захисників Києва. У ніч на 8 лютого уряд і члени Центральної Ради покинули місто під охороною січових стрільців Галицько-Буковинського куреня Є.Коновальця. Відхід військ прикривали вільні козаки М.Ковенка²⁴.

Коли Центральна Рада, отримавши військову допомогу Німеччини та Австро-Угорщини, розпочала очищати українську землю від російсько-більшовицьких військ, попереду частин союзників ішли вільні козаки.

Проте 5 квітня 1918 року вийшов наказ військового міністра Жуковського, у якому було сказано: *“Тепер настав час, коли Україна мусить перейти до будівництва міцної своєї держави і стати на певний твердий ґрунт, а козакам - перейти до своєї звичайної праці. Підкреслюючи то велике діло, котре зробили Вільні Козаки, допомагаючи Українській Державі дійти до сучасного становища - висловлюю свою щирі подяку Вільним Козакам за таку глибоку відданість ідеї України, особливо козакам Робітничого куреня Вільного Козацтва, його старшинам на чолі з п. Ковенко”*²⁵. Іншими словами, після такої подяки структури Вільного козацтва розпускалися. Ті, хто захищав українську владу до останнього подиху, виявилися непотрібними. Слід зазначити, що вільні козаки ніколи, м'яко кажучи, не користувалися прихильністю соціалістичних лідерів Центральної Ради, які і на саму Українську революцію дивилися через призму лівих ідей. У свій час тільки партійний квиток М.Ковенка як члена УСДРП (до якої він в кінці 1917-го належав уже більше формально), врятував Вільне козацтво від розформування, а йому самому дозволив обійняти посаду коменданта Києва²⁶. Саме недалекоглядна політика, а точніше, політиканство окремих діячів Центральної Ради змусили М.Ковенка покинути її разом з кількома однодумцями. Згодом він отримує нове, важливе призначення. 9 березня 1918 року він стає представником міністерства закордонних справ УНР при військовому аташе уряду Німеччини²⁷. Після 29 квітня 1918 року, коли до влади прийшов гетьман П.Скоропадський, Михайло Микитович покладає певні надії на нього як на твердого державника і повертається в Україну. Але оточення гетьмана, яке складалося переважно з російських офіцерів та чиновників, *“духом”* відчувало в колишньому

особливому коменданті небезпеку. Інтриги проти М.Ковенка стали постійним супутником його життя. Сам же П.Скоропадський ставився до нього прихильно. *“Це була енергійна і смілива людина. За часів мого гетьманування цей Ковенко приходив до мене кілька разів з різними проектами боротьби з більшовизмом, але після даних розвідки він в той-же час сам підготовлював повстання проти мене. Скільки тут правди, я не знаю. У всякім разі в січні місяці Ковенко виявляв багато особистої відваги, енергії і організаторської ініціативи, а його полк з київських заводських робітників був одною з кращих частин Вільного Козацтва”*²⁸, - писав у своїх Споминах гетьман.

На письмову пропозицію самого Михайла Микитовича, його призначають директором київського арсеналу. Характерно, що в заяві до гетьмана він переконує його звернути особливу увагу на *“Арсенал”* як постійне джерело небезпеки з боку прихованих більшовиків²⁹. Згодом М.Ковенко займеться несподіваною для тих, хто його знав, справою - журналістикою. Спочатку - як член управи видавничої спілки *“Книгозбірня”*, що розташовувалась по вул. Бессарабській 2³⁰. Потім - як редактор газети *“Україна”*, яка виходила в Кам'янці-Подільському 1919 року³¹. За Директорії УНР М.Ковенко обіймав посаду голови Верховної слідчої комісії по боротьбі з контрреволюцією³². Зрозуміло, що недоброзичливців у нього стає не менше, аніж друзів. За інформацією Р.Ковалю, на початку 1919 року Ковенко стає особливим комендантом Вінниці та околиць³³. На сьогодні про цей період його життя відомо мало.

З 1920 року Михайло Микитович живе на еміграції в Румунії³⁴. Можна б сказати, що на цьому його слід загадково губиться. Так стверджується в усіх біографіях. Але нещодавно з'явилася надія простежити й емігрантський період його життя. У протоколах засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті, досліджених В.Власенком, у записі від 5 грудня 1922 року згадується п. Ковенко, якому надіслали *“циркулярний лист про організацію секцій в місцях найбільшого осідку Української еміграції”* до Текучію. Там він мешкав³⁵. У пізнішому листуванні, коли постало питання залучення М.Ковенка до співпраці в зазначеному товаристві, вирішено було утриматись від цього, з огляду на те, що у 1919 р. він був головою слідчої комісії Директорії УНР по боротьбі з контрреволюцією. Але при цьому голова філії Кость Мацієвич відзначав: *“Що стосується п.Ковенка, то при всіх своїх хибач він є відомий здавна, як щирий патріот, який змагавсь за самостійність України вже тоді, коли більшість наших сучасних діячів навіть і не числила себе українцями”*³⁶.

Отже, вищенаведене свідчить про неабиякі організаторські здібності Михайла Ковенка, його рішучість у боротьбі за збереження української державності. Перспективними, на наш погляд, є дослідження еміграційного життя відомого громадсько-політичного діяча Української революції 1917-1921 рр.

¹ЦДАВОВУ, ф.3558, оп.1, спр.1, арк.1-1зв.

²ДАСО, ф.744, оп.1, спр.78, арк.37зв.

³ЦДАВОВУ, ф.3558, оп.1, спр.1, арк.6.

⁴Там само, арк.3.

⁵Там само, арк.4.

⁶Там само, арк.5.

⁷Там само, арк.21.

⁸Там само, арк.8.

⁹Там само, арк.12.

¹⁰Кудлай О. Діяльність народного міністерства внутрішніх справ УНР // <http://www.history.org.ua/journal/2005/2/6.pdf>

- ¹¹Там само.
¹²Там само.
¹³Вільний козак. - 1918. - 15 січня. - С.4.
¹⁴Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.116.
¹⁵Міліція України: історичний нарис, портрети, події. - К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2002. - С.30.
¹⁶Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. - Т.1. - Ужгород: "Свобода", 1932. - С.372.
¹⁷Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). - Торонто, 1957. - С.15.
¹⁸Полонська-Василенко Н. Історія України. - К.: "Либідь", 1993. - С.479.
¹⁹Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). - Торонто, 1957. - С.15.
²⁰Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914-1920. - Мюнхен: "Українське видавництво", 1969. - С.216.
²¹Там само. - С.215.
²²Там само. - С.217.
²³Там само. - С.218.
²⁴Кравцевич-Рожнецький В. Озброєна еліта нації // <http://www.dt.ua/3000/3150/36367/>
²⁵Там само.
²⁶Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). - Торонто, 1957. - С.14-15.
²⁷ЦДАВОВУ, ф.3558, оп.1, спр.1, арк.11.
²⁸Скоропадський П. Спомини. - К.: "Україна", 1992. - С.54.
²⁹ЦДАВОВУ, спр.3, арк.12-12зв.
³⁰Там само, спр.2, арк.16.
³¹Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.116.
³²Там само.
³³Коваль Р. Київ. Гарячий січень 1918-го // http://www.geocities.com/nezboryma_nacia/1_05/1918.html
³⁴Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.116.
³⁵З історії виникнення філії Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті (до 85-річчя з дня заснування громадської організації української еміграції у Румунії) / Передмова, упорядкування і коментарі В.М.Власенка // Сумська старовина. - 2007. - №№XXI-XXII. - С.87.
³⁶Там само. - С.102.

Иванущенко Г.Н. Особый комендант (К биографии Михаила Ковенко).

Освещена биография известного военного и общественного деятеля, участника Украинской революции 1917-1921 гг. Михаила Ковенко. Раскрыта его роль в организации сети подразделений Вольного казачества и ликвидации большевистского переворота в Киеве 1918-1919 гг.

Ivanushchenko G.M. A special commandant (to the biography of Mykhaylo Kovenko).

The biography of Mykhaylo Kovenko, who was a famous military and public figure, a participant of Ukrainian revolution (1917-1921), is covered in the publication. His role in the organization of Free Cossacks detachments and suppression of Bolsheviks' coup in Kyiv in 1918-1919 is also covered in the article.

Отримано 26.04.2010

ГЛУШАН О.В.

**С.В.БОРОДАЄВСЬКИЙ - ПРОФЕСОР КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ
ЕМІГРАЦІЙНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Розглядається педагогічна діяльність українського вченого С.В.Бородаєвського у вищих навчальних закладах, створених українською еміграцією у Чехо-Словацькій Республіці у 20-30-х роках ХХ ст., зокрема аналізується його внесок в організацію та розвиток вищої кооперативної освіти в Українській господарській академії.

Дослідження громадсько-політичних, культурних, наукових, освітніх процесів у середовищі української еміграції міжвоєнного періоду неможливе без всебічного вивчення життєдіяльності тих особистостей, що брали безпосередню участь у цих процесах, своїми діями і вчинками визначали їх хід та наслідки. До таких визначних, але маловідомих, постатей української еміграції належить уродженець м.Охтирка на Сумщині Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942) - вчений, громадський і державний діяч, організатор та дослідник українського й міжнародного кооперативного руху, енергійний учасник культурно-освітнього життя української еміграційної спільноти у Чехо-Словацькій Республіці (ЧСР).

Життєвий шлях і наукова спадщина С.В.Бородаєвського в окремих проявах й аспектах неодноразово ставали об'єктом дослідження як за його життя, так і після смерті. Однак праці сучасників ученого витримані здебільшого в рецензійному, довідково-інформативному чи публіцистичному стилях¹. У радянський час дослідження життя і наукової діяльності С.В.Бородаєвського не проводилися. Його ім'я, що в 20-х роках ХХ ст. ще значилося в робочих матеріалах Постійної комісії ВУАН для складання біографічного словника українських діячів², згодом було зовсім викреслене з енциклопедичних довідників. Лише деякі дослідники наважувались робити поодинокі посилання на праці вченого, не вдаючись до їх ґрунтовного аналізу³. Цікаві описи важливих подій з життя С.В.Бородаєвського знаходимо переважно у працях істориків з української діаспори⁴. У них подано коротку біографію вченого, відображено його внесок в українську та світову науку, засвідчено участь у численних міжнародних наукових конференціях, з'їздах і конгресах. Перші ж серйозні спроби проаналізувати життєдіяльність, підсумувати й оцінити науковий доробок С.В.Бородаєвського були зроблені лише на межі ХХ-ХХІ ст., коли історична наука звільнилася від ідеологічних табу, а дослідники отримали вільний доступ до архівних фондів. У низці фахових публікацій наведено цікаві факти з життя, науково-педагогічної, державної та громадської діяльності вченого, окреслено його наукові здобутки⁵. Невеликі за обсягом біографічні дані про нього вміщено у сучасній довідково-енциклопедичній літературі⁶.

Разом з тим, досі не стала предметом спеціального вивчення викладацька діяльність С.В.Бородаєвського, зокрема його роль і внесок у розвиток української вищої кооперативної освіти. З огляду на це, метою даної розвідки є висвітлення педагогічної діяльності вченого в українських вищих навчальних закладах, що діяли на теренах ЧСР у 20-х - на початку 40-х років ХХ ст.

Українська еміграційна спільнота в ЧСР, не полишаючи віри у повернення в найближчому часі на рідні терени, використовувала час вимушеного перебування в еміграції для підготовки кваліфікованих спеціалістів для розбудови нового політичного,

економічного, духовного ладу на звільнених від радянського панування українських етнічних землях. Підготовка ця велася у створених за моральної та матеріальної підтримки чехословацького уряду українських еміграційних вищих навчальних закладах - Українському вільному університеті (УВУ) (1921-1945, Відень, Прага), Українській господарській академії (УГА) (1922-1935, Подєбради), Українському високому педагогічному інституті імені Драгоманова (1923-1933, Прага) та Українському технічно-господарському інституті позаочного навчання (УТГІ) (1932-1945, Подєбради). В УГА й УТГІ вагома роль відводилася підготовці економічних кадрів, зокрема кооператорів⁷. Спеціальна підготовка у галузі кооперації здійснювалася й на факультеті права і суспільних наук УВУ⁸.

С.В.Бородаєвський був професором кооперації трьох вищезгаданих закладів. Варто зазначити, що свою педагогічну діяльність він розпочав ще у Санкт-Петербурзі, де читав лекції з теорії кооперативного кредиту на Вищих комерційних курсах М.В.Победінського (з 1910 р.) та у Політехнічному інституті (з 1915 р.), згодом - з історії кооперації в Західній Європі в Одеському політехнічному інституті (1919 р.)⁹. Однак у той час визначальною в житті вченого була чиновницька та громадсько-політична діяльність.

З переїздом С.В.Бородаєвського до ЧСР у 1923 р. науково-педагогічна діяльність стала основним його заняттям. Ще у травні 1922 р., перебуваючи у Франції, він заочно був обраний доцентом, а у січні 1924 р. - професором УГА, очолював кафедри кредитової кооперації, згодом - кооперації продуцентів та історії кооперації у цьому навчальному закладі¹⁰. Одночасно, з 1923 р., С.В.Бородаєвський працював в УВУ на умовах погодинної оплати¹¹. Майже 20 років (до своєї смерті у 1942 р.) він очолював кафедру кооперації цього університету. Особливо значним був внесок вченого у розбудову кооперативного підвідділу економічно-кооперативного факультету УГА. Так, коли розроблялися програми чотирирічного навчання в Академії, С.В.Бородаєвським у погодженні з Б.М.Мартосом було підготовлено проект програми навчання у VIII семестрі на кооперативному підвідділі¹².

Окрім прямих педагогічних обов'язків (ведення лекційних і практичних курсів, керування дипломними проектами, робота у складі іспитових та ригорізаційних комісій), С.В.Бородаєвський сумлінно виконував різноманітні адміністративні доручення в УГА й УВУ. Протягом чотирьох академічних років (з 1928 до 1932) вчений обирався деканом економічно-кооперативного факультету УГА¹³. Роки деканства С.В.Бородаєвського співпали з найскладнішим періодом в історії Академії - періодом її фактичної ліквідації. Одночасно, протягом 1930/31 та 1931/32 академічних років, він виконував обов'язки проректора на факультеті права і суспільних наук УВУ¹⁴.

Серед курсів і спецкурсів, які вів учений в УГА та УВУ, були теорія кооперації, історія кооперації, історія української кооперації, сільськогосподарська кооперація, кооперація продуцентів, кооперація споживачів, кредитова кооперація, асекураційна кооперація, кооперативний збут, хлібна торгівля, принципи кооперативного законодавства, кооперативне право, кооперативний кредит, кооперативна преса, кооперація серед слов'ян, міжнародні кооперативні організації та ін. Розроблені ним програми цих курсів були новаторськими, бо в програми навчання європейських вищих навчальних закладів ці дисципліни ввійшли пізніше і були великою рідкістю в 30-х роках ХХ ст.¹⁵ С.В.Бородаєвський ретельно готувався до викладу того чи іншого курсу, ґрунтовно опрацьовуючи наукову літературу, резолюції відповідних міжнародних з'їздів та конгресів, кооперативне законодавство різних країн, статuti, діловодство,

баланси і звіти окремих кооперативів, їх союзів, міжнародних кооперативних організацій, статистичні відомості про їх діяльність у бібліотеці Міжнародного кооперативного союзу (Лондон), книгозбірні Кооперативного відділу Міжнародного бюро праці (Женева), бібліотеці при Лізі Націй (Женева), кооперативних союзах Франції та Німеччини, які відвідував під час наукових відряджень і літніх канікул.

Крім ґрунтовної теоретичної підготовки, значна увага приділялася розвитку практичних умінь та навичок студентів. Наприклад, до практичних вправ на економічно-кооперативному факультеті УГА включалися години занять в кооперативному семінарі, екскурсії на фабрики, кооперативні і муніципальні підприємства¹⁶. С.В.Бородаєвський керував загальним і спеціальним (для студентів IV курсу кооперативного підвідділу) семінарами кооперації (разом з Б.М.Мартосом), вів кооперативний семінар в УВУ. На їх засіданнях обговорювалися актуальні питання теорії та практики кооперації, розвиток міжнародного кооперативного руху, діяльність видатних кооператорів, тогочасний стан кооперації на українських землях, заслуховувалися й дискутувалися реферати студентів та доповіді керівників семінару, подавалися рецензії на нові видання в галузі кооперативної літератури тощо¹⁷. Такі заняття в кооперативних семінарах давали студентам змогу глибше простудіювати окремі питання з царини кооперації, а також сприяли їх підготовці до самостійної наукової роботи.

Однак особливе значення у практичній підготовці майбутніх кооператорів надавалося відбуванню практики у зразкових кооперативах, створених при Академії: споживчих *“Україна”* і *“Відродження”*, виробничому *“Праця”* та кредитовому *“Єдність”*. Останнє повстало завдяки ініціативі та зусиллям С.В.Бородаєвського як *“навчально-допомогова установа при кафедрі кредитової кооперації”*¹⁸. Він очолив організаційну комісію, розробив статут, безпосередньо відповідав за фінансові операції кредитного товариства. Роль такої практики для студентів, дійсно, важко переоцінити. Як зазначав у доповідній записці Б.М.Мартос, *“відбуваючи вправи в кооперативах, студенти знайомляться з деталями ведення справи (загальні збори, засідання керуючих органів, дозвіл на видачу позик, встановлення кредитоздатності, ведення кооперативного господарства, торговельні операції, калькуляція у власному виробництві і т.д., і т.д.), а також, що далеко важніше перевіряють на практиці кооперативні принципи, придатність їх до життя, вчать ся полагоджувати конфлікти інтересів, що виникають в кожній організації (між членами товариства та органами управління, між правлінням, радою та нанятими службовцями), вчать ся систематичності праці, розмежуванню компетенцій і т.и.”*¹⁹. Окрім здійснення своїх безпосередніх навчальних функцій, ощадно-позичкове товариство *“Єдність”* відіграло важливу роль в організації самопомогі, наданні матеріальної та моральної підтримки українським студентам, вимушеним навчатися на чужині.

Значно ускладнювала підготовку фахівців кооперативної справи відсутність відповідної навчальної літератури. Професорсько-викладацький склад докладав усіх зусиль для усунення цієї перешкоди. С.В.Бородаєвський передав в дарунок Академії власну бібліотеку кооперативної літератури на іноземних мовах²⁰. Дарував вчений книги і бібліотеці, створеній при семінарі кооперації УВУ²¹. Також він підготував 4 підручники у галузі кооперативної науки, виданих УГА: *“Історію кооперативного кредиту”*, *“Історію кооперації”*, *“Кооперативний збут”*, *“Теорію і практику кооперативного кредиту”*. Ці роботи поєднували у собі риси навчальних посібників та монографічних досліджень з зазначеної проблематики і отримали схвальні відгуки

рецензентів як такі, що збагатили *“не лише українську наукову літературу, а і загальну літературу свого предмету”*²². Найвизначнішою з поміж них була *“Історія кооперації”*, що *“своєю методологічною побудовою і поданням фактичного матеріалу набагато перевищує подібні праці французьких, німецьких та англійських авторів”* і *“на той час уважалася найповнішою історією кооперативного руху в Західній Європі”*²³.

Визначальною рисою як наукових робіт, так і лекційних викладів С.В.Бородаєвського було прагнення *“давати як можна новіші відомості про сучасний стан кооперації в різних країнах”*²⁴. Будучи членом Міжнародного кооперативного альянсу, Міжнародного інституту кооперативних студій у Базелі, Міжнародного наукового інституту кооперації в Парижі та інших науково-дослідних кооперативних установ і організацій, регулярно беручи участь у їхніх конгресах, конференціях, з'їздах, вчений знайомив з рішеннями та постановами останніх своїх колег-викладачів, професорських стипендіатів, студентів, подаючи докладні реферати-звіти на академічних засіданнях професорської колегії факультету права і суспільних наук УВУ, засіданнях семінарів кооперації, публічних наукових викладах перед студентськими громадами Праги, Подєбрад, Брна, Прішбама.

С.В.Бородаєвський не лише примножував, а й активно пропагував здобутки української вищої кооперативної освіти в еміграції серед міжнародних науково-педагогічних кіл. Як видно зі звіту вченого про його участь у Міжнародній кооперативній конференції, що проходила з 21 до 26 березня 1924 р. у Празі, у ході роботи форуму він інформував видатних діячів міжнародного кооперативного руху Ш.Жида, Г.Мея (генеральний секретар Міжнародного кооперативного альянсу), Г.Кауфмана (Німеччина), Пуасона (Франція), д-ра Фоке (представник кооперативного відділу Міжнародного бюро праці) та ін. про роботу Академії щодо поширення кооперативних знань та ідей серед української еміграційної спільноти. Результати цих заходів були вагомими: Ш.Жид пообіцяв надіслати Академії курс своїх лекцій, а Г.Мей - усі друковані видання МКА, а також розмістити на сторінках Бюлетеня МКА статті про УГА, її економічно-кооперативний відділ та про українську еміграцію й кооперацію загалом²⁵.

Разом з Б.М.Мартосом С.В.Бородаєвський організував участь кооперативного підвідділу УГА в Міжнародній кооперативній виставці, що проходила у рамках XI Міжнародного кооперативного конгресу у Генті з 15 червня до 15 вересня 1924 р. Відвідувачам виставки й учасникам конгресу була роздана підготовлена ним брошура французькою мовою про стан кооперативної освіти в УГА²⁶. Вона повідомляла про єдину на той час вищу кооперативну школу у світі, створену емігрантами з України, та викликала велике зацікавлення в учасників конгресу і відвідувачів виставки. У цій роботі вчений обґрунтував необхідність і намітив основні шляхи координації зусиль міжнародної наукової спільноти у справі вивчення досвіду й розробки принципів організації вищої кооперативної освіти у різних країнах²⁷. Серед них - скликання в Празі у 1925 р. Міжнародного конгресу з вищої кооперативної освіти. Вчений не обмежився декларуванням цього наміру, але й провів попередні перемовини в міністерствах закордонних справ та землеробства ЧСР щодо реалізації цього проекту²⁸.

С.В.Бородаєвський охоче ділився власним досвідом і переймав досвід викладання кооперативних дисциплін своїх колег з інших країн під час проведення міжнародних конференцій професорів-викладачів кооперації у вищих навчальних закладах (Гент, 1924 р.; Базель, 1931 р.)²⁹. Вчений доповідав про постановку вищої кооперативної освіти в УГА та УВУ також на засіданні III (кооперативної) секції XV

Міжнародного аграрного конгресу (Прага, 1931 р.)³⁰ та I Конференції Міжнародного інституту кооперативних студій (Базель, 1931 р.)³¹.

Варто згадати, що С.В.Бородаєвський своєю працею в УТГІ спричинився до розвитку заочної (навіть, у більшій мірі, кореспонденційної) форми підготовки кооператорів. Відповідаючи за курси історії кооперації, кооперативного кредиту, хлібної торгівлі, страхової кооперації, кооперативного права, історії української кооперації, вчений спеціально розробляв лекції, що надсилалися студентам; шляхом індивідуального листування вів додаткове інструктування окремих слухачів; на сторінках журналу шкільного листування відповідав на запитання, давав поради, роз'яснював незрозумілі та складні для самостійного опанування питання; перевіряв надіслані контрольні та іспитові завдання тощо³².

Отже, палкий прихильник встановлення кооперативного ладу, С.В.Бородаєвський був не менш палким прихильником ідеї широкого розвитку вищої кооперативної освіти як *“найбільш точної гарантії поступових успіхів кооперації в різних країнах”*³³. Працюючи в УГА, УТГІ й УВУ, він доклав максимум зусиль для її реалізації: брав участь у розробці планів навчання кооператорів; розробив і викладав ряд нових лекційних курсів з кооперативних дисциплін; організував навчальний кредитний кооператив для практичної підготовки студентів; пропагував здобутки української вищої кооперативної освіти серед міжнародних освітянських кіл тощо. Гідним результатом цих зусиль став вагомий внесок вченого у створення в складних умовах еміграційного життя, за відсутності державної підтримки, сталого фінансування, належної матеріальної й технічної бази кількох вищих навчальних закладів *“з так добре й так повно розробленим планом навчання й практичних вправ по кооперації”*³⁴.

³⁰Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922-1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради-Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972. - Т.ІІІ. - Нью-Йорк, 1972. - С.59-66; Мironович Д. Проф. Сергій Бородаєвський // Краківські вісті. - 1942. - 14 лютого. - С.3.

³¹Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф.Х, од.зб.4791, арк.10зв.; од.зб.4792, арк.26зв.-27.

³²Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX в. - М.: Наука, 1988. - 260 с.; Пажитнов К.А. Історія світової кооперації. - К.: Книгоспілка, 1928. - 278 с.

³³Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). - Мюнхен, 1965. - С.27-28; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - С.114-115.

³⁴Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. - Донецьк: ПРОЕКТ, 2000. - С.205-206; Власенко В.М. Сергій Бородаєвський (1870-1942) // Українські кооператори. Історичні нариси / С.Гелей (ред.). - Львів: Коопосвіта, 1999. - Кн.1. - С.201-210; Власенко В.М., Власенко В.В. Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського) // Сумський історико-архівний журнал. - 2005. - Вип.І. - С.11-22; Глушан О.В. С.В.Бородаєвський про кооперацію у Чехословаччині // Університет. - 2009. - №3. - С.77-82; Вона ж. С.В.Бородаєвський: документи до біографії // Пам'ятки: археографічний щорічник. - 2009. - Т.10. - С.124-137; Злупко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії. - Львів: Євровіт, 2004. - С.306-308, 349-350 та ін.

³⁵Бенч Н. Бородаєвський // Народжені Україною. Меморіальний альманах. - Т.1: А-К. - К.: Євроімідж, 2002. - С.248-249; Бородаєвський С.В. // Хто є хто в економічній історії України: Навчальний посібник-довідник / За ред. Ю.М.Чекушиної. - Дніпропетровськ: РВК НГУ, 2002. - С.11-12; Власенко В.М. Бородаєвський // Енциклопедія Сучасної України. - Т.3: Біо-Бя. - К., 2004. - С.358; Він же. Бородаєвський // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - 2-е вид., перероб. та доп. - Суми: РВО “АС-Медіа”, 2004. - С.48-49; Марочко В.І. Бородаєвський // Енциклопедія історії України. - Т.І: А-В. - К.: Наук. думка, 2003. - С.351.

³⁶Див.: Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - Т.І. - Нью-Йорк, 1959. - 248 с.; Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922-1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради-Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972. - Т.ІІІ. - 280 с.

- ⁸Див.: Український В. Університет в Празі в роках 1926-1931. - Прага, 1931. - 200 с.
- ⁹Власенко В.М., Власенко В.В. Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського) // Сумський історико-архівний журнал. - 2005. - №I. - С.15-16.
- ¹⁰Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - Т.І. - С.39.
- ¹¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.3859, оп.1, спр.230, арк.151.
- ¹²Там само, ф.3795, оп.1, спр.432, арк.21-21зв.
- ¹³Там само, спр.392, арк.161, 349, 384, 403.
- ¹⁴Там само, ф.3859, оп.1, спр.258, арк.78, 544.
- ¹⁵Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922-1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради-Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972. - С.60.
- ¹⁶Там само. - С.62-63.
- ¹⁷ЦДАВО України, ф.3795, оп.5, спр.163.
- ¹⁸Там само, оп.1, спр.134, арк.106.
- ¹⁹Там само, спр.325, арк.211.
- ²⁰Там само, ф.4000, оп.1, спр.17, арк.27.
- ²¹Там само, ф.3859, оп.3, спр.11, арк.186.
- ²²Там само, оп.1, спр.245, арк.256.
- ²³Винар Б. Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). - С.28.
- ²⁴ЦДАВО України, ф.3859, оп.1, спр.245, арк.256.
- ²⁵Там само, ф.3759, оп.1, спр.320, арк.128-129.
- ²⁶Borodaewsky S.W. L'enseignement Superieur Cooperatif: a l'Academie Polytechnique Ukrainienne en Tchecoslovaquie. - Gand: Societe cooperative, 1924. - 20 s.
- ²⁷Ebid. - S.15-19.
- ²⁸ЦДАВО України, ф.3795, оп.1, спр.320, арк.185.
- ²⁹Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - С.578.
- ³⁰Український В. Університет в Празі в роках 1926-1931. - С.115.
- ³¹ЦДАВО України, ф.3859, оп.1, спр.274, арк.370зв.
- ³²Там само, ф.3879, оп.1, спр.219, арк.1-1зв.
- ³³Borodaewsky S.W. L'enseignement Superieur Cooperatif: a l'Academie Polytechnique Ukrainienne en Tchecoslovaquie. - S.19.
- ³⁴ЦДАВО України, ф.3795, оп.1, спр.344, арк.38.

Глушан Е.В. С.В.Бородаевский профессор кооперации украинских эмиграционных высших учебных заведений.

Рассматривается педагогическая деятельность украинского ученого С.В.Бородаевского в высших учебных заведениях, созданных украинской эмиграцией в Чехо-Словацкой Республике в 20-30-х годах XX в., в частности анализируется его вклад в организацию и развитие высшего кооперативного образования в Украинской хозяйственной академии.

Glushan O.V. S.V.Borodaevsky is the professor of co-operation of the Ukrainian emigratory higher educational institutions.

There is considered the pedagogical activity of the Ukrainian scientist S.V.Borodaevsky in the higher educational institutions created by the Ukrainian emigration in Czecho-Slovak Republic in the 20-30ies of the XX century, in particular there is analyzed his contribution to the organization and development of the higher co-operative education in the Ukrainian economic academy.

ДУБИК М.Г.

НІМЕЦЬКІ ПІДПРИЄМСТВА В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941-1944 рр.)

У статті аналізуються причини та умови функціонування німецьких підприємств на окупованій території України, процес розгортання та завершення їхньої діяльності. Надаються дані щодо кількості підприємств по галузях та перелік найбільш значних фірм.

Зміна економічної політики щодо окупованих східних областей після провалу “бліцкрига” призвела у 1942-1943 рр. до відновлення діяльності підприємств не тільки добувної, але й обробної промисловості, причому першочерговим завданням було відновити важку та машинобудівну галузі. Якщо влітку 1941 р. використання потужностей окупованих областей передбачалося тільки після закінчення війни, то на початку 1942 р. було переглянуто цю позицію, і постало нове завдання - забезпечення німецької армії на східному фронті. Затяжний характер війни призвів до перегляду поглядів стосовно місцевого населення: використання трудових ресурсів населення та військовополонених як в окупованій Україні, так і у Третьому райху було з економічної точки зору виправданим, але суперечило попереднім політичним планам Німеччини щодо України. Реальне життя вносило корективи в політику, та здійснення економічних кроків на окупованій території у 1942-1943 рр. відрізнялося від визначеної раніше загальної економічної політики Третього райху щодо України.

В історіографії Другої світової війни та окупаційної політики, зокрема, тема проведення економічної політики на Сході є досить розробленою, як у вітчизняній, так і зарубіжній. Ця широка тема висвітлювалася протягом усього післявоєнного періоду. Натомість питання функціонування іноземних приватних підприємств та фірм досліджувалося, насамперед за браком джерел, тільки поверхово та ілюстративно, комплексного аналізу цієї теми не було зроблено. Можна назвати тільки кілька праць, в яких було здійснено спробу перейти від загального висвітлення економічної політики на Сході до конкретного її втілення в окремих галузях, на окремих підприємствах. У цьому сенсі можна визначити дисертацію Йозефа Верпупа “Цілі і практика німецького воєнного господарства у Радянському Союзі”¹, який проаналізував стан справ по окремих галузях промисловості. Дуже важливим підґрунтям для проведення економічного аналізу заходів на східних землях стала публікація у 1991 р. звіту Господарського штабу “Схід”².

У правовому сенсі тимчасово окуповані області СРСР вважалися не “окупованими землями”, а безпосередньо підпорядкованими райху областями. Створені адміністрації не передавали в райх “окупаційні кошти”, як це було в інших країнах, а податки та відрахування стягувалися безпосередньо до бюджету райху.

Спеціальна директива райхсміністра окупованих східних областей А.Розенберга від 23.01.1942 р. під назвою “Обов’язкова постанова про відбудову промислового господарства у знов зайнятих східних областях”³ передбачала відбудову насамперед найбільш важливих з господарської точки зору областей, які були відносно не пошкодженими та які стали б зародками нового економічного порядку, початком для відбудови великих областей. У цій директиві перераховувалися галузі та підприємства, які підлягали відбудові. До їх числа входили енергетичне та вугільно-рудне господарство, видобуток торфу та паливних сланців, видобуток та переробка нафти,

видобуток марганцевої руди, виробництво каучука, заготівля льону, коноплі та бавовни, транспортні підприємства та підприємства для виробництва транспортних засобів, заводи з виробництва будівельних матеріалів, підприємства щодо виробництва та ремонту сільськогосподарських машин, засобів для видобутку нафти, вугілля, торфа, руди та ін., залізопрокатні, ливарні та сталеливарні заводи, підприємства щодо виготовлення дерев'яних виробів, керамічного посуду і т.д.

Проведення усіх економічних заходів доручалося Східному штабу економічного керівництва (господарський штаб "*Схід*"), який був створений Герінгом на базі економічного штабу "*Ольденбург*". Його основними завданнями були конфіскація та вивіз сировини, продовольства та організація економічної експлуатації захоплених областей.

Дуже важливим для теми є врахування територіального поділу окупованих українських земель у співвідношенні до хронологічного виміру. У дослідженнях цього періоду окупована територія України часто презентується статично, з поділом на райхскомісаріат "*Україна*", Генеральне губернаторство, Трансністрію та військову зону. Треба враховувати, що усі ці територіальні утворення не були стабільними у своєму розвитку, а змінювалися відповідно до ходу воєнних подій.

У військовій зоні влада належала військовим, тому на чолі кожного великого підприємства обов'язково був офіцер з Господарського штабу "*Схід*". Все управління координувалося штабом. Коли території переходили до цивільних форм управління, підприємства передавалися до економічних служб цих утворень. Таким чином, можна виокремити кілька періодів у функціонуванні кожного підприємства, яке не знаходилося увесь час у військовій зоні: військове управління, передавання у цивільне управління, передавання у військове управління. Відомо, що РКУ був створений вже у серпні 1941 р., але до нього до вересня 1942 р. входило тільки Правобережжя. Уся Східна Україна контролювалася до вересня 1942 р. Господарським штабом "*Схід*". Тільки у 1942 р. було здійснено передачу Полтавської, Дніпропетровської областей до РКУ.

Проникнення приватного капіталу в Україну перебачалося великими концернами ще на початку війни. Вже у 1941 р. усі великі підприємства були поділені між ними, але реальний стан підприємств після зруйнувань та евакуації радянських підприємств напередодні відступу Червоної Армії змінив ці плани.

Становище, насамперед на Східній Україні, було катастрофічним. Майже усі великі підприємства були евакуйовані, а те, що не можна було евакуйювати, було знищене. В першу чергу, передбачалося відбудовувати тільки ті підприємства, які могли виконувати поточні потреби фронту. Було б важливим для економічної історії цього періоду співставити дані НДК⁴ щодо знищення радянських підприємств з даними німецьких служб, що проводили огляд цих підприємств на початку окупації та свідчили про жахливий стан речей. Таке співставлення допомогло б з'ясувати реальні масштаби знищень напередодні відступу німецьких військ та проведеної ними відбудовної праці.

Поряд з державними організаціями - військовими та цивільними - економічні завдання Третього райху на окупованих східних територіях виконували багаточисельні монополії. Основні завдання східних господарсько-монопольних товариств (т.зв. "*східних товариств*") були схвалені Герінгом ще 27 червня 1941 р., пізніше були розроблені загальні положення їх діяльності. Влітку 1942 р. 16 німецьких монополій створили на окупованій радянській території філії та десятки опікуючих та сприяючих товариств майже у всіх сферах господарства.

Усе захоплене рухоме та нерухоме майно було декларовано як “особливе майно” райху. Воно не надавалося у власність окремих осіб або монопольних об’єднань, а передавалося до закінчення війни в опіку або в оренду. Передача підприємств в опіку здійснювалося згідно угоди, у якій поручителем виступав Третій райх. Опікуном могла бути окрема особа або фірма⁵. Цікавим є те, що питання про передання підприємств у приватну власність перекладалося на післявоєнний час, а на час війни підприємство-опікун могло розпоряджатися тільки прибутком підприємства. Найбільше німецьких підприємств були залучені до діяльності в окупованій Україні у сфері торгівлі та постачання, що є зрозумілим з точки зору отримання швидкого прибутку.

У добувній промисловості за наказом райхсмаршала від 27.07.1941 р. наприкінці серпня було засноване Горнорудне та металургічне товариство Сходу (“*Berg-und Huttenwerksgesellschaft Ost GmbH*” - ВНО) у Берліні, яке займалося видобутком, первісною обробкою, продажем та розподілом вугілля, руд, які були необхідні для виробництва заліза та сталі, виробів металообробної промисловості, а також збутом виробів обробної промисловості. Це товариство отримало монопольне право експлуатувати заводи вугільнодобувної промисловості та пов’язані з ними ливарні заводи та заводи металообробної промисловості. Товариство мало особий статус та знаходилося під безпосереднім наглядом імперського міністра господарства. Воно мало право передавати підприємства названих галузей за угодою під опіку. Це товариство захопило в Україні вугільну промисловість Донбасу, копальні Криворіжжя, великі металургійні заводи⁶.

Відбудову енергетичної системи було доручено за розпорядженням райхсміністра Шпеєра товариству “*Енергетика на Сході*” (*Energiebau Ost GmbH*), яке мало різні дочірні товариства, у тому числі акціонерне товариство щодо енергопостачання України (*Energieversorgung Ukraine GmbH*). Це товариство мало відділення у Києві та Дніпропетровську⁷.

У текстильній промисловості було створене товариство “*Східне волокно*” (“*Ost-Faser-Gesellschaft mbH*” - Ostfaser). Це рішення було здобутком активності Ганса Керла, який був текстильним фабрикантом. В Україні було створено дочірні товариства Остфазер - “*Прядильне волокно України*” (*Spinnfaser Ukraine GmbH*) та “*Українське волокно*” (*Ukraine-Faser-Industrie GmbH*), яке мало під своєю опікою 54 українських підприємства текстильної та паперової промисловості⁸.

У харчовій промисловості державною монополією було створене у липні 1941 р. за розпорядженням Герінга Центральне торговельне товариство “*Схід*” з обмеженою відповідальністю для заготівлі та збуту сільськогосподарських продуктів та постачання сільського господарства. Ця монополія контролювалася А.Розенбергом, мала право створювати філії, здавати в оренду підприємства. Головна дирекція товариства знаходилася у Берліні, на окупованій території діяли три головні контори - у Ризі, Борисові та Рівному, які керували окружними та районними конторами цього товариства. До співробітництва було притягнуто понад 250 німецьких фірм. У продовольчому секторі на Сході працювало близько 500 тис. місцевих жителів⁹. Загальний товарообіг (поставки у вермахт, в райх, забезпечення окупованих східних областей) склав за період з червня 1941 до березня 1944 р. близько 3 млрд райхсмарок, які надійшли в казну.

В Україні було створено 11 дочірніх компаній щодо виробництва продовольчих товарів зі 130 філіями. Центральне торговельне товариство разом з

дочірніми компаніями мало влітку 1943 р. близько 7 тис. працівників-німців (усього 30 контор з 200 філіями). Обіг товариства склав з часу заснування до 31.03.1944 р. 5,6 млрд марок.

Під час евакуації товариство вивезло загалом 32 900 вагонів вантажів, у т.ч.:

Зерна, насіння масличних культур, іншого насіння - 22 400 вагонів

Сільськогосподарських машин, інших машин - 9 000 вагонів

Предметів забезпечення та широкого вжитку - 1 500 вагонів¹⁰.

Загальні витрати Центрального товариства станом на 30.04.1944 р. на постачання до окупованих східних областей з метою активізації робіт щодо пуску та забезпечення устаткування місцевих підприємств харчової промисловості, витрат на сировину, товари для населення складали за звітом про діяльність 59 млн райхсмарок¹¹.

У райхскомісаріаті "Україна" за розпорядженням райхскомісара України у грудні 1942 р. були створені також об'єднання з виробництва у кожній галузі промисловості, які контролювали усі підприємства в РКУ.

Станом на першу половину 1943 р. в райхскомісаріаті "Україна" та у військовій зоні функціонувало близько 2,5 тисяч важливих промислових підприємств (окрім військових підприємств та підприємств харчової промисловості). У таблиці 1 наведено дані за промисловими галузями та територіальним поділом. Є відомості про діяльність у травні 1943 р. майже тисячі підприємств у Трансністрії, 54 з яких знаходилися під німецьким управлінням¹².

Велике значення для функціонування підприємств мало створення банківської системи. Ще у листопаді 1941 р. було видано розпорядження райхскомісара Коха про заснування господарських банків у райхскомісаріаті "Україна". Окрім цих банків, існували також місцеві банки. За розпорядженням від 18.03.1942 р. було створено мережу господарських банків, які мали найбільші капітали. У вересні 1942 р. в райхскомісаріаті України було 17 господарських банків, 200 філій; у лютому 1943 р. - 21 банк, 330 філій.

Усі підприємства повинні були відкрити у банках розрахункові рахунки, усі платежі здійснювалися через банк. Хоча у загальному порядку рахунки у банках бронювалися і ними могли розпоряджатися лише їх власники, в окремих випадках належний німецький нагляд (особливий керівник, уповноважений ЦТО, комендатура та ін.) залишав за собою право санкціонувати одержання грошей з рахунку, за розпорядженням від 8.08.1942 р.¹³

Не дуже багато відомо про діяльність банківської системи у дистрикті Галичина, оскільки він відносився до Генерального губернаторства та мав зовсім іншу структуру управління. Є відомості про функціонування у Львові дочірнього інституту від Крайового Господарського банку у Варшаві¹⁴.

Напередодні відходу німецьких військ проводилася евакуація підприємств, їх майна до тилу. Спочатку підприємства вивозилися до Генерального Губернаторства, потім переміщувалися до Райху. Треба враховувати ще те, що, окрім вивозу матеріальних цінностей, німецькі підприємства майже всюди заздалегідь проводили ліквідацію підприємств, тобто проводили взаємозаліки між постачальниками, замовниками, кредиторами та дебеторами за документацію підприємств, банків тощо. Цей процес продовжувався до квітня 1945 р. Цікавим є те, що підприємці вимагали виплати страхових сум за понесені ними збитки і в деяких випадках такі виплати проводилися. Основною проблемою була відсутність

або недостатня наявність документації підприємств для підтвердження своїх претензій. При цій ліквідації відбувався звіт ліквідаційним службам, які були створені у Райху, про баланс підприємств, прибутки.

Взагалі надприбутки повинні були перераховуватися на користь Райху - це контролювалося відповідними службами. Усі ці кошти йшли на фінансування війни. Якщо враховувати те, що борг Райху складав на початку військової кампанії проти Радянського Союзу 63,5 млрд райхсмарок, наприкінці 1942 р. - 152,2 млрд., а наприкінці 1944 року - 284,1 млрд. райхсмарок¹⁵ (видатки на озброєння складали у 1942 році - 96,9 млрд. райхсмарок, а у 1943 - 117,9 млрд. райхсмарок), то не можна ставити питання про наявність прибуткових коштів на чийсь рахунок - усе було спалене війною. Але не можна і применшувати масштаби прибутків підприємств, враховуючи процеси інфляції та інших чинників. Вони були великими, якщо звернути також увагу на дуже короткий проміжок часу їх існування. Дійсно, інфляція вплинула на розміри прибутків, але це зростання можна та потрібно також пояснити використанням дешевої робочої сили в Україні та у Райху, природних ресурсів, які були привласнені Райхом та розподілені між державними концернами. Якщо не враховувати цих процесів, не можна до кінця уявити, яким був 1943 р. на окупованій території.

При аналізі діяльності підприємств на окупованій території необхідно враховувати також потужний партизанський рух у цей період. Часто, і це зазначається у звітах німецьких господарчих служб, підприємства руйнувалися партизанами та підпільниками, насамперед, це було характерним для партизанських Чернігівської та Сумської областей.

За даними райхсміністерства окупованих східних областей, на підприємствах в Україні (без харчової промисловості та військових підприємств) на середину 1943 р. було задіяно понад 400 тис. чол.¹⁶

У цих даних не були відображені також ті, хто був відправлений до трудових таборів та працював як в'язень. Тільки на будівництві шляху від Галичини на південь (шлях СС) у 1942 р. працювало 110 тис. військовополонених, українських та єврейських в'язнів¹⁷. Із полонених комплектувалися робочі команди для ремонту шосейних доріг, залізничних колій, аеродромів, для підземних робіт на Донбасі, будівництва доріг. Якщо у вересні 1941 р. в такі команди було залучено 25 тис. чоловік, то у червні 1942 р. - вже 60 тис.¹⁸ У вугільній промисловості найбільша кількість зайнятих припадає на жовтень 1942 - березень 1943 рр. та складає майже 100 тис. чоловік, з яких до 20 тис. були військовополоненими¹⁹. Яку кількість місцевого населення було задіяно на промислових підприємствах під час окупації - на сьогодні це питання залишається спірним.

На жаль, дуже важко реконструювати історію діяльності окремих приватних підприємств, що діяли на території України. Часто можна отримати тільки інформацію про розташування фірми чи статутний капітал. Багато німецьких підприємств, що діяли в Україні, були новоствореними та існували недовгий час. З'ясування дійсних розмірів їх діяльності залишається завданням на майбутнє, якщо це взагалі є можливим, враховуючи брак джерельної бази. У таблиці 2 надається складений на підставі різноманітних джерел перелік відомих німецьких фірм, які вже існували на початок війни з Радянським Союзом та створили філії в Україні або дочірні підприємства чи мали під опікою українські підприємства. Деякі з них існують і нині. Для подальшого дослідження теми варто було б залучити матеріали архівів окремих підприємств.

Таблиця 1. Кількість найважливіших промислових підприємств (крім військових та харчової промисловості) станом на I половину 1943 року²⁰

Галузі промисловості	Кількість підприємств			
	Райхскомісаріат України		госп. інспекція Південь	разом
	на захід від Дніпра	на схід від Дніпра		
енергопостачання	148	6 (понад 1000 КВт)	39	193
водопостачання			28	28
видобування вугілля	4	-	109	113
видобування торфу	164	19	69	252
інша гірничо-промисловість	25	-	17	42
металургія	248	62	111	421
хімічна промисловість	137	35	43	215
текстильна промисловість	126	55	47	228
паперова промисловість	16	-	1	17
шкіряна промисловість	124	27	28	179
виробництво цегли, кераміки, скла	313	21	100	434
деревообробна промисловість	25 (окрім пилорам)	39	49	113
тютюнова промисловість		3	6	9
інша промисловість	161	-	45	206
Разом	1.491	267	692	2.450

Таблиця 2. Перелік німецьких підприємств та їх інтереси в Україні (скорочений)²¹

назва	німецька назва	місцезнаходження в Україні
АЕГ, Берлін (тов-во загальної електрики)	АЕГ (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft), Berlin	Харків, турбогенераторний завод ім. Кірова, електромеханічний завод ім. Сталіна
Андреас-Норис Цан АТ (торгівля хімічними та фармацевтичними преп-ми), Франкфурт-на-Майні	Andreae-Noris Zahn AG, Grobhandelges. fur chemische und pharmazeut. Präparate, Frankfurt/M.	Київ
Об'єднання Вестфалія-Дінендаль-Грепель АТ, Бохум; Шюхтерманн та Кремер Баум АТ, Дортмунд; Клекнер-Гумбольд-Дойтцмоторен АТ, Кольн	Arbeitsgemeinschaft Westfalia-Dinnendahl-Groppe AG, Bochum; Schuchtermann und Kremer Baum AG, Dortmund; Klockner-Humboldt-Deutzmotoren AG, Koln-Kalk	Горлівка, машинобудівельна фабрика

Баумаг, Бремен (бавовняне підприємство)	Baumag, Baumwoll AG Bremen	Херсон, відділення Миколаїв, бавовняна фабрика
Бергер Юліус, підземне будівництво АТ, Берлін	Berger, Julius, Tiefbau AG, Berlin	Миколаїв
Брема, тютюнове виробництво та торгівля ТОВ, Бремен	Brema, Tabakenbau und Handel GmbH, Bremen	Київ
Браун, Бовері АТ, Мангайм	Brown, Boveri & Cie. AG, Mannheim	Дніпропетровськ, частина заводу ім. Молотова
Дегаг, ТОВ, Берлін (німецька торгівля)	Dehag, Deutsche Handels GmbH, Berlin	Луцьк, Київ
Німецько-східноафриканське товариство Варенгольц Оскар, Гамбург-Берлін	Deutsch-Ostafrik. Gesell. S.D. Warenholz Oskar. H. Benequel, Hamburg-Berlin	Золочів
Дортмундер уніон будівництво мостів АТ, Дортмунд	Dortmunder Union Bruckebau AG, Dortmund	Сталіно, завод ім. Сталіна Київ
Металургійне об'єднання Дортмунд-Гердер АТ, Дортмунд	Dortmund-Horder Huttenverein AG, Dortmund	Єнакієво, металургійний завод ім. Орджонікідзе Сталіно, металургійний завод ім. Сталіна
Фельтен та Гуїллейме Карлсверк залізо і сталь АТ, Кольн	Felten & Guillaume Carlswerk Eisen und Stahl AG, Koln	Дніпропетровськ
Герхард і Гей експедиторське товариство ОВ, Берлін	Gerhard & Hey Speditionsges. mbH, Berlin	Київ
Гутеhofnungsh?tte Обергаузен АТ	Gutehofnungsh?tte Oberhausen AG	Краматорськ, металургійний завод та стара машинобудівельна фабрика
Генкель ТОВ, Дюссельдорф	Henkel & Cie. GmbH, Dusseldorf	Київ-Дарниця, хімічний завод
Клекнерверке АТ, Дуйсбург	Klockner Werke AG, Duisburg	Костянтинівка, металургійний завод
Фрідріх Крупп АТ, Ессен	Fried. Krupp AG, Essen	фабрики с/г машин у Бердянську, Дніпропетровську, Сімферополі лісопильні заводи в Орозеві, Шмигі, Києві Краматорськ, Ново-Краматорський завод ім. Леніна Маріуполь, ливарні Азовсталь І і ІІ; трубопрокатний завод ім. Куйбишева
Маггі, Відень	Maggi, Wien	Київ, харчове підприємство

Маннесманрорен унд Айзенхандель ТОВ (торгівля трубами та залізом)	Mannesmannrohren u. Eisenhandel GmbH	Дніпропетровськ Київ
Міттельдойче Штальверке АО та Райхсверке АО для підприємств Германа Герінга	Mitteldeutsche Stahlwerke AG und Reichswerke AG für Berg- und Huttenbetriebe «Hermann Goring»	Дніпро-сталь ТОВ Дніпропетровськ, металургійний завод ім.Петровського та коксохімічний завод ім.Калініна, металургійний завод ДСМО, завод ім.Леніна; Ніжнедніпропетровськ, металургійні заводи ім.Комінтерна І-ІІ, металургійні заводи ім.Карла Лібкнехта та ім.Артема; Кам'янське, металургійний завод Кам'янське
Олімпія виробництво конторських машин ТОВ, Ерфурт	Olympia Buromaschinenwerke GmbH, Erfurt	Київ
Осрам ТОВ, Берлін (постачання та продаж електричних ламп)	Osram GmbH, Berlin (Herstellung und Vertrieb von elektrischen Glühlampen)	Київ
Отто Штумпф ТОВ, Ляйпціг (торгівельне товариство хімічних та фармацевтичних препаратів)	Otto Stumpf AG, Leipzig, Erholi (Handelges. für chemische und pharmazeut. Präparate)	Луцьк
Зігенер машиненбау ТОВ	Siegener Maschinenbau AG	Дніпропетровськ, частина заводу ім.Ворошилова
Сіменс-концерн	Siemens-Konzern	Львів Київ, ремонтний завод, кабельно-дротовий завод, завод под встановленню обладнання Сталіно, підприємство з ремонту та виробництва електрообладнання для гірничої галузі
Штальфенстербау ТОВ, Баутцен/Саксонія	Stahlfensterbau GmbH, Bautzen/Sachsen	Костянтинівка, виробництво сталених вікон та дверей на заводі у Костянтинівці
Штальверке Брауншвайг ТОВ	Stahlwerke Braunschweig GmbH	Ніжнедніпропетровськ, заводи ім.Кайдацького та Деталь-Буд Запоріжжя, завод Запоріжжя з професійною школою Запоріжсталь, Дніпросталь

Ферайнігте Штальверке ТОВ, Дюссельдорф	Vereinigte Stahlwerke AG, Dusseldorf	Макіївка, завод Макіївка, Київ, Рівне
Вестфальська телефонна індустрія, Гамм, Вестфалія	Westfalische Drahtindustrie, Hamm/Westfalen	Київ, фабрика виробів з металу; цвяхова фабрика; штампувально- підшипникова фабрика

¹Werpup J. Ziele und Praxis deutschen Kriegswirtschaft in der Sowjetunion: 1941 bis 1944; dargestellt an einzelnen Industriezweigen. - Bremen, 1992.

²Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941-1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Muller. - Boppard am Rhein, Boldt, 1991.

³Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана "Ольденбург" (о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). - М., 1974. - С.53-54.

⁴Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Документи НДК стосовно України зберігаються частково по обласних архівах, але у повному обсязі лише у Державному архіві Російської Федерації.

⁵Загорулько М.М. - С.161-162.

⁶Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр. - К., 2000. - С.61, 62.

⁷Російський державний військовий архів, ф.1464, оп.1, спр.30, арк.162.

⁸Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (далі - BA-MA), bestand RW 31, akte 205, vl.70.

⁹ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.241, арк.5.

¹⁰Преступные цели - преступные средства. Док-ты об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-44 гг.). - М., 1968. - С.351-353.

¹¹ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.241, арк.8.

¹²Там само.

¹³Державний архів Чернігівської області, ф.р-3456, оп.1, спр.473, арк.39.

¹⁴Die Bankwirtschaft. - 1944-1945.

¹⁵Bettelheim C. Die deutsche Wirtschaft unter dem Nationalsozialismus. - Munchen, 1974. - S.326, 327.

¹⁶BA-MA, bestand RW 31, akte 260: Berlin, 14.2.44.

¹⁷Kuczynski, Thomas. Entschädigungsansprüche fuer Zwangsarbeit im "Dritten Reich" auf der Basis der damals erzielten zusaetzlichen Einnahmen und Gewinne. Stiftung fuer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, Universitat Bremen, 1999. - С.29.

¹⁸Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) - К., 1999. - С.206.

¹⁹Пентер Т. "Робота на ворога" чи "примусова праця" у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941-1943 рр. // Український історичний журнал - 2005. - №1. - С.37.

²⁰BA-MA, bestand RW 31, akte 260: Berlin, 6.9.1943.

²¹При складанні таблиці були використані фонди Бундесархіву у Берліні (R 7) та Фрайбурзі (RW 31), Російського державного військового архіву (ф.1464), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф.3206) та ін.

Дубик М.Г. Немецкие предприятия в оккупированной Украине (1941-1944 гг.).

В статье анализируются причины и условия функционирования немецких предприятий на оккупированной территории Украины, процесс развертывания и завершения их деятельности. Подаются данные о количестве предприятий по отраслям и перечень наиболее значимых немецких фирм.

Dubyk M.H. German enterprises on the occupied territory of Ukraine (1941-1944).

The reasons and conditions of German enterprises functioning on the occupied territory of Ukraine, the process of starting and finishing their activities are analyzed in the article. The data on the quantity of enterprises according to the branches and most outstanding German firms is given.

Отримано 26.05.2010

ПРОХОРЕНКО О.А.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 40-50-х РОКІВ ХХ ст.

Показана залежність рівня матеріального забезпечення науково-викладацького складу вищих навчальних закладів від виконання ідеологічних настанов партійного керівництва СРСР у повоєнний період.

Новітні тенденції розвитку історичної науки пов'язані зі зростанням уваги до повсякденної історії. Сьогодення диктує свої вимоги до дійсності. Для високоосвіченої суспільної моралі вже давно не цікаві гарно видумані легенди, перекручена історія, яка прикрашена нездійсненими надіями. Саме на таку постановку питання і націлена повсякденна історія. Повсякденність - це щоденне життя людини як індивідуума, ставлення її до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя.

У дослідженні автор головну увагу зупинила на специфічній і особливій структурній групі соціуму - викладачах вищих навчальних закладів. В історичному процесі саме ця група певним чином детермінує майбутнє народу - інтелект, освіченість, культуру та мораль. Науково-історичний аналіз повсякденного життя викладачів ВНЗ, його особливостей, визначення позитивних рис та вад дадуть змогу більш глибоко осмислити реформаційні процеси, що відбуваються в нашій країні в галузі вищої освіти сьогодні, використати досвід попередніх поколінь, залучивши його найкращі здобутки.

Загальновідомо, що для вищої школи та наукового потенціалу країни одним з гарантів успішного розвитку є кадри. Визначна роль професорсько-викладацьких кадрів у функціонуванні системи вищої освіти є очевидною.

Повсякденність включає значку низку сторін життєдіяльності людини: побут, дозвілля, умови професійної діяльності, настрої тощо. Відомо, що побутові практики найбільше визначають перебіг історичного часу, ніж "великі діяння" лідерів. Одним із факторів, що встановлює місце особистості в суспільній ієрархії є її матеріально-побутове забезпечення.

Після завершення Другої світової війни ВКП(б) взяла курс на побудову воєнно-індустріальної держави, створення соціально однорідного й політично-монолітного суспільства, відсунувши на задній план вирішення основних проблем матеріально-побутового забезпечення населення. Водночас у Радянському Союзі система ідеологічних настанов диктувала свої вимоги щодо тогочасних реалій: лише та особа, яка вписувалась і пропагувала ідеї комуністичної партії мала право на більш-менш пристойне життя. Педагогам у цьому процесі відводилась особлива місія - виховувати молодь та переконувати у надзвичайній і непорушній ролі комуністичної партії та політично-ідеологічного режиму, який існував на той час. Ті викладачі, які виконували правила гри, нав'язані режимом, могли сподіватись на пристойну винагороду за працю та життєздатне побутове забезпечення.

Щоб забезпечити стабільний достаток тієї частини науково-педагогічної інтелігенції, яка намагалась виконувати настанови партії, існувала спеціальна система державних замовлень, а, відповідно, й одержання високих гонорарів. Партійні структури щедро винагороджували тих, хто у своїх статтях та виступах критикував

або вихваляв вказаних партією осіб. Так, позаштатні лектори, які мали вищу освіту, одержували до 120 руб. за кожну прочитану ними лекцію¹. Поряд з цим, для того, щоб надати статті або виступу більшої достовірності, залучались відомі імена з кола науково-педагогічної інтелігенції. Наприклад, за статтю професора Лебедева на тему *“Слава і гордість вітчизняної науки”*, йому, як автору, було виписано 500 руб.² Потрібно зазначити, що для пересічного міського жителя ця сума була місячною заробітною платою.

З огляду на стан справ у повоєнний період та порівнюючи винагороду за працю серед різних категорій населення, платня професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ була вищою, ніж у робітників. Наприклад, середньомісячна зарплата робітників у народному господарстві в 1950 р. складала 646 руб., в 1955 р. - 711 руб.³ Потрібно зазначити, що в усьому світі ситуація, коли люди високоінтелектуальної праці мають винагороду за працю у кілька разів більшу, ніж особи фізичної праці є нормальною і вказує на те, що держава піклується про інтелектуальний потенціал країни.

Введення карткової системи та продовольча диктатура розглядалася КП(б)У як засіб повного контролю над масами. Реальний стан продовольчого забезпечення науково-педагогічної інтелігенції відображений у численній кореспонденції тих років, яка нещодавно стала доступна для дослідників. Наприклад, в процесі перегляду цензурою поштової кореспонденції, яка надходила з м.Харків, було виявлено 80 листів студентів, в яких описувались матеріально-побутові умови життя викладачів та студентів. Так, одна зі студенток повідомляла: *“Ти не можеш собі уявити, як я розчарована у навчанні і в усьому на світі. Адже ці представники високого становища в суспільстві у нас в інституті голодні, як вовки. Взяти хоча б наших викладачів німецької мови. ...Зараз їм доводиться стояти у черзі за 500 грамів хліба, так само, як і студентам”*⁴. Отже, замість плідної науково-педагогічної роботи педагоги змушені були простоювати в чергах для того, щоб не померти від голоду.

Потрібно зазначити, що наявність грошей у досліджуваний період не була достатньою умовою для купівлі. Найкраще міг влаштувати своє життя, кар'єру і побут той, хто був здатний завести потрібні знайомства, *“домовитися”* з важливими особами, а іноді й збрехати, звести наклеп або зрадити.

Скасування карткової системи призвело до ще більшого загострення ситуації на ринку продовольчих і промислових товарів. Цінність особи, комфорт і зручність її існування не розглядалися владою як першочергові завдання. Між декларованими соціалістичними гаслами, які виголошувались з трибун і друкувались на шпальтах газет, та умовами життя науково-педагогічної інтелігенції пролягала нездоланна прірва. На думку Н.Гогохія, побутові проблеми негативно відбилися на психологічній та моральній атмосфері у всьому міському середовищі, вони стали каталізатором гіпертрофованого прояву негативних особистісних рис, таких, як пристосуванство, заздрість, агресивність, та умовою становлення нового способу життя⁵. До того ж радянське суспільство зазнало такої ідеологічної обробки, при якій звертати увагу на матеріально-побутові незручності було *“буржуазно”*, а подекуди і непристойно. Тому науково-педагогічна інтелігенція повинна була мовчки терпіти всі труднощі соціально-матеріального становища.

Інформативний вакуум, який штучно було створено, призводив до одномірності мислення, свідомості й світогляду, погіршення клімату у науково-педагогічних колективах. Викладач Дніпропетровського університету Н.Воробйов зазначав: *“На жаль, більшість людей наділи на себе зараз маску удавання в науці. І діють, і говорять те, що не думають, хоча і знають свою долю за попередні гріхи”*⁶.

Зникли найцінніші складові наукових дискусій - можливість обміну думками, наукова рефлексія, плюралізм думок. *“Постійний страх та примара репресивних акцій стали невід’ємною частиною тогочасного життя й плідної науково-академічної діяльності”* - лише про життя та діяльність викладачки Київського університету Н.Полонської-Василенко І.Верба⁷. Професорсько-викладацькі кадри стали мовчазними, замкнутими. Формувався комплекс власної неповноцінності, відчуття безпорадності немічності та безперспективності, відбувалося зниження морального рівня педагогів. Проявом розмивання традиційних морально-етичних норм професорсько-викладацьких кадрів були факти сексотства. Численні доноси у викладацьких колективах стали нормою.

У повоєнні роки система моральних настанов науково-педагогічної інтелігенції була в прямій залежності від генеральної лінії ВКП(б), соціально-економічної, освітньої політики держави. Запровадження зрівнялівки, партійне ставлення до науково-педагогічної інтелігенції згубно позначилося на її становищі в суспільстві, коли професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабузництво. Відбулось нівелювання ролі викладача як особистості в житті вищої школи та суспільства. Репресивна машина сталінізму перетворювала активного та свідомого педагога на маргінала, пристосованця до певної ситуації чи процесів, сліпого виконавця настанов.

Водночас, всупереч тотальному ідеологічному та адміністративному тиску, серед значної частини науково-педагогічної інтелігенції зберігались ті якості, які забезпечували їй авангардні позиції в суспільно-культурному та духовному прогресі.

¹Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.539, оп.1, од.зб.4203, арк.88.

²Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1, оп.41, од.зб.65, арк.91.

³Советская жизнь. 1946-1953 гг. / Сост. Е.Ю.Зубкова, Л.П.Кошелева, Г.А.Кузнецова. - М.: РОССПЭН, 2003. - С.501-502.

⁴ЦДАГО України, ф.1, оп.23, од.зб.871, арк.210.

⁵Liberalization in the USSR. Facade or Reality? / Edited by D.Richard Little. - Lexington, 1968. - P.15.

⁶Державний галузевий архів Служби безпеки України, ф.16, оп.22, пор.3, т.27, арк.281.

⁷Верба І.В. Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973). - К.: Наукове видання, 2000. - С.160.

Прохоренко О.А. Характерные черты и особенности повседневной жизни научно-педагогической интеллигенции 40-50-х годов XX в.

Показана зависимость уровня материального обеспечения научно-преподавательского состава высших учебных заведений от выполнения идеологических указаний партийного руководства СССР в послевоенный период.

Prokhorenko O.A. The features and peculiarities of day-to-day life of scientific-pedagogical intelligence during the period of 40-50s of XX century.

The interdependence of the level of material security of scientific and lecturer staff in higher educational establishments and the degree of implementation of Communist party USSR leadership's guidance during the after war period is shown in the work.

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

ВЛАСЕНКО В.М.

Атаманенко Алла. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / Національний університет “Острозька академія”, Інститут дослідження української діаспори, Українське історичне товариство. - Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2010. - 672 с.: іл.

Впродовж останніх двох десятиліть в українській історичній науці спостерігається посилення інтересу до вивчення української діаспори у світі взагалі та в окремих країнах зокрема. Досліджуються різноманітні аспекти цього суспільно-політичного і культурного явища вітчизняної історії, зростає кількість публікацій, присвячених здобуткам української історіографії в діаспорі, вкладу наукових інституцій і окремих учених з діаспори у галузі української історії. Свідченням цього є рецензована монографія декана факультету міжнародних відносин, директора Інституту дослідження української діаспори Національного університету “Острозька академія” Алли Євгенівни Атаманенко. Вона присвячена малодослідженій проблемі - діяльності Українського історичного товариства (УІТ). Хронологічно книга охоплює період з середини 60-х років XX ст., коли виникло Товариство, і до початку XXI ст. Поза сумнівом, зазначена тема є актуальною і заслуговує на фундаментальне наукове дослідження. Цінність праці А.Атаманенко полягає насамперед у тому, що вона показує еволюцію наукової, науково-організаційної і видавничої діяльності УІТ у зв'язку зі зміною історіографічної ситуації. Авторка також порушила у своїй праці низку інших важливих проблем, які досі майже не висвітлювалися. Серед них - започаткування Товариством всебічного вивчення життя та діяльності М.Грушевського, що утвердилося під назвою грушевськознавство.

Структура роботи обумовлена авторським розумінням предмета дослідження і складається із вступу, семи розділів, поділених на підрозділи, висновків, додатків, списку джерел і літератури та покажчика імен.

У вступі (С.7-19) авторка визначила актуальність проблеми, основні аспекти та теоретичні підходи до її розуміння, критерії періодизації діяльності УІТ, структуру (типологізацію) української закордонної науки та місце Товариства в ній, аргументувала вживання певної термінології (наукове життя, наукова установа, організація, “материкова” історіографія тощо), розрізнення понять “еміграція” та “діаспора” з урахуванням їх семантики та історіографічної традиції.

У розділі 1 “Стан вивчення діяльності Українського історичного товариства та джерельний комплекс дослідження” (С.20-74) подано широкий історіографічний огляд проблеми, окреслено напрямки і тенденції у її вивченні та інтерпретації. При опрацюванні історіографії А.Атаманенко застосувала хронологічний підхід, тематично поділивши праці попередників на 5 основних категорій: синтези, узагальнюючі і спеціальні дослідження, присвячені діяльності УІТ, рецензії на книжкові видання Товариства і праці його членів, персональні праці про життя і творчість окремих дослідників, де розглядається їх внесок у діяльність УІТ. Крім того, авторка виділяє низку бібліографій, що включають літературу про журнал “Український історик” і УІТ, а також покажчики публікацій журналу. Це дало їй можливість реконструювати основні історіософські, концептуальні, теоретико-методологічні засади праці українських зарубіжних істориків, їх здобутки і прорахунки у конкретно-історичних дослідженнях.

Джерельна база дослідження широка і різноманітна. По-перше, це документальні джерела - статuti, інформаційні та ділові матеріали, звіти з діяльності осередків УІТ, особисті документи членів інституції; по-друге, наративні джерела - публікації бюлетеню УІТ і журналу *“Український історик”*, епістолярій, спогади і щоденники, інтерв'ю з членами Товариства, бібліографії, біографії вчених тощо; по-третє, аудіовізуальні джерела, представлені фото- та фотодокументами. Широко представлені документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Українського історичного товариства (Кент, США), Української вільної академії наук (Нью-Йорк, США), Світового конгресу українців (Торонто, Канада), Українського Діоцезіального Музею і Бібліотеки (Стемфорд, США), Кентського державного університету, бібліотеки Колумбійського університету та наукового центру Університету Мінесоти. У комплексі це дало можливість авторці виявити основні чинники і механізми діяльності УІТ, наукової праці його членів на тлі тогочасної історіографічної ситуації.

У розділі 2 *“Передумови та початки діяльності Товариства істориків”* (С.75-134) йдеться про соціокультурні умови функціонування української історіографії, сприйняття історії України західним науковим світом, провідні українські наукові установи напередодні створення журналу й УІТ та заснування *“Українського історика”* і Товариства істориків в діаспорі. Авторка охарактеризувала історіографічну ситуацію, що змінилася з кінця 20-х років ХХ ст., коли в Україні радянська історіографія з її *“традиційною”* (*“російськоцентричною”*) схемою історичного процесу стала виразником національної і політичної лінії комуністичної партії, тоді як в еміграції історики зверталися до концепції української історії М.Грушевського, що давала обґрунтування тягlosti історичного процесу на українських землях. Протистояння двох концепцій історії Центральної і Східної Європи мало політичний характер, оскільки концепція М.Грушевського заклала основи самоідентичності українців. Авторка пояснила причини поширення *“російськоцентричного”* підходу до вивчення історії цього регіону Європи в історіографіях європейських країн, США і Канади, звернувши особливу увагу на термінологічне питання, проблему наукового перекладу української історичної термінології мовами світу. Українські історики діаспори усвідомлювали свою місію збереження і продовження наукових традицій. Вони працювали на ниві національної історіографії не лише на протидію радянським ученим, а й задля розвитку досліджень української історії на Заході. Історична наука стала важливою складовою діяльності провідних наукових інституцій - створеної у листопаді 1945 р. Української вільної академії наук (УВАН) і відновленого 1947 р. в Німеччині та США Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), а також низки науково-дослідних інститутів і наукових установ. Саме тому на рубежі 50-60-х років ХХ ст. заснування поруч з існуючими неспеціалізованими виданнями наукового історичного журналу й історичного товариства було нагальною потребою української закордонної історіографії, а діяльність Товариства була спрямована на вивчення малодосліджених і фальсифікованих проблем історії України.

У розділі 3 (С.135-213) розкрито організаційні основи діяльності УІТ. Авторка аналізує статутні та програмні документи інституції, що визначали засади її функціонування - Комунікат (25 грудня 1964 р.), *“обіжний”* лист (28 травня 1965 р.), Статут (1967 р.). Існувало декілька варіантів Статуту, в тому числі й англomовний. Вперше він був зареєстрований у липні 1972 р. у штаті Колорадо, а останні зміни до нього прийняті 1991 р. Завдання Товариства, що формулювалися в *“Українському*

історичу” і “Бюлетені”, були пов’язані з потребою змін у його діяльності в зв’язку з відповідною історіографічною ситуацією. Авторка характеризує структуру Товариства, що складалася з Управи (голова, його заступник, секретар-скарбник або виконавчий секретар), Загальних зборів, Контрольної і Номінаційної комісії, осередків (клітин, представництв) УІТ і його журналу у різних містах і країнах; формування і склад архіву Товариства, що був створений для збереження поточних справ, листування, біографічних і бібліографічних матеріалів своїх членів; фінансове забезпечення УІТ, що складалося з передплат на журнал, членських внесків та пожертв (акції по збиранню коштів, лотереї, розпродаж подарованих книг тощо) без жодних державних дотацій; конференційну і видавничу діяльність, організацію наукових конкурсів з метою стимулювання праці дослідників.

У розділі 4 “Члени УІТ як репрезентанти української історіографії: покоління, взаємовідносини, оцінки” (С.214-259) аналізуються склад Товариства (науковці і любителі історії), умови і мотивації діяльності вчених, характеризується питання взаємовідносин й організації взаємодопомоги між науковцями. Рівень співпраці між ними, на думку А.Атаманенко, визначався заангажованістю в західному науковому світі, ступенем володіння українською мовою, пріоритетами у виборі середовища наукової праці. У Товаристві були об’єднані представники, які проживали в різних країнах, належали до різних поколінь і наукових інституцій, були виховані в різних умовах, мали різний досвід спілкування. Об’єднуючим фактором для них в першу чергу став журнал “Український історик”. Авторка стверджує, що історики діаспори були добре ознайомлені з доробком материкових науковців та оцінювали стан української історіографії в УРСР в цілому об’єктивно.

У розділі 5 “УІТ на форумах української та світової науки: інституції, зустрічі, співпраця” (С.260-378) йдеться про взаємодію українських, українознавчих інституцій, неукраїнських наукових установ і УІТ та організацію Товариством наукових конференцій. Авторка акцентує увагу на співпраці УІТ з такими науковими інституціями, як Українське генеалогічне і геральдичне товариство, Українська наукова фундація, Наукова рада при Світовому конгресі вільних українців, Український науковий інститут Гарвардського університету, Український соціологічний інститут, а зі змінами в Україні на рубежі 80-90-х років ХХ ст. - з материковими вченими та інституціями, що сприяло зближенню гілок української історіографії.

УІТ проводила спільні наукові конференції з УВАН у США і Канаді, НТШ в Європі та НТШ в Америці, Українським вільним університетом, Українським документально-дослідним центром, Канадським інститутом українських студій Альбертського університету та іншими. Найбільшого розголосу в науковому світі набули конференції, присвячені відзначенню 1000-ліття хрещення України-Русі, ювілеям УІТ, пам’яті українських істориків М.Грушевського, Д.Дорошенка, історії українсько-німецьких відносин, конгреси Міжнародної асоціації українців. Висвітлено співпрацю Товариства з Американською історичною, Американською та Канадською славістичними асоціаціями, що давало можливість проводити окремі українознавчі сесії під час з’їздів та конвенцій асоціацій.

Наступний розділ (С.378-502) присвячено видавничій діяльності УІТ. Найбільше уваги приділено головному видавничому проекту Товариства журналу “Український історик”, який спочатку видавався як історичний бюлетень, а за півтора року перетворився на фаховий науковий журнал (історичний, а з 1985 р. українознавчий). Показана роль головного редактора видання Л.Винара, членів редколегії

М.Антоновича, О.Домбровського, О.Оглоблина у становленні журналу. Високий фаховий рівень видання, залучення неукраїнських дослідників та індексація публікацій журналу у таких провідних реферативних виданнях, як *“Historical Abstracts”*, *“History and Life”*, *“Bibliography of Slavic and East European Studies”*, перетворило *“Український історик”* на фактично єдиного представника україномовної історіографії в світі. Другим видавничим проектом УІТ був Бюлетень, що виходив двома серіями - 1967-1972 рр. за редакцією Р.Климкевича, і з 1990 р. - за редакцією Л.Винара. Він виконував інформативно-комунікативну функцію і слугував засобом зв'язку між членами Товариства. Відзначена роль УІТ у виданні *“Історичного атласу України”*, книжкових серій *“Грушевськіана”*, *“Історичні студії”*, *“Мемуаристика”*, *“Монографії”*, *“Українські вчені”*, *“Українсько-єврейські студії”*. Авторка зауважила, що деякі з видавничих ідей нині реалізуються в Україні (біографічний довідник *“Українські історики ХХ ст.”*, енциклопедично-довідкові видання з історії України та інші).

У розділі 7 *“Грушевськознавство як один з провідних напрямів діяльності товариства”* (С.503-538) охарактеризовано передумови започаткування систематичного наукового дослідження постаті М.Грушевського, показана роль УІТ у вивченні біографії, діяльності та наукової спадщини історика, акцентовано увагу на співпраці УІТ, істориків діаспори з материковим дослідниками - представниками музеїв, академічних установ і вищої школи.

У висновках (С.539-546) авторка підсумовує викладене при аналізі генези та розвитку Українського історичного товариства, стверджує, що створення УІТ розв'язало кілька важливих завдань інституалізації української науки в діаспорі, а саме Товариство відіграло помітну роль у розвитку української історіографії.

У додатках (С.547-564) подано установчі та ділові документи УІТ, які ілюструють основні засади і чинники діяльності Товариства, листи, запрошення, звернення до передплатників, схему структури грушевськознавства як міждисциплінарної науки, запропоновану Л.Винаром.

Наприкінці роботи подані список джерел і літератури (1143 позиції), покажчик імен, світлини членів Товариства, фото друкованих видань УІТ та список скорочень.

Відзначаючи достоїнства рецензованої монографії, слід висловити побажання й уточнення. Авторці варто було б додати географічний покажчик, оскільки УІТ мало чимало своїх осередків у багатьох містах і країнах. Це значною мірою підвищило б інформативність праці. У прізвищі відомого німецького філософа пропущена одна літера (С.85). Замість Г[еорг].В.Ф.Гегель зазначено В.Ф.Гегель.

Безперечно, вихід у світ монографії з історії Українського історичного товариства є помітним явищем української історіографії. Авторкою залучено до наукового обігу велику кількість невідомих раніше джерел з історії УІТ та *“Українського історика”*. Саме тому рецензована монографія заслуговує на увагу читацької аудиторії, вона виконана на належному кваліфікаційному рівні і стане у нагоді не тільки науковцям у галузі української історії, історії української діаспори, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, а й викладачам, студентам та всім, хто цікавиться історією української історичної науки другої половини ХХ - початку ХХІ ст.

* * *

Вийшов друком збірник “Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали” (К.: Парламентське вид-во, 2008. - 928 с. + 16 с. іл.). У ньому розкриваються державні, суспільно-політичні та військові аспекти діяльності української еміграції переважно на європейських теренах, відтворюються відносини між окремими її угрупованнями та особами, мовою документів подаються характеристики чільних діячів українського політичного істеблїшменту, їхнє прагнення використати тогочасні міжнародні обставини для відродження української самостійної держави.

Збірник складений із документів і матеріалів із фондів Центрального державного архіву громадських об’єднань України - Колекції документів “Українського музею в Празі”, фондів ЦК Компартії України та Компартії Західної України. Переважна більшість документів публікується вперше. У збірнику використані фотодокументи Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного.

Розраховано на науковців, викладачів, представників сучасного політикуму, студентів, усіх, хто цікавиться політичною історією України та інших європейських країн ХХ сторіччя.

* * *

Побачило світ перше в Україні видання енциклопедичного типу “Українська архівна енциклопедія” (Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Ред. колегія: І.Б.Матяш (голова) та ін. - К., 2008. - 880 с.), в якому узагальнено досягнення вітчизняного архівознавства у його взаємозв’язках з іншими галузями історичної науки та суміжними дисциплінами, репрезентовано історичний досвід українських архівних установ, склад і зміст їхніх фондів та особисті здобутки видатних архівістів, подано відомості про зарубіжні архівні установи, спеціальні видання, міжнародні фахові організації.

Основні поняття та терміни відповідають таким напрямам: архівознавство, архівне законодавство, історія та організація архівної справи, система архівних установ, персоналії видатних архівістів, архівна освіта, архівна періодика, документознавство та діловодство, спеціальні історичні дисципліни й суміжні з архівознавством галузі знань, громадські організації та об’єднання в галузі архівістики.

Для фахівців у галузі гуманітарних наук, співробітників архівних установ, споживачів архівної інформації, а також широкого загалу.

* * *

Вийшло нове літературно-художнє видання Ярослава Окуневського “Листи з чужини” (К.: Темпора, 2009. - 520 с.).

Подорожні нотатки Ярослава Окуневського, українського громадського діяча, адмірала флоту Австро-Угорщини, австрійського військового лікаря, - це своєрідна яскрава картина Європи, Азії та північно-східної Африки кінця ХІХ століття. Автор, мандруючи світом, споглядаючи картини життя далеких країн, знайомиться з їхньою культурою та світоглядом і водночас – відчуває нерозривний зв’язок із батьківщиною, бо через пізнання інших народів доходить до глибшого розуміння менталітету українців.

“Листи з чужини” демонструють спостережливість автора, його вміння помічати деталі, дотепно, яскраво і з гумором описувати життєві ситуації.

Книга розрахована на широке коло читачів.

* * *

Побачило світ нове число археографічного щорічника *“Памятки”* (Держкомархів України, УНДІАСД; редкол.: І.Б.Матяш (гол. ред.) та ін. - К., 2009. - Т.10. - 256 с.).

До щорічника включено публікації, в яких на базі архівних документів всебічно розкрито проблемні питання історії України, її адміністративних установ різних періодів, представлено невідомі та маловідомі документи щодо діяльності історичних особистостей минулого, документи яких зберігаються у вітчизняних та зарубіжних архівах. Започатковано рубрику, присвячену ювілейним датам сучасних архівістів.

Для істориків, архівістів, викладачів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

* * *

Вийшла монографія В.М.Лободаєва *“Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.”* (Київ: Темпора, 2010. - 672 с.: іл.).

Книга розповідає про маловідоме та контраверсійне явище 1917-1918 рр. - Вільне козацтво - своєрідну українську воєнізовану громадську організацію, що виникла та масово поширилась насамперед серед селянства. На підставі виявлених в архівах документів, широкого кола опублікованих джерел докладно висвітлено причини та особливості появи вільнокозацького руху, здійснено комплексний аналіз діяльності загонів Вільного козацтва і, зокрема, висвітлено їх активність у період військово-політичного конфлікту Центральної Ради та Раднаркому РСФРР (грудень 1917 - березень 1918 рр.) та селянсько-повстанського руху літа 1918 р.

Тематика дослідження зумовила розгляд низки актуальних питань, тісно пов'язаних з історією Вільного козацтва - особливостей формування *“козацького міфу”* в добу *“національного відродження”*, військової та аграрної політики часів Центральної Ради та Гетьманату, спорідненості вільнокозацького руху 1917-1918 рр. та отаманії 1919-1920 рр., діяльності еміграційних *“спадкоємців”* Вільного козацтва у 1920-х - 1930-х роках тощо. Окрім того, виявлено чимало неточностей, похибок та фальсифікацій, що існують в історичній літературі з означеної тематики.

Значна частина документів, що публікуються в додатку, вводяться до наукового обігу вперше. Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України та українського селянства.

* * *

Нова книга журналіста, телеведучого, доктора історичних наук Данила Яневського *“Проект “Україна” або крах Симона Петлюри”* (Харків: Фоліо, 2010. - 318 с.) є третьою частиною навчального посібника для політиків, журналістів, політологів та любителів з написання, переписування та удосконалювання Конституції України. На її сторінках автор намагається з'ясувати, що саме відбулося на теренах сучасної України від грудня 1918 до листопада 1920 р., в період існування так званої *“другої”* Української Народної Республіки. Він нагадує історію країни після розгону Української Центральної Ради. Причому не одну історію, а декілька - саме їх *“сходження”* або *“розходження”* в часі та просторі, як на думку автора, і творять Історію як таку. Він дізнається, хто, як і коли насправді створив Директорію та хто стояв за спиною Петлюри, чи було проголошення ЗУНР необхідністю, ким і як був підписаний Акт Злуки та які ілюзії супроводжували існування Української Народної Республіки.

ХРОНІКА**УРОЧИСТИЙ ПЛЕНУМ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 85-РІЧЧЮ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ**

26 травня 2010 року у приміщенні Великого конференц-залу Національної академії наук України Національна спілка краєзнавців України провела Урочисий пленум, присвячений 85-річчю з дня її заснування.

Сьогодні НСКУ, яку очолює академік НАН України, Герой України Петро Тимофійович Тронько - одна з найвпливовіших професійних творчих спілок в Україні. Вона об'єднує понад 2 тисячі професійних дослідників *"малої історії"* - історії міст, сіл, регіонів, а також тих, хто опікується збереженням національних святинь, пам'яток історії та культури, розвиває музейництво й колекціонування, проводить активну природоохоронну діяльність, підтримує розвиток духовної культури України, сприяє збереженню національних традицій і народної творчості, повертає з небуття імена видатних співвітчизників, відкриває маловідомі сторінки історії, здійснює велику патріотичну роботу серед молоді. Активна науково-дослідницька та просвітницька діяльність НСКУ проходить в усіх регіонах нашої держави. Всього Спілкою на аматорському рівні залучено до дослідницької та творчої роботи більше 30 тисяч краєзнавців України.

До складу Національної спілки краєзнавців України входить 5 академіків та 6 членів-кореспондентів НАН України, понад 300 докторів і кандидатів наук, 5 Героїв України. За заслуги перед Україною більше 70 членів Спілки нагороджено різними державними нагородами.

Краєзнавці України зробили значний внесок у дослідження регіональної історії. Лише у 60-70-х роках минулого століття за участю понад 100 тис. авторів було підготовлено унікальне 26-томне видання *"Історії міст і сіл Української РСР"*, аналогів якому і до сьогодні немає на світовому та пострадянському просторі. Зараз йде активна підготовка до нового енциклопедичного видання *"Історії міст і сіл України"*, оскільки у державі відбулося багато історичних і світоглядних змін. Протягом останнього десятиріччя члени Спілки також активно сприяють підготовці загальнонаціонального науково-документального видання *"Реабілітовані історією"*, 57 томів якого вже побачили світ, а всього готується до друку понад 100 томів.

Члени НСКУ лише за останні 20 років видали понад 700 наукових, науково-популярних і документальних книг з краєзнавчої тематики, брали участь у створенні та розвитку всіх краєзнавчих та етнографічних музеїв України і національних заповідників, провели 11 всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій та близько 300 регіональних, розробили безліч туристичних маршрутів в усіх куточках України. У столиці та багатьох областях видають краєзнавчу періодику, активно впливають на розвиток культури України.

Останнім часом завдяки ініціативі НСКУ Україні повернуто імена всесвітньо відомих українців - полтавчанина Олександра Засядька, першого у світі винахідника ракети на твердому паливі; художника і мистецтвознавця, професора Ермітажу, уродженця Київщини Степана Яремича; проведено науково-краєзнавчі експедиції до Полтавської та Київської областей; розпочато роботу по створенню Літературного музею Івана Франка на Дніпрі (с.Халеп'я Обухівського району); започатковано активну

науково-дослідницьку співпрацю зі Спілкою краєзнавців Росії; проведено Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей; презентовано громадськості Премію імені Дмитра Яворницького НСКУ; готується науково-дослідницька та громадська експедиція до Львівської області по захисту унікального дерев'яного зодчества сакрального характеру та інші важливі для українського суспільства заходи.

Незважаючи на те, що лише у жовтні 2008 року Спілці краєзнавців надано національний статус, вона - одна з найстаріших в Україні і має унікальні заслуги перед країною. Її інтелектуальний, творчий, науковий та суспільний потенціал повною мірою служить Україні.

Національна спілка краєзнавців України надає авторитету державі та позитивно впливає на суспільне усвідомлення ініціатив Президента України по формуванню громадянського суспільства та захисту національних інтересів.

В урочистому пленумі Національної спілки краєзнавців України взяли участь члени Правління Спілки - відомі громадські і державні діячі, академіки НАН України: Петро Тронько - голова НСКУ, який виступив із доповіддю *"85 років Національній спілці краєзнавців України"*, Петро Толочко - директор Інституту археології НАН України, Леонід Руденко - директор Інституту географії НАН України; представники вищих органів влади та ряду міністерств, активні члени Спілки - працівники наукових установ, закладів культури і освіти, архівних установ, національних бібліотек і музеїв, представники інших творчих спілок, ректори провідних вузів України: Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка - Олександр Завальнюк, Полтавського університету споживчої кооперації України - Олексій Нестуля; заступник директора Інституту історії України НАН України, заступник голови Спілки член-кореспондент НАН України Олександр Ресент, перший проректор Інституту туризму ФПУ, заступник голови Спілки Сергій Попович, заступник голови Спілки Григорій Клепак, перший заступник голови Державного комітету архівів України Ірина Матяш, перший заступник голови Державної служби з питань національної культурної спадщини Яків Діхтяр, заступник голови Українського інституту національної пам'яті Владислав Верстюк, журналісти провідних ЗМІ.

Учасникам Урочистого пленуму надійшли вітання від Голови Верховної Ради України академіка НАН України В.М.Литвина, віце-прем'єр-міністра України академіка НАН України В.П.Семиноженка, міністра культури і туризму України М.А.Кулиняка, міністра України у справах сім'ї, молоді та спорту Р.С.Сафіюлліна, президента Національної академії наук України академіка НАН України Б.Є.Патона, ректора Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна члена-кореспондента НАН України В.С.Бакірова, колективу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, обласних організацій Спілки.

Групу активістів краєзнавчого руху Міністерство культури і туризму України нагородило Почесною грамотою за вагомий особистий внесок у створенні духовних цінностей та високу професійну майстерність.

Учасники зібрання прийняли Звернення до української громадськості.

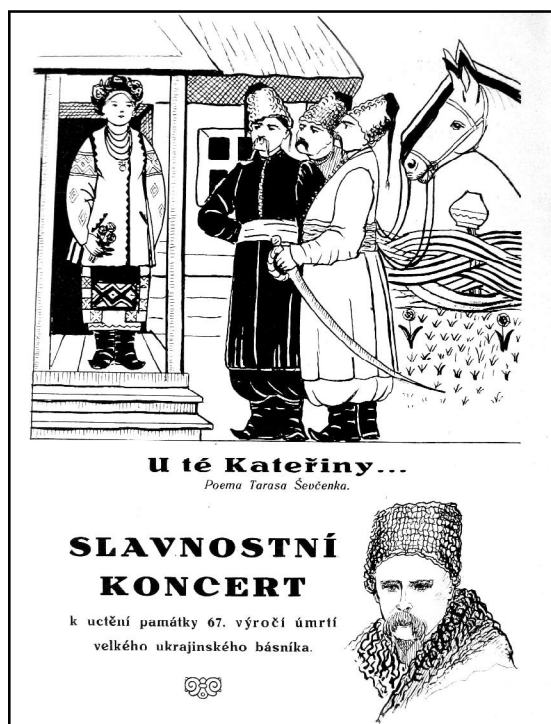
Для учасників пленуму було організовано виставку з нових краєзнавчих видань України та виступ відомого хору української автентичної пісні *"Гомін"* під керівництвом Леопольда Ященка, який 20 років тому, 27 березня 1990 року, вітав учасників Установчого з'їзду Спілки.

ДМИТРУК В.І.

ШЕВЧЕНКІАНА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

8 червня 2010 р. у приміщенні Сумського обласного прес-клубу презентовано виставку *“Шевченківські свята української еміграції: афіші, запрошення, оголошення, програми”* (1914-1943 рр.). Вона приурочена до 149-ої річниці перепоховання Тараса Шевченка в Україні.

Організатори - кандидат історичних наук, доцент Сумського державного університету Валерій Миколайович Власенко та директор Державного архіву Сумської області Геннадій Миколайович Іванущенко. На їхню думку, на регіональному рівні відзначення Шевченківських днів зазвичай обмежується покладанням квітів до пам'ятника поету представниками влади і громадськості. Проте і нині залишається немало прогалин у справі вивчення його біографії та творчості. Серед них - шевченкіана української еміграції. Організатори виставки через експозицію афіш, запрошень, оголошень, програм шевченківських свят спробували показати ставлення емігрантів до постаті Т.Шевченка, участь у цих заходах емігрантських політичних партій, громадських, культурних і мистецьких організацій, наукових установ, вищих і середніх шкіл, преси, а також органів влади, наукових і громадських інституцій країн перебування еміграції.

Хронологічно виставка охоплює період двох світових воєн та міжвоєнного періоду (1914-1943 рр.), територіально - українські громади Австрії, Аргентини, Бразилії, Болгарії, Бельгії, Канади, Німеччини, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини, Франції, Хорватії, Чехії та США. В експозиції представлені матеріали двох зарубіжних архівосховищ - Національного архіву Чеської Республіки (фонд *“Український музей у Празі”*) та Наукового архіву Болгарської Академії наук (фонд М.Арнаудова).

В.М.Власенко у своєму виступі розповів про українську еміграцію, її політичні центри і периферійні осередки, ідеологічне різноманіття (ліберальна демократія, монархізм, соціалізм і націоналізм), організаційну структуру, культурно-освітні заходи. Українські емігранти відзначали різні національні і державні свята - День проголошення Незалежності (IV Універсалу), День Соборності, ювілеї української армії, українських гетьманів І.Мазепи і П.Орлика, письменників і поетів, боїв під Крутами і Базаром, вшанування пам'яті С.Петлюри, вбитого більшовиками тощо. Проте усі емігранти - монархісти і соціалісти, ліберали і націоналісти, наддніпрянці і західні українці - святкували Шевченківські дні, приурочені до дня народження генія, роковин його смерті (березень) та дати перепоховання в Україні (травень).

INSTITUT D'ÉTUDES SLAVES DE GENÈVE

Le mardi 11 mars 1930, à 20 h. 30

CONFÉRENCE PUBLIQUE DE

M. Dmitri DOROCHENKO

*professeur à l'Université Charles de Prague,
directeur de l'Institut scientifique ukrainien de Berlin*

sur

Tarass Chevtchenko,
Poète national ukrainien

Athénée

Prix d'entrée (droits compris) : Fr. 2.- ; pour les membres de l'Institut
et les étudiants : Fr. 1.-.

У цих святах брали участь й уродженці Сумщини та ті, хто був тісно пов'язаний з нашим краєм - геодезист Леонід Грабіна, кобзар Василь Ємець, шевченкознавець Павло Зайцев, педагог Іван Кобизський, поет Олександр Олесь, агроном Кость Мацієвич, диригент Ян Ступка. У програмках не зазначені прізвища інших наших земляків, проте достеменно відомо, що вони були не тільки учасниками, але й організаторами свят. Це - економіст Сергій Бородаєвський, лісівник Борис Іваницький, інженер Олександр Коваленко, юрист Іван Мірний, архітектор Сергій Тимошенко, механік Іван Труба, військовий Василь Филонович.

Свято зазвичай проходило за певним сценарієм. Спочатку виконувалися гімни України та країни-реципієнта або "Заповіт" Т.Шевченка, потім виголошувалися вступне слово організатора свята і доповідь науковця. Неодноразово це робили Л.Білецький, М.Галаган, Б.Гомзин, Д.Дорошенко, О.Колесса, Є.Маланюк, С.Рудницький, М.Славінський, М.Теліга, Д.Чижевський та інші. Далі декламувалися вірші поета, виконувалися пісні на його слова та музику М.Лисенка, О.Кошиця, М.Вербицького, Г.Давидовського, М.Роздольського, Н.Ніжанківського, під керівництвом диригентів М.Бойченка, П.Россієвич-Щуровської, уривки з п'єс, танці. Іноді за участю колишніх артистів Національної опери і державних театрів та аматорів

ставилися драматичні твори Т.Шевченка. У ювілейних заходах брали участь представники місцевої влади та громадськості, в тому числі міністри, президенти академій наук, ректори вузів, наукові і громадські діячі, літератори і митці.

На значимості зібраного матеріалу наголосив Г.М.Іванущенко. Він назвав творчість Тараса Шевченка унікальною та універсальною, здатною спонукати до дій. Представлену виставку охарактеризував як *“вражаючу своєю географією”* та запевнив, що подібної такої в Україні немає. Особливість представленої експозиції ще й у причетності до шевченківських свят наших земляків, зокрема професора кількох українських і зарубіжних університетів, випускника Олександрівської гімназії Павла Зайцева, який в еміграції збирав й опрацьовував спадщину Тараса Шевченка. Директор архіву висловив думку про необхідність встановлення на будівлі місцевої гімназії меморіальної дошки відомому шевченкознавцю та найменування на його честь однієї з вулиць обласного центру.

Після виступів організаторів виставки та їх відповідей на запитання представників центральної (*“Україна молода”*) і місцевої (*“В двох словах”*, *“Панорама”*, *“Сумщина”* та інші) преси, ТРК *“Відікон”*, обласного радіо *“Слобода-FM”* відбулася дискусія учасників презентації.

СМЕХОВ В.М.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИГИ

10 червня 2010 р. у літературній вітальні наукової бібліотеки Української академії банківської справи Національного банку України (м.Суми) відбулася презентація збірника документів, підготовленого Державним архівом Сумської області до 90-ліття Української Революції та 70-ліття Сумської області, *“Українське відродження 1917-1920 рр. на Сумщині”*. Відкрила захід директор бібліотеки Надія Петрина, яка відзначила, що збірник важко переоцінити, тому що історію Сумщини тепер можна вивчати безпосередньо з документів, що вміщені у ньому.

Автор-упорядник збірника - директор Державного архіву Сумської області Геннадій Іванущенко. Він звернувся до одного із найскладніших періодів минулого нашої Батьківщини - історії доби Української революції та боротьби за збереження державності на території нинішньої Сумської області. При відборі документального матеріалу, зазначив автор-упорядник, було враховано те, що найбільше зацікавлення історією відбувається через вивчення історії рідного краю, тому основна маса документів узяті з фондів Державного архіву Сумської області. Збірник - це тільки спроба документального відтворення подій, бо основою будь-якого судження є точний і безсумнівний факт. Свою розповідь автор-упорядник суповоджував демонстрацією фото- та відеоматеріалів, історичних документів.

Книга складається з передмови, нарис-огляду та двох частин: документів, які висвітлюють події Української революції 1917-1920 років на території Слобожанщини, зокрема теперішньої Сумщини, та ілюстративних матеріалів.

В обговоренні активну участь взяли місцеві краєзнавці, науковці, викладачі, зокрема завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін УАБС І.П.Мозговий, керівник редакційно-видавничої групи з підготовки та видання книг *“Реабілітовані історією”*, *“Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні: Сумська область”* О.Корнієнко та ін. Вони відмітили вагомий внесок даної роботи у вивчення історії Сумщини.

Фонд бібліотеки поповнився новинками краєзнавчої літератури, які подарували співробітники Державного архіву Сумської області. Презентація знайшла висвітлення у місцевій пресі, на радіо і телебаченні.

РЕД.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРТЮХ Вячеслав Олексійович - кандидат філософських наук, доцент Сумського державного університету

БАЖАН Олег Григорович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

БОБРОВА Марина Іванівна - завідувача відділом книжкових пам'яток, цінних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

ВАСИЛЬЄВ Костянтин Костянтинович - доктор медичних наук, професор Сумського державного університету

ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГЛУШАН Олена Володимирівна - аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОНЧАРЕНКО Анатолій Володимирович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

ДЕГТЯРЬОВ Сергій Іванович - кандидат історичних наук, старший викладач Сумського державного університету

ДМИТРУК Володимир Іванович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДУБИК Марина Григорівна - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДУБРОВИНСКИЙ Самуїл Борисович (1885-1975) - доктор медичних наук, професор-епідеміолог, останні роки життя працював у Ташкентському інституті епідеміології

ЗОЛОТАРЬОВ Вадим Анатолійович - кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки

ІВАНУЩЕНКО Генадій Миколайович - директор Державного архіву Сумської області

КАПЛІН Олександр Дмитрович - доктор історичних наук, професор Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

КОЖЕВНИКОВА Анна Аркадіївна - молодший науковий співробітник Сумського обласного краєзнавчого музею

КОРОЛЬ Віталій Миколайович - фахівець I категорії кафедри історії Сумського державного університету

ЛОБКО Наталія Вікторівна - кандидат історичних наук, старший викладач Сумського державного університету

МАТВЕЄНКО Михайло Павлович - кандидат богослов'я, протоієрей

ПАПАКІН Георгій Володимирович - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, начальник архівного відділу Українського інституту національної пам'яті

ПЕСЧАНИЙ Олег Олександрович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

ПІСКУН Валентина Миколаївна - доктор історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОБОЖІЙ Сергій Іванович - кандидат мистецтвознавства, доцент Української Академії банківської справи НБУ

ПРОХОРЕНКО Оксана Анатоліївна - кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (м.Київ)

РАЗДОРСЬКИЙ Олексій Ігорович - кандидат історичних наук, завідувачий групою історичної бібліографії Російської національної бібліотеки (м.Санкт-Петербург)

РОМАНЮК Іван Миронович - доктор історичних наук, професор, завідувачий кафедрою історії України інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського

САДІВНИЧИЙ Володимир Олексійович - кандидат наук із соціальних комунікацій, старший викладач Сумського державного університету

САМСОНОВА Ірина Василівна - аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СМІРНОВ Микола Анатолійович - магістрант інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського

BULLETIN ABOUT AUTHORS

ARTYUKH Vyacheslav Olexiyovych - Candidate of science in Philosophy, docent at Sumy State University

BAZHAN Oleg Hryhorovych - Candidate of science in History, senior researcher at Ukraine Institute of History of National Academy of Sciences

BOBROVA Maryna Ivanivna - head of Department of rare books, valuable prints and manuscripts at Central Scientific Library of V.N. Karazin Kharkiv National University.

VASYLYEV Kostyantyn Kostyantynovych - Doctor of Medicine, Professor at Sumy State University

VLASENKO Valeriy Mykolayovych - candidate of science in history, docent, he is working for doctor's degree at Taras Shevchenko National University of Kyiv

HLUSHAN Olena Volodymyrivna - post-graduate student at Taras Shevchenko National University of Kyiv

HONCHARENKO Anatoliy Volodymyrovych - Candidate of science in History, docent, scientist working for doctor's degree at Taras Shevchenko Luhansk National University

DEHTYARYOV Serhiy Ivanovych - candidate of science in history, senior lecturer at Sumy State University

DMYTRUK Volodymyr Ivanovych - Candidate of science in History, senior researcher at Ukraine Institute of History of National Academy of Sciences

DUBYK Maryna Hryhorivna - Candidate of science in History, senior researcher at Ukraine Institute of History of National Academy of Sciences

DUBROVYNSKIY Samuil Borisovych - (1885-1975) - Doctor of Medicine, Professor-epidemiologist, during the last years of his life he worked at Tashkent Institute of Epidemiology

ZOLOTARYOV Vadym Anatoliyovych - Candidate of science in technical/engineering sciences, docent at Kharkiv National University of radio electronics

IVANUSHCHENKO Henadiy Mykolayovich - director of Sumy Region State Archive

KAPLIN Olexandr Dmytrovych - Doctor of Science in History, professor at V.N. Karazin Kharkiv National University

KOZHEVNYKOVA Anna Arkadiyivna - junior research assistant at Sumy Local Lore Museum

KOROL Vitaliy Mykolayovych - 1st category expert at the chair of History at Sumy State University

LOBKO Nataliya Viktorivna - candidate of science in history, senior lecturer at Sumy State University

MATVEYENKO Mykhaylo Pavlovych - Candidate of science in theology, archpriest

PAPAKIN Heorhiy Volodymyrovych - Doctor of Science in History, leading research officer at Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine

PESCHANY Oleg Olexandrovych - Candidate of science in History, senior researcher at M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine

PISKUN Valentyna Mykolayivna - Doctor of Science in History, senior researcher at Centre of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv

POBOZHIIY Serhiy Ivanovych - candidate of science in fine art, docent at Ukrainian Banking Academy of Ukrainian National Bank

PROKHORENKO Oxana Anatoliyivna - Candidate of science in History, docent at M.P.Dragomanov National Pedagogical University of Kyiv

RAZDOROSKY Olexiy Ihorovych - Candidate of science in History, head of the Historical bibliography group of Russian National Library of St. Petersburg

ROMANYUK Ivan Myronovych - Doctor of Science in History, professor, head of the chair of History of Ukraine at Institute of History, Ethnology and Law of M.Kotsyubynsky Vinnytsya State Pedagogical University

SADIVNYCHY Volodymyr Olexiyovych - Candidate of science in Social Communication, senior lecturer at Sumy State University

SAMSONOVA Iryna Vasylivna - post-graduate student at Taras Shevchenko National University of Kyiv

SMIRNOV Mykola Anatoliyovych - undergraduate at M.Kotsyubynsky Vinnytsya State Pedagogical University